



Мирмуҳсин.

Илдишлар ва япроқлар: Роман. — 1-китоб. — Т.;

Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

1-китоб. Сурхон қизи. 288 б.

Қўлинигиздаги ушбу асар Мирмуҳсиннинг бир печа китобга мўлжалланган „Илдишлар ва япроқлар“ романининг биринчисидир.

Воқеа асосан Сурхон vodiysida ўтади. Онахон ва Жўмард муҳаббати, қисмати кенг тасвирланади. Пахта далаларининг ажойиб заҳматкашлари меҳнати улуғланади, баъзи нобил шахсларнинг бадкирдорликлари эса фош этилади.

Асар, асосан, ингичка толали пахта усталарига бағишланган.

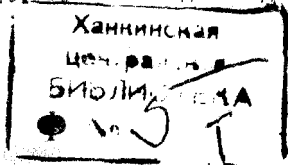
Мирмуҳсин. Ёрни и листья. Роман. Кн. 1. Дочь
Сурхана.

Уз2

М 70303—91
М352 (04)—81

Рез. 81 4702570200

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.



Ўзбек халқи минг йиллардан буён пахта экади. Пахтакорлик бизга отакасб. Лекин биз ҳозирги пахтачиликдаги мислсиз тараққиётга осонликча етганимиз йўқ. Бебаҳо тупроғимизу иқлимимиз, мардона меҳнатимиз, садоқатимиз туфайли олти миллион тоннадан ошириб «оқ олтин» олмоқдамиз. Табиат офатларини енгиб, баъзи қолоқ фикрли кимсаларнинг тўғаноқ бўлишларини ҳам енгиб, жанг билан ғалаба қозонмоқдамиз. Иш хамирдан қил суғургандек бўлаётгани йўқ. Ҳар бир тўғаноқ олдида пароканда бўлиб, енгиладиган подон ҳам йўқ! Бизнинг илдизимиз ниҳоятда бақувват.

Шароф РАШИДОВ

(Тошкент области пахтакорлари активида
сўзланган нутқдан. 1978 йил, март)

МУАЛЛИФДАН

Ушбу роман иштирокчиларини илдишларга ва япроқларга қиёс этдим. Бу, албатта, рамзий. Илдишу япроқсиз дарахт йўқ. Бири қуёшдан нур эмади, бири тупроқдан озуқа... Аммо илдишлар боқий, беқарор япроқларнинг умри бир йил... Бир неча китобга мўлжалланган бу асарнинг дастлабкисида ҳурматли китобхонни жанубга, Сурхондарё тупроғига олиб бораман. Бу ер-кишилари билан таништираман. Бир шахс қисматидан мустасно, бошқа образлар тақдири кейинги китобларга ўтади. Пахтакорларни фақат меҳнат қилишни биладиган инсонлар, деб атаётган мухолифларимиз ҳам бор. Ишимизга, ҳаётимизга қинғир назар ташлайдиганларни фош этиш ҳам муддаомдир. Пахтакорнинг руҳий дунёси ғоятда кенг, ақли етук, иродаси мустаҳкамдир. Ҳалоллик ва саботни, инсоний севгини, она тупроғигаю табиятига муҳаббатни қўлимдан келганча тасвирлаш мақсадим бўлди.

23 февраль 1980 й.

БЕМАВРИД ЁМГИР

Кечадан бошлаб яна ҳавонинг авзойи бузилиб, Кўҳитанг, Бойсун тоғлари оша шитоб билан сузиб келаётган қорамтир булутлар кўк юзини қоплай бошлади. Қимдир уни хафа қилгандек, даргазаб булутлар ярадор йўлбарсмисол панжаларини кериб, осмондан пастга тикилар, тўс-тўполон кўтариб водийдаги барча ишларни уч пул қилмоқчи бўларди. Ишқилиб табиат бир ўйин кўрсатмаса яхши эди-да, дерди одамлар. Кучли шамол тўзон кўтариб, далалар узра гувиллар, дов-драхтлар бошини эгар, рўмолларни учириб, чиябўридек этаклардан тишлаб тортарди. Шамол аралаш битта-яримта совуқ томчилар ҳам қизиган, чўғ таиларга тушиб «жазз» этиб буглангандай... Кечга яқин ёмғир япроқларга урилиб, тинимсиз шитирлаш бошланди. Чақмоқ чақиб, момақалди роқ гўмбурлади. Ҳаво босимининг оғирлашгани ёш-ялангларга сезилмаса ҳам кечадан бошлабоқ кексаларни илондек бўғиб, азоб берарди. Қизгин терим кунларида далаларда ишлаётган йигит-қизларнинг осмон қош-қовоғига қарашга вақти йўқ: қош устида қурум; лаблар ёрилган, ёноқлар анор, қўл қўлга тегмасди.

Ёмғир ҳаммани шошириб қўйди. Олис-олисларда терим машиналари ҳам вагиллаб, рўзаларнинг чаггини чиқариб, шопирарди. Пешоналар тангилган, енглар шимарилган, нигоҳлар лўпчи пахтада.

Бу кунларда шаҳарликларнинг ҳам кўзи маълумотда — Ўзбекистон кунига икки, икки ярим фоиз пахта бераётгани қалбларга қувонч соларди. Ўзбеклар ичида пахта ишига алоқам йўқ, дейдиган одам топилмайди. Далаларда бўлса, одатдагидек: «Ҳа, бўл! Ҳа, бўл!» авж олган, раҳбарларнинг бош қашинга қўли тегмай-

ди. Шундай долзарб кунларда табиатнинг бу ўйини қимматга тушиши ҳаммага маълум. Хўжақўрсинга далага чиқиб қолган казо-казоларга ҳам ортиқча илтифот йўқ. Эртасига эрта билан ёмғир яна авж қилди. Табиатнинг бу ҳазили кишиларни кўкрагидан итариб, уйларга қамади. Ҳатто яктаги шалаббо, кўкси очиқ Ҳақназар ота, етим қўзидек бўзлаб дала кезиб юрган шоп мўйловли бригадир Қўчқорвой акаю оёғига кирза этик кийиб юрадиган ранса Ҳанифа Бегимқулова ҳам ноилож уйга тиқилди. Мени ол, деб талпиниб турган дўнни пахталар бўкиб, чаноқларда осилиб қолди. Ҳамманинг кўзи осмонда — даргазаб қорамтир булутлар тинмай қуяр, далаларингни савалайман, дабдала қиламан, дегандек бўларди. Кучи етмай лол қолган одамлар тишини тишига қўйиб, хонаки ишлар билан машғул, аммо кексалар: «Бу ҳам худонинг хоҳиши», деб юракка сабр, тасалли солишдан бўлак иложлари йўқ эди.

Дағдаға икки кунга чўзилди. Учинчи кун булутларнинг чоки сўкилиб, Бойсун тоғлари тепасида осмон кўрина бошлади. Даргазаб «дев» бўлак-бўлак бўлиб, Воботоғ томон, ундан Кофирниҳон даралари томон сурилиб кетди. Куннинг ўрталарига бориб, Шўрчи, Термиз осмони ҳам чарақлаб очилди. Сурхонликларнинг айтишича, Шаҳрисабз далаларида ҳам тоза ёмғир қуийбди. Кеча Қаршида ёмғир ёққан бўлса, эртасигаёқ Деновга келади. Сурхон томонларда «афгон шамоли» деган бир дардисар ҳам бор... У асли Афғонистондан эмас, синоптикларнинг маълумотича, Урал, Ғарбий Сибирь кенгликларидан келаётган совуқ ҳаво оқими Ўрта Осиё тупроғига бостириб кирганда жануби-шарқий тоғлар унинг йўналишига тўсқинлик қилар эмиш. Натижада бу ҳаво оқими Ҳисор тоғи тизмасини айланиб ўтишга мажбур бўлар экан. Шамол бир томондан совуқ ҳаво оқимининг келиши, иккинчи томондан жануби-ғарбдан эсувчи иссиқ ҳавонинг қисилишидан ҳосил бўлади. У Амударё устидан ўтиб, Афғонистондан келаётгандай бўлиб кўринар экан. «Афгон шамоли» иссиқ ва қуруқ, кучли чанг-тўзон кўтаради. Ҳаво намлигини кескин камайтириб юборади. Шу сабабли киши унинг ёқимсиз таъсирини сезиб, ўзини нохуш сезиб, асаблар қақшайди. Айниқса Термизда бу ёқимсиз шамол йил давомида қирқ кундан етмиш кунгача эсиб туриши қа-

димдан маълум. Табиийки, шамол қишлоқ хўжалигига зарар келтирмасдан қолмайди. Айниқса, ёз ойларида эсиб қолса, ўзи билан бирга иссиқдан тобланган қум ва чаңглари учуриб келади, гўзаларни пайҳон қилади. Куз, қиш ойларида у ернинг устки қатламини қотиради, ҳаво кескин совийди. Лекин чигирткалар Афғонистон заминидан келади. Улар Амударё устидан қора булутдек ёпирилиб ўтиб, Сурхон далаларидаги зироатни қуритади. Бу офатдан афғон халқи ҳам катта зарар кўради. Балх, Мозори Шариф, Қалъайи Зол, Тошқўрғон, Қундуз, Сурхоб ва ҳатто Шибирғон, Чуқур Гузар томонлардаги деҳқонлар ҳам ундан безор. Афғонистондаги пахта экадиганлар ҳам асосан ўзбеклар...

Бемаврид ёмғир, иқлимимиз табиатининг шундай инжиқликлари пахтакорларга қимматга тушади. Тундрада темир йўл ётқизиб, заводу шаҳар қураётганлар, қозоқ кенгликларидаги чорвадорлар ва ҳатто куз намгарчиликларни ёзги қурғоқчиликлардан юрак олдирган ғаллакорлар ҳам ўзбеклар каби зада бўлган эмас. Ҳа, Шимолий қутбдан келган совуқ оқим ёки Атлантик океан оша сузиб келган нортаулар карвонидай булутлар Сурхон тоғлари устига келганда индамай ўтиб кетмайди. Самарқанд нонидек қизариб пишган замин юзига андак сув пуркаши керак бўлиб қоладими, ишқилиб, булутлар бир қилиқ қилмай ўтиб кетолмайдилар. Ҳой, ноинсоф, айни терим кунларида шу «қунаринг»ни сал нарироққа, ёмғирталаб чўлу саҳролар устига бориб қилсанг бўлмайдими, дейдиган кимса йўқ! Океанлар устида шалвираб, ҳўл латта бўлиб учган паға булутлар икки дарё оралиғидаги ўзбек ери тепасига келганда дам қантарилган отдек кишнаб, дам ҳанги бўлиб, бақириб, қилиқ қилгани қилган! Қани энди Ҳақназар ота қўлига каттакон гавронини олиб, бу қутурган булутларни ҳайдаса-ю, улар лўкиллаб қочсалар...

* * *

Бугун учинчи октябрь. Эрта билан далага чиққан киши шарқи-жануб осмонида уч кунлик ҳилол чексиз денгиздаги олтин қайиқчага ўхшаб қалқиб турганини кўради. Ҳилол, ундан юқоридаги Зухро тўқ лажвард пардага олтин ҳал билан чизилган эскича нун

ҳарфига ўхшаб кетади. Тунда «Олтин қозиқ» атрофида мингларча юлдузлар йилтирайдн, улар кенг далада қўл узатса етгудай яқин туюлади. «Етти қароқчи» Вахшивор чўққиларининг нариги томонига оғиб кетибди, Эрталаб салқин самарқандий насим юзларга урилар, ҳаво ниҳоятда тоза — кечаги бемаврид ёмғирдан «жафо» чеккан теримчиларга мана мен, азишлар, мен борман, дегандек бўларди. Теримчилар наридан-бери, нонушга қилиб, далага йўл олишди. Пайкаллар четидаги қатор тутлар учига офтоб тушиб ётибди. Ердан ҳовур кўтарилиб, гўза устидаги ёмғир нами ғойиб бўлган. Терим машиналари кўринмайди; яна бир-икки кунсиз улар пайкалга туша олмайди. Пахтазорга сочилган теримчиларнинг қўли қўлига тегмасди. Бу ерларда экиладиган ингичка толали ипак пахтанинг иши анча мушкул. У оқ пахтага ўхшаб кўпчиб, чаноғида лўнни бўлиб осилиб турмайди. У, ўз баҳосини билгандай, «серноз», машаққатли, ўсига ғоятда бино қўйиб, кўпроқ парвариш талаб қилади. Қуёш ҳарорати мўл бўлиши керак, сувни ҳам кўпроқ ичади. Бошимда офтоб, оёғимда сув турсин, дейди. Культивацияни, қатор ораларини юмшатишни яхши кўради, аммо оёғи остида ўралашадиган ёввойи ўтларни ёқтирмайди. Шунинг учун ҳам бир кунн мажлисда Қўчқорвой ака тилга ихтиёрсизлик қилиб: «Ипак пахтамыз сернозлиги, одамга иш орттириши билан Ҳанифалоннинг ёшлигига ўхшайди...» деган гап оғзидан чиқиб кетиб, балога қолай деган. Тил ўлгур бесуяк-да. Бу дўлоб, совуқ одамга ҳазилни ким қўювди! «Вой, мен нега серноз бўлар эканман! Танқид ҳам ўлсин, одамни бундай ҳақорат қиладиган бўлса! Менга нима қипти! Ёшлигида... эмиш! Қўчқорвой ака «опа», деб юрганида ҳам индамаган эдим, энди «ача», дея қолсин! У кишининг қизлари тенги бўлсаму!..» деб гармдоридек қизариб, қаттиқ хафа бўлган эди. Ушанда Ҳақназар ота: «Ҳой, Қўчқорвой, ўйлаб гапириш керак! Ҳар қалай Ҳанифа ўттиз йил илгариги жамалаксоч Ҳанифа эмас, Ҳанифа Бегимқулова! Раисамиз! Унинг обрўси — бизнинг обрўйимиз!» — деган. Ўсал бўлиб, пешонасини қашлаб қолган Қўчқорвой: «Мен у маънода гапирганим йўқ», деб кўзини лўқ қилиб ўтираверди. Қанақа маъно эканини ҳеч ким тушунмади. Шундан буён «ипак пахта» сўзи айтилса, Қўчқорвойнинг кўз олдида

Ҳанифа Бегимқулова пайдо бўлади. Ҳатто раҳбарларнинг қулоғига ҳам бу гап етиб борибди. Ипак пахта билан Ҳанифа Бегимқуловани муқояса қилиш пайровга айланди. Шаҳардан чиққан хашаки бир лектор ҳам бу гапни бехосдан айтиб юбориб, бригадир билан раис орасини анча бузиб кетган эди...

Ёмғирдан кейин ҳавонинг чарақлаб кетгани ҳуфтон дилларни равшан қилди — Сурхон водийсида деҳқонларнинг қўли қўлига тегмай қолди. Фурсатни бой бермаслик учун бошқа унча-мунча ишларни орқага ташлаб, пахта учун қаттиқ жанг бошланди. Афғон шамоли ҳам тўсатдан пайдо бўлиб, ҳаммаёқнинг тўстўволонини чиқариб кетмаслиги учун отни қамчилаш керак! Ёш қари, барча, мактаб ўқувчилари, ўқитувчилар — ҳамма-ҳамма далада. Ёмғирдан кейин пахтазор бодрокдек оппоқ очилган, терган сари тергингиз келарди. Терим палласининг ўз файзу завқи бор, буни пахтакорлар билади. Уйда ивирсиб, диққинафас бўлиб ўтирганлар буни қаёқдан билсин! Теримга бир тушиб олгандан кейин қандай қилиб кеч бўлганини киши пайқамай қоларди.

Худди шундай, ишнинг авжида, тушликка яқин узоқдан келаётган икки кишига теримчиларнинг кўзи тушди. Уларнинг бири Қўчқорвой ака, иккинчисини таниб бўлмас эди. Улар анча яқинлашгач, бошида сомон шляпа, костюм-шим кийган, ёқаси очиқ, ўрта бўйли, зиёлинамо бир одам бригадир билан бирга хирмон ёнига келиб, теримчиларга қаради: «Ҳорманглар!» Шу атрофдаги қизлар бош кўтариб, нотаниш одамга салом беришди. Шу лаҳза қаёқдандир пайдо бўлган, кўзлари олма-кесак териб турган фотоаппаратли новча йигит ҳам Қўчқорвой акалар ёнига келди. Тарозибон, прицеп-машиналарга пахта уювчи киши, шофёр ҳам улар билан қўл беришиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Сомон шляпа кийган кишини қизлар дафъатан бир қарашда мухбир бўлса керак, деб ўйлашган эди. Чунки, кейинги пайтларда Қўчқорвой ака газетада мақталиб, фотосурати чиққандан буён у фотоаппаратни кўрса унга рўпара бўлгуси келаверарди. Уша кезларда кўп танишбилишлар орасида: «Бир гап борки, Тошкентда чиқадиган катта газетада Қўчқорвой аканинг сурати чиқди. Бу бекорга эмас. Эҳтимол, яна каттароқ орден олар, эҳтимол, қаҳрамон бўлар, эҳтимол депутат, эҳтимол,

эҳтимол...» деган гаплар тарқалганди. Ҳар қалай, газета-журналда сурат чиқиши яхшиликдан белги, ҳамманинг ҳам сурати чиқаверармиди! Шундоқ, бир қошиқ сув билан ютиб юборса бўладиган Ўғилойнинг сурати чиққани йўқ. Лекин ойтовоқдек Нортожининг сурати ҳар йили икки-уч марта босилади. Москвада ҳам чиққан. Бу ҳам омадга қарайди, бўлмаса Тошбиби билан Чиннихол Нортожидан кам ишлайдими? Яна бунинг устига, Нортोजи чаккасидаги гажагини, ёноғидаги сунъий кўк холини кўз-кўз қилиб суратга тушади. Бу аҳволга ўлай дейсизми, кулай дейсизми? Ҳанифахоннинг жигар-бағри куйиб кетади. У шунча фото-мухбирларнинг нишабини ўзига оғдирса ҳам бўлмайди. «Опажон, сиз раисасиз, бизларга бевосита ишлаётганларнинг суратини олиб келинг, деб топшириқ берилган... Ўзингизга эсдаликка олиб беришим мумкин». Бу гап Ҳанифани бўшаштириб, тарвузини қўлтиғидан туширарди. Лекин Қўчқорвой ака мана шундоқ пайтлардан фойдаланиб, ўзининг ҳам, бригададаги илғорларнинг ҳам суратини олдириб қоларди.

Сомон шляпали киши одамлар билан ҳол-аҳвол сўрашиб олгач, ким қанча тераётгани, илғорлик кимнинг қўлида экани билан қизиқди. Табелчи йигит қизил кўйлагининг устидан нимча кийиб, сочини чамбар қилиб олган қизни кўрсатди. «Эрталабдан кечгача саксон килодан юз элликка олиб боради. Ҳозирча энг илғори шу!» Қўчқорвой ака билан сомон шляпали киши ялт этиб юз қадамча нарида қўли қўлига тегмай пахта тераётган қизга қарашди.

— Оти нима?— Қўчқорвой ака табелчидан сўради.

— Онахон...

— Ҳей, Онахон қизим, буёққа кел!— Қўчқорвой ака овозининг борича чақирди.

Қиз этаги тўлиб, оғирлик қилаётган пахтани хирмонга тўкишни мўлжаллаб турган эди. Катталар чақираётганини кўриб, қатор жўякларни кесиб, улар ёнига келди. Шу атрофдаги бошқа қизлар ҳам бригадир атрофини ўрай бошлади. Сомон шляпали одам рўпарасига келган қорача, кўзлари ёниб турган қизга қўл узатиб, у билан омонлашди:

— Кунига юз элликка етказаётган экансиз, табриклайман! Маладес!— Онахон райком секретарининг

тили чучуқроқ экани, «с»ни яхши айтолмаслигини сездим.

— Унчалик эмас...

— Қизим, бу киши ўртоқ Жўрақулов бўладилар,— деди луқма ташлаб Қўчқорвой ака,— райкомнинг биринчи секретари. Раҳбаримиз,— мактаб болалари, айниқса, юқори синф ўқувчилари сал-пал шаддодроқ бўлишини билгани учун тагин бирон ноқулай гап айтиб юбормасин, деб ўйлади у. Лекин қиз ҳам жим турди.

— Нечанчи синфда ўқийсиз?— бир муддатли сукутни бузиб Жўрақулов сўради.

— Учинчига ўтдик. Лекин ҳали синфга кириб ўқиганимиз йўқ. Теримга олиб чиқиб кетишди.

— Ўқийсан, қизим, албатта,— деди луқма ташлаб Қўчқорвой ака,— ҳали кўп ўқийсан. Терим ҳам фанимат...

— Биз ишдан қочмаймиз, лекин бу йил давлат имтиҳони бор! Бунинг устига, биз томондан институтга борган кўплар йиқилиб қайтиб келяпти!

Жўрақулов индамай турди.

— Ўқиш сифати паст, айниқса математика, химия, тарих... Қишга бориб, дарс устига дарс! Буёғи нима бўлади?

Кўзлари чақнаб турган қорача қизнинг кутилмаган бу гаплари Қўчқорвой акани эсанкиратиб қўйди. «Ана, айтмадимми,— деди у ўзига-ўзи.— Булар ёмон, буларнинг тили қирқиладиган. Булар Райком олиб бораётган ишга зид гапиришади! Хато қилишяпти». Ҳозиргина ипакдек ечилиб, унинг кўзига олмос узукдек ярқираб кўринган «илғор» Онахон чақиртиканакка ўхшаб, қўлига порт этиб кирди. «Булар шунақа, буларнинг ёнига бекорга келдингиз, ўртоқ Жўрақулов! Юринг, тезроқ кетайлик! Бу ерда тўхтамайлик!» — дегандек безовталанди. Табелчилик қилаётган муаллим йигитга хўмрайиб қараб қўйди. «Сизлар шунақа тарбия бера-сизларми?! Биринчи секретарь олдида одоб қани? Хонаси келмаса ҳам ҳамма нарсани гапиравериш керакми?! Пахта — муҳим масала! Ҳукуматнинг қарори бор. Болалар бунақа тутуриқсиз гапларни айтаверса, охири нима бўлади?! Ўқиганинг билан барибир шу пахтазорга келасанлар-ку! Ханифа ҳам Тошкентда ўқиб, охири бу ерга келди, қаёққа борардиларинг! Жўрақулов ҳам, мен ҳам ўқиганмиз... Колхоз — бизнинг

бор дунёмиз, бахтимиз, бойлигимиз. Бу ёшларнинг ақли киргунча бизлар адо бўладиганга ўхшаймиз», дерди ичида ёниб Қўчқорвой ака.

— Шунақа деиг. Бир томондан гапингиз тўғри,— деди Жўрақулов.— Дарҳақиқат, бир оз дўппимиз тор келганидан сизларни далага олиб чиқянимиз. Иккиламчи, об-ҳаво шошириб қўймоқда. Машина яқин келажакда бизни бу қийинчиликлардан тамоман қутқаради. Унгача иложимиз йўқ...

— Бошқа карталариям кўрайлик, ўртоқ Жўрақулов!— деди Қўчқорвой ака гўё мактаб талабаларидан хафа бўлгандек. «Мен нодон бўлмасам, келиб-келиб биринчи секретарни сенларнинг олдинга олиб келаманми», деди яна ичида.

— Сабр қилинг,— деди Жўрақулов унинг гапини бўлиб.

— Ўртоқ биринчи секретарь! Эҳтимол, биз билан бирга овқатланарсиз,— деди пахтасини хирмонга тўка туриб Онахон. У гапириб, сўзамоллик қилаётгани сабабли бошқа қизлар жим туришарди. Бунинг устига, Онахон синфком.— Бизнинг овқатимиз ширин.

— Онахон, оппоқ қизим; бизни кутишяпти! Далада ҳали қиладиган ишларимиз кўп,— деди энтикиб, кўзлари ола-кула бўлиб Қўчқорвой ака.

— Ихтиёрингиз. Лекин бизларни деб келибсизлар, бизлар билан бирга овқатлансанглар яхши бўларди. Ана, занг урилди.

— Бўпти,— деди Жўрақулов,— сизлар билан бирга тушлик қиламиз.

— Мана бу яхши гап,— деди чақнаб Онахон.

— У ёқда дастурхон тайёрланган, ўртоқ Жўрақулов, Ҳанифахон хафа бўлади! У атайин сизнинг келишингизга тайёргарлик кўрган. Бормасак бўлмайди! Юринг, кетдик!..— деди паст овоз билан хуноби ошган Қўчқорвой ака.

— Сабр қилинг!

Шу лаҳза бир томонда қизлар чувиллашди, савол ва кулги, бир томонда дала шийшониди тайёрланган зиёфатнинг қолиб кетаётгани, жизиллаб пишаётган кабоблар ва бир томонда без бўлиб турган фотограф йигит Қўчқорвой аканинг бошини қотирган эди. У хотиржам, шошилмай иш қилишга ўрганган, бунақа бизбизак чалиб, икки-уч томондан савол ёғилиб тургани-

Бегимқулованинг ўлими бўлганида аллақачон этагимиз-пайт область газетасидан келган бо. бўлардик. Қани, Қўчқорвой акани саволга тута бошлади. Оласиз. Жин-ака бўлса, ёнидаги Жўрақуловдан хижолат бўлиб, мух-бир йигитга қараб антикарди:

— Укажон, кейин... Э, билмайман!

— Фамилиянгиз нима? Шуни айтинг фақат!

У бирдан ўйланиб қолди. Умр бўйи унинг исми айти-либ келган эди. Беихтиёр ёнида турган қизил чит кўй-лакки, жамалаксоч неварасига қаради:

— Памила нима эди?

— Рисолатхон Шермуҳаммадхўжаева...

— Э, жинни! Бу энангнинг памиласи-ку!

— Сизники Шермуҳаммадхўжаев.

— Бундоқ дегин, — у ялт этиб мухбирга қаради, — бизники Шермуҳаммадхўжаев...

— Фамилиянгизни эсдан чиқарса арзийдиган экан, — деди кулимсираб мухбир. — «Шеров», деб қўя қолсангиз ҳам бўлар экан. Учта одамга етадиган фа-милия-я!

— Бўлмайди-да, ука! Бу книжкага ёзилган. Бўл-майди!

Жўрақулов хохолаб кулиб юборди. Бошқалар ҳам унга қўшилишди.

— Ҳам бошингиз, ҳам қўйруғингиз билан шўн-ғийсиз-а, Қўчқорвой, ишингиз далиғулига келган-да! Фамилияни унутиб-изми, демак, иш жуда авжида. Бу даражага етиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавер-майди.

— Иш кўп! Айниқса, мана бу бемаврид ёмғирдан кейин жуда иш кўпайиб кетди. Бош қашишга вақт йўқ. Памилиямизни ҳам эсдан чиқардик. Энди буни қаранг, ака, шу тобда памила сўрайдимиз? Памила сў-рашининг ҳам вақти бор. Отдан яхшиси борми, осонги-на, Қўчқорвой денг-қўйинг! — мухбир йигитга гап қот-ди, — укажон, бирпасдан кейин ҳув анови шийпонда гаплашамиз...

— Хўп! — деди қарашлари лочиннамо мухбир мам-нун, — муҳарриримиз фамилияни аниқ ёзишни талаб қиладилар...

Онахон меҳмонларни хирмон ёнидаги брезент па-лосга таклиф этди. Шу муддат катта оқ бидонларда олиб келинган макарон шўрва алюминий товоқчаларга

бор дунёмиз, бахтимиз, бойлигимиз. Бу ёшларнинг ақли киргунча бизлар ало Жўрақулов билан Қўчқорвой ичида ёниб Қўчқорвойнинг фотомухбирга, Қўчқорвой аканинг невараси олдига қўйди. Кимдир бир даста ёғоч, алюмин қошиқларни пақирдаги сувга чайиб келди. Брезент палос устига чордана қурган райком секретари олдига газета ёзиб, нон, кўк пиёз, шиша банкачада майда туз ҳам қўйишди. Бир қиз каттакон чойгумни олиб келиб, пиёлалар ичидан чегаланмаган, пахта гуллисини танлаб олиб обдан чайқаб, чой қуйиб райком секретарига узатди. Онахон ва яна бир икки шаддод қиз атай секретарь ёнига келиб ўтиришди. Товоқдаги шўрвадан оз-моз мазут ҳиди анқиб турарди. Жўрақулов бир коса макарон шўрвани паққос туширди. Қолхоз ботидаги шийпонда жиз-биз қилиниб, кабоблар, қул-қул товуқлар эти пишаётгани, «ўлик ичса тирилиб кетадиган» серпиёз оқ шўрванинг қозонда билқ-билқ қайнаб тургани, арча ҳидли тандиркабоб бўйи Қўчқорвой ака димоғига етгандай бўлди. Начора, у райком секретарини ташлаб кетолмайди. Жўрақулов теримчиларга берилаётган овқат сифатсизлигини айтади, деб турган эди, бундай бўлмади. Қизлар таомни иштаҳа билан ичишди. Ишлаган кишига макарон шўрва палов, кабоблардан минг чандон мазали туюлар экан.

Яна занг урилди. Қизлар ўринларидан туриб, наридан-бери ишга тушиб кетишди. Жўрақулов билан Қўчқорвой ака ҳам турдилар. Жўрақулов, баъзи ташкилот раҳбарлари орасида тушки овқатдан кейин кабинетини қулфлаб, бир соат ухлаб оладиганларни ҳам биларди. Қўчқорвой ака бўлса бу «шум» қизлар олдидан тезроқ кетишни кўзлаб, Онахонга хайр ишорасини қилди. У Жўрақуловга имо қилаётган эди, Онахон жиддий деди: — Озгина пахта термаймизми, Ҳотам Жўрақуловчи?

— Ҳа, албатта терамиз! — деди Жўрақулов хоҳлаб, — макарон шўрвани бекорга ичиб кетаверамизми!

— Бизни қийнама, қизим, жон қизим, — деди ялиниб, бўғилиб Қўчқорвой ака, — кейин териб берамиз! Уёқда зарур ишларимиз бор. Раисамиз кутиб қолди. Гаплар эвида бўлсин, оппоқ қизим! Давлат иши билан юрган одамни бундақа чалғитмаслик керак!

— Йўқ, бирга терамиз! — қаттиқ турди Онахон, — бу давлат иши бўлмай нима? Агар бу фақат Ҳанифа

Бегимқулованинг иши бўлганида аллақачон этагимизни қоқиб, даладан чиқиб кетган бўлардик. Қани, юринглар! Барибир орденни биз эмас, сиз olasиз. Жиндек белингиз огрисин!

Қўчқорвой аканинг ранги ўчиб, индамай қолди.

Жўрақуловнинг салобатли одам бўлишига қарамай, хушфезллиги Онахонга ёқди. Макарон шўрвани ҳам у шунчаки кўнгил учун эмас, бошқалардек иштаҳа билан ичганини сезиб турарди. Унда қандайдир сохта расмиятчилик аломатлари сезилмасди. Онахон умрида биринчи марта шундай масъул раҳбар киши билан ёнма-ён туриб гаплашаётган эди. У шартакилик қилгани билан ичдан ҳаяжонланар, лекин буни сездирмасликка уринарди. Қўчқорвой акага ҳам «қалтис» гаплар гапириб юборганидан хижолатда эди.

— Терамиз, албатта, терамиз!— деди Жўрақулов белига этак боғлаб.— Ҳавонинг яхшилигини қаранг! Шундоқ ҳавода пахта теришнинг ўзи роҳат-ку! Қани, этакни олинг!

Жўрақулов Онахон билан ёнма-ён жўякка тушиб пахта тера кетди. Қўчқорвой ака ҳам, унинг невараси ҳам ҳайрон. Гижинг бўлиб турган фотомухбир ҳам бир-пас райком секретарига анграйиб қараб тургач, теримга тушиб кетди. У макарон шўрвани ичмай, зиёфатга тезроқ бориш пайида эди. Табелча, шофёру тарозибонлар орқада бақрайиб қараб қолишди. Ҳаммадан ҳам Қўчқорвой акага жабр бўлди, узоқ-узоқдан кабоб ҳиди келаётгандай туюларди унга.

Бир оз вақт ўтгач, чап томонда, дала четида чанг кўтарилди. Дўнгликлар орқасидан дам кўриниб, дам кўринмай енгил машина келарди. Бир муддатдан сўнг у ўнгга бурилиб, катта майдонга кирди-да, хирмон ёнига келиб тўхтади. Машинадан тушган кўркам аёл уёқ-буёққа аланглаб, тарозибон билан гаплашиб турганида, Қўчқорвой ака райком секретарига мурожаат этди:

— Ўртоқ Жўрақулов, ана, раисамизнинг ўзлари ҳам келиб қолдилар. Кетдик!

— Анча пахта териб бердинглар, раҳмат!— деди Онахон.— Сизнинг бу ерга келишингиз ғайратимизга ғайрат қўшди, ўртоқ Жўрақулов!

«Тилинг кесиладиган қиз экансан!» — дегандек бўларди Қўчқорвой ака Онахонга бўзрайиб қараб туриб.

У бир лаҳзадан сўнг Жўрақуловга жилмайди. Лабининг таноби қочди. Секин гапирди.

— Булар мактаб балалари-ди. Қали хом... Оғзига келганини қайтармайди.

— Сизлар билан бирга пахта териш биз учун ҳам кўнглили бўлди,— деди Жўрақулов унга эътибор бермай,— терган пахта беш кило чиқармикан?

— Чиқади!

— Анча терибсиз-ку, Ҳотам Жўрақулович!— катта қадам ташлаб теримчилар ёнига келган колхоз раисаси Ҳанифа Бегимқулова этак тутиб олган райком секретарига ҳайратомуз гап қотди.— Яшанг!— Кейин у Қўчқорвой акага секин қаради:— Икки соатдан бери кутамиз! Ош тагига олиб кетди! Сизда ўзи инсоф борми?!

— Қандоқ қилай...— Қўчқорвой ака сўйилаётган ҳўкизде кўзларини ола-кула қилиб, айб унда эмаслигини билдирди. Елкасини ҳам қисди,— мана бу қизларингиз қўйишмади. Аनावисининг оғзи чакки экан. Жўрақуловни улардан ажратиб олиб кетолмадим...

— Улинг! Ношуд, латта!

Ҳанифахон қизларга ялт этиб қараб қўйди. Жўрақуловдан сал нарида турган қорача қизга ўқрайди. Уларнинг шумтакалигини кўнглидан ўтказиб, бўлган воқеани дарҳол илғаб олди. Шу лаҳзада раиса машинасини ҳайдаб юрган Чўли деган бесўнақай йигит ҳам узоқдан Жўрақулов атрофида пахта тераётган Онахондан кўз узмай турарди.

— Терган пахтангиз учун катта раҳмат! Қани, кетдик, Ҳотам Жўрақулович!— Ҳанифахон ўзига хос чиройли табассум қилиб, бу гапни буйруқнамо айтди.

Жўрақулов дилбар қизлар билан хайр-хўшлашиб, хирмон томон юрди. Терган пахтасини хирмонга тўкиб, этакни табелчига топширди. Мухбир йигитни ҳам олиб машинага ўтиришди. Ёнгил машина яна дала чангитиб, колхоз боғи томон йўл олди.

Жўрақулов кетгандан сўнг қизлар тўдасида бир оз жимлик ҳукм сурди. Қизлар тўлиб, оғир бўлиб кетган этакларини елкага, бировлари бошига қўйиб, хирмонга келишди. Яна Онахон бир нима дедими, қизлар бирдан гурра кулиб юборишди.

ТАБИАТ МУВОЗАНАТИНИ БУЗИБ, ЎЗГАРТИРАВЕРИШДАН МАЪНО БОРМИ?

Қўчқорвой ака бригадасида ҳашарчи қизлар билан учрашгани Ҳотам Жўрақуловда яхши таассурот қолдирди. Айниқса шаддод Онахон ҳамон кўз олдида чақнаб турарди. Колхоз боғидаги гўзал шийпонда тайёрланган зиёфатга келиб, ҳеч нарса ея олмади. Дарҳақиқат, ону кабоб, товуқ гўштию коньяклар стол устини безаб турарди. У номигагина тотинган бўлиб, сигарета чекиб, чой ичди, холос. Уйга келгач, яқинда бўлган «кўнгилсиз воқеа» яна қора булутлардек дарду дунёсини қоплади. Райком секретари лавозимидаги кишиларни баъзилар плакатлардаги пешонасида ажини йўқ суратларга ўхшатишади. Аслида шундоқми? Йўқ, айниқса Жўрақуловга ўхшаган кишилар, гарчи сип-силлиққина кўрингани билан, дилида қанча сирру синоат борлигини ҳамма ҳам билавермайди.

«Пахтага сув ҳам, офтоб ҳам керак. Лекин унга тинчлик-хотиржамлик ҳаммадан кўпроқ зарур. Пахта шов-шувда ўсмайди — ҳадеб текшир-текшир қилавериш гўзани говлатиб юборади. Уни қулогидан тортиб, ўстириб бўлмайди. Унга хотиржамлик лозим. Пахтани ўз ҳолига қўйиш керак», деб юрадиган Жўрақулов бу гаплар учун бир марта яхшигина дакки еган эди. Яқинда область партия активида сўзга чиққан Жўрақулов ёзиб тайёрланган ўн варақлик нутқини бошидан озгина ўқиб, кейин тили қичиб, ўтлаб кетди. Зал яхши тинглаётгани, Тошкентдан келган ўртоқларнинг ҳа, ана шуни айтинг, дегани сабаб бўлдим, кўнглида йигилиб юрган гапларни шартта айтиб солди: «Амударё бўйигача ер ҳайдаб, пахта эдик. Дори сочилмайдиган бўш ер қолмади. Қушлар қабристонларда яшаб, бола очишади. Бошқа ерда юрадиган жониворларни асло сўраманг. Муборак даштини йўқотиб, яхши иш қилдикми?! Жаҳон халқаро аукциониде тенги йўқ баҳо оладиган Хўжа Муборак даштининг қоракўллари камайиб кетди. Фарғона томонлардаги яхши ўтлоқларда наслини кўпайтирмоқчи бўлишди. Лекин натижа чиқмади. Аксинча, қоракўл терининг сифати бузилди. Муборак даштидаги қизиб ётган тошлар, қуёшнинг кучли ҳаро-

рати, у ер-бу ердаги қовжираган гиёҳни чимдиб, жазирамада юрган қоракўл қўйларининг жуни жингиртоб бўлиб, бебаҳо олтинга айланарди. Бу териларга қараб томоша қилардингиз, у уч юз, тўрт юз йилгача «Сур» ва «мунчоғ» у «қаламчаси» ни йўқотмасди. Амир Темур замонидаги бир телпак барлос уруғимизда ҳамон сақланади. У Хўжа Муборак даштида етилган қўзичоқнинг териси эди. «Чўлқуварлар» термини, «даштга ҳужум қиламиз!» деган шиоримиз яхши. Аммо тамоман даштни йўқотиш ҳам тўғри эмас! Табиатнинг ҳамма ери ҳам керак, бир ери йўқотилиши уни тинч қўймайди, иккинчи ердан у ҳисобни тўғри қилиб қўяди — зилзила бўлади, сув босади, бемаврид сурункасига ёмғир ёғади ёки қурғоқчилик ҳаммаёқни қовжиратади... Халқ бир гапни бекорга айтмайди. Муборак даштини сақлаб қолиш керак!

Шундан кейин Ҳотам Жўрақулов яна бир неча даштлар келтирди. Қадим Амударё бўйларида, қамишзорларда йўлбарслар бўлгани, улар тамоман қирилиб, йўқ бўлиб кетганини эслатди. Муборак даштида асл қоракўл қўйлари камайиб кетгани, сифати пасайиб кетгани ҳам «чўл қувилиб» юборганидан, деди. Катта қурилишлар — ГЭСу тўғонлар қуриш керак, аммо ҳамма дашт ерларни эгаллаб ташлайвериш — қовунтарвузни селитра билан семиртиришдек гап. Кейин афсус қиламиз! Бугун бизнинг баъзи бирларимиз шухратни ўйлаб иш қилаётирмиз. Орденни ҳам оламиз, кейин «ким боқса боқаверсин» қабилида иш тутиб, жуфтакни ростлаймиз. Лекин тупроқ шўрлик узоқ йиллар давомида қийналади. Кишилар ҳам... Мен партиямизнинг солдатиман, менинг етти пуштим деҳқон, чорвачи бўлган. Бу ерларнинг келажагини ўйлаш керак, ўртоқлар! Дашт ҳам керак! Қаттиқроқ айтман, дашт ҳам кера-а-а-к! Кимда-ким даштни ўлик ер деса, хато қилади! Аксинча, у ниҳоятда тирик ердир! Сизлар, гуллар очилиб, булбуллар сайраб, ариқларда сувлар шарқираб оқиб турган ерни гўзал дейсизлар. Бу тўғри, аммо дашт — қоракўл қўй учун мислсиз чаман! Бу гапни фаҳм эта оласизларми, йўқми, билмайман! Табиат мувозанатини бузаётганларни келажакда авлодимиз лаънатлайди. Бу, Регистон ёки Минораи Калон обидасини бузиш билан баробар! Еримизнинг қаҳри қаттиқ, у ҳинд филидек номат-

лаб кишини елкасидан итқитиб ташлайди. Бу ерда иш қиламан, деган одам филдек кучли еримизни босиб-янчавериши керак эмас! У билан тил топишиб, унинг қадру қимматини ерга урмай гаплаша билиши керак. Уни эъзозлаб, қадрдон бўлиши керак. Тариллатиб бульдозер солиб юборган билан бўлармишми! У, бугун бўлмаса эртага, эртага бўлмаса индинга ўпкаси йўқ кишини елкасидан итқитиб ташлайди. Ернинг тил-оғзи соқов деб ҳар мақомга солаверини яхши эмас! Ўй-йўқ, қилиш керак!»

лаб иш... ан... ан кейин баъзи мажлисбозлар кўзига Жўра-

Бу гап... га ўхшаб кўринди.

қулов «аксир...» уч йил бўлди, ҳозирча Жўрақуловнинг

Бу гапга ҳам... меъёрда сузмоқда. Кемани чайқа-кемаси секин, бир... Онан бўронлар йўқ. Ҳамма иш тиб, ағдариб ташлайди... тияпти. «Ҳап, саними!» — ҳозирча сув қуйгандек к... нар жим турганга ўх-деб тишини гижирлатаётган... чичи... шайди.

У кунлар ўтиб кетди. Шундай ишлар... иш пешона-сига ажинлар тушираверар экан, дерди ўзига... ўзи Жў-рақулов. Табиатни сақлаш, унинг тозалиги ҳақида ҳам ўйламайдиганлар — йиртқичлар. Лекин ҳақиқий йиртқичлар бу ҳақда қайғурадилар, деган бир гапни ҳам хаёлидан ўтказди.

III боб

ОНАХОН ВА ЖҶМАРД

Жўрақулов келган куни катта картада, қизлар тў-пидан анча нарида Жўмард Бойбўсинов деган хушби-чим йигит ҳам бўйнига этак осиб, пахта терарди. Унинг фикру хаёли ўнг томонда, ўзидан нарироқда пахта те-риб юрган Онахонда эди. У дамо-дам ўша томонга, сочини чамбар қилиб, ҳеч кимга қарамай пахта тера-ётган Онахонга қараб кўярди. Бригада бошлиғи Қўч-қорвой ака билан райком секретарининг иттифоқо ке-либ қолиши, фотомухбир билан бўлган суҳбат Жўмард юрагига гулгула солди — у Онахон ёнига бориб, булар кимлар, деб сўрамоқчи ҳам бўлди. Лекин одамлар кўзи олдида унинг ёнига боришга журъат қилмади. Унинг юрагига гулгула тушиб, кечгача овози чиқмади.

Атрофдаги ошналари унинг нафаси ичига тушиб кетганига ҳайрон. Қўчқорвой аканинг йигитлар ишлаётган томонга келиш уёқда турсин, қайрилиб қарамагани ҳам Жўмардга таъсир қилди. Кечқурун одатдагидек улар усти брезент билан ёпилиб, тўрт қатор тахта қўйилган юк машинасига тушиб, қишлоққа қайтишди. Қўчқорвой ака ўғлини уйлантирармиш, деган гап ҳам Жўмарднинг қулоғига етган эди. Онахоннинг кейинги кунларда ўзига нисбатан илтифоти камроқ бўлганлигини у икки нарсадан кўрди: ё Қўчқорвой ака билан онадони билан Онахонлар ўртасида бир гап борлиги, ё хоналаридаги яқинлик сирлари ошкор бўлиши қолмаслиги учун ўзини жуда ҳам эҳтиёт қилмоқда. Илгари ҳеч нарсадан чўчимаган шаддод қизни сўнг бирдан тортиниб қолгани Жўмардни ўйлатиб қўйди. Бу тахмин тўғри чиқаётганга ўхшарди. Дарҳақиқат, кечқурун улар чарчаб, уйга келгач, овқат ^{ам}ейишга ҳам ҳафсала келмай, ётиб ухлаб қоларди. Қўл, бел, оёқлар қақшаб оғрирди. Шундай-^{ул} бир шароитда уларнинг учрашуви, хотиржам гаплашуви мумкинми? Асло! Шу сабабли ҳам Онахондан ўпка қилиши ўринли эмас.

Кунлар кетидан кунлар ўта бошлади. Тушки овқат вақтида бирон нимани сабаб қилиб, Онахон билан бир лаҳза гаплашгиси келди. Эрта билан далага кетаётганида орқадан қандайдир овоз эшитилди. Овоз жуда ҳам Онахонникига ўхшаб кетарди. Жўмард ялт этиб орқасига қаради — йўқ, тамоман бошқа қиз экан. Овоз ҳам овозга шунчалик ўхшайдими, деб таажжуб қилди. Бу нима ўзи? Неча йил Тошкентда ўқиб юриб қанча қизлар билан танишди, лекин биронтаси ҳам Онахончалик юрагини жизиллатмаган эди. Бир ердан бўлгани учунми ёки ўзи бир аломат қиз бўлгани сабаблими, Жўмарднинг юраги ёна бошлади. Қорамағиз, бугдойранг Онахон ҳинд фильмларидаги гўзалларга ўхшарди. Бордию у ўшаларга ўхшаб зарбофу парча ва ҳарир либосларга ўралса борми, маликалар унинг соясида қолиб кетади. Кимдир Онахонни истараси иссиқ, қорамағиз, ажойиб бир раққосага ўхшатибди. Бу гап ҳам Жўмард юрагидаги оловни баттар аланга олдирди. Бу қиз яқингинада ҳали кўзга ташланмайдиган, жама-лаксоқ қиз эди. Жўмарднинг Тошкентдан ўқишини тамомлаб келишига манаман деб етилибди. Кўзларига фусун, лабларига ишва қўнибди. Нигоҳлари ўткир,

жон-жонингдан ўтиб кетадиган, бўйинлари узун, кўзлари катта — Шарқ миниатюра расмларида тасвирланган маҳбубаларинкига ўхшайди... Қўчқорвой ака уни келин қилолмайди! Жўмард ўз ниятини тезда онаси орқали отасига маълум қилмоқчи бўлди. Шу йил, дала ишлари саранжом бўлиши биланоқ тўй қилишни мўлжаллади. Бунга Онахон қандай қараркин?

Учинчи куни ёш муаллим тушқи овқат пайтида бу ерга — теримчилар ҳузурига келган қишлоқ ҳаваскорлари ансамблининг концертида атай Онахон ёнига келди. Доира ясаб, чирмандага завқ билан қарсак ураётган қизлар орасида турган Онахон ўзига яқин келган Жўмардга ялт этиб қараб қўйди. Салом берди. Жўмарднинг беихтиёр юраги уриб кетди. «Менга бир нима демоқчимикан», деб Онахон ҳам унга қараб қўйди. Жўмард юрагидаги туғёни Онахон унчалик сезмасди. Фақат бошқа ўқитувчилар қатори ҳурмат қилгандек эди. Лекин бу янги ва ёш ўқитувчининг уйланмаганини биларди. Кейинчалик унинг область ижроия комитети раис муовинининг ёлғиз ўғли эканини ҳам билди. Мактаб ўқитувчилари талабалар олдида одобдан таниқари гапирмаслик, педагогик қоида ва умуман, тарбияга зид бўлган хатти-ҳаракатларга йўл қўйса, бу жуда ҳам оғир нуқсон эканлигини билган Жўмард Бойбўсинов икки ўт орасида қолди. Лекин Онахоннинг ўн саккиз ёшда экани, ўнинчини тамомлаганидан кейин турмушга чиқини мумкинлигини ҳам биларди. Жўмард даладаги «катта концерт» пайтида қўрқаниса Онахонга гап қотди:

— Талант ноёб нарса, эҳтимол бу ҳаваскор раққосалар ичидан келажакда Мукаррамахонлар чиқар...

— Ҳа,— деди Онахон бир оз уялиб. Дафъатан гапирган Бойбўсиновнинг салобати босдими, унга тикилиб боқолмай, ерга қарагандек бўлди,— Мукаррама Турғунбоева «Баҳор» ансамблини тузиб жуда катта иш қилди. Мен Мукаррамахон опани кўрганман. Сурхондарёга келиб концерт беришган,— у гапни бошқа ёққа бурди:— Қўлингиздаги «Муштум»ми? Янгими?

— Ҳа,— букланган журнални Жўмард Онахонга узатди. У гапининг шу лаҳза бошқа томонга кўчганига таажжубланди.— «Муштум» этик қўнжида, «Саодат» кўкрак чўнтакда юрармиш. Бири — эркаклар, бири — хотин-қизлар журнали эмиш.

Онахон нулимсиради:

— Ухшатиш ўрнига тушибди. Сиз кўп нарсани билар экансиз.

— Унчалик эмас, — деди Жўмард.

— Мана бу карикатурага қаранг! Жуда бошлабди, — деди Онахон ярқ этиб Жўмардга.

Уст-устига тахланган қоплар ёнида гўё бўридан ҳам даҳшатли бўлиб кўринган, ханжар тишларини очиб, дарғазаб ўтирган даҳшатли сичқон омбор эшигига кўз ташларди: «Ким у миёв-миёв деётган?!» «Мен, — деб титрарди сичқондан ҳам кичкина бўлиб кетган мушук, — аёлманд бўлиб қолдим. Очман...» «Бор, анави бир қоп донни олиб кета қол! Йиғлоқиларни ёмон кўраман! Жиним ёқтирмайди! Кайфимни бузма!»

Карикатура тагидаги сўзларни ўқиган Онахон қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Жуда бошлабди!

— Бошлабди! — деди Жўмард.

Шу лаҳза ёнида пайдо бўлиб қолган бир йигит атай, гаши келиб Жўмардни туртди.

— Келишган қиз экан! — йигит ўртага тушиб ўйнаётган раққосага ишора қилди, — жуда ҳам эгари зўр-ку!..

Жўмард индамади. Нима ҳам дейиши мумкин: бу гапга эътироз билдириб, йигитга танбеҳ бериш яхши эмас. Унинг гапига қўшилиш — бу ҳам яхши эмас. Онахон ноқулай аҳволда қолди. У ўрталиқни тутиб, ғазабини ичига ютди. Тишини тишига қўйиб турди. Кўзлари ола-кула бўлди, лекин миқ этмади.

IV боб

СУРХОН ҚИЗИ ОРЗУСИ

Бу дунёга одамлар фақат шодлик учун келганлар, ҳамма дўст, ҳамма бир-бирига яхшилик қилиши керак, деб юрарди Онахон. Бундай ғоятда умидли, яхши фикрлар уни қуршаб юришига уйидагилари ҳам ҳайрон. Ариқлар бўйига ва умуман, ҳамма бўш ерларга нега райҳону жамбиллар, атиргуллар экилмас экан? Ёмонлик мутлақо бўлмаса, у кимга керак ўзи, дерди. У, суйгунчак, эрка ўсганидаёми, ғийбату қувликлар-

дан тамоман узоқ, туғилиб-ўсган қишлоғига ўхшатиб ҳаммаёқ фақат яшил кенгликлардан иборат деб тушунарди. Бу заминда жарликлару ўпқонлар, қизиган қумлигу қурдим дарёлар борлигини у қаёқдан билсин! Онахон чиройли куларди. Бундай ёқимли кулгини ҳеч қаерда тополмайсиз. Ҳазилни яхши кўрар, кайфи чор пайтларида гингиялаб ашула айтар, буви учун Онахон севикли хонанда. Унинг ёқимли овози, полапон каптар боласидек кифтларини учириб ўйнаши бир лаҳзада киши диққатини ўзига жалб этиб, беихтиёр кайфичоғлик яратади. Кичкинагина шу жуссада қанча жозибаю оташ! У тартибли дастурхон тузатиб, овқатни ҳам тез ер, тартибу озодалиқ — зеҳн ўткирлигидан нишона. Онахоннинг нимчасига билингирмай тумор ҳам тақиб қўйинган. Бу иш унга мутлақо ёқмаса ҳам начора! Буви, буви!

Кейинги пайтларда Жўмард уни рашиқ этарди. Усмирликда, айниқса, билагон ёшлар келгусида ким бўлишни орзу қилиб ўйламасликлари, хаёл сурмасликлари мумкин эмас. Фақат ҳалов-ҳулов, «бир қайнови ичида» кимсаларгина бундай фазилатлардан маҳрум. Ҳар кимнинг кўнглида бир даста гавҳар, дейдилар; келажак сўз билан ифодалаб бўлмайдиган даражада бир туғён солиб кишини ўйлатади. Дунё ғоятда қадимий, аммо бу дунёга келган ҳар бир ёшга у янгидир. Ҳар бир ёш инсон бунда Далварзинтепа, Сополтепалар... устига чиқиб, атроф ёқдаги яшил текисликлар, беҳудуд манзараларни томоша қилиб, лолалар терганида унинг оёғи остидаги дўнгликлар неча асрлар аввал баланд қўрғонлар, қасрлар, беҳисоб уйлар, кўчалар бўлганини, бу уйда ҳам худди ҳозирга ўхшаган қоракўз қизлар яшаганини, ёшлар бир-бирини севганини, қандайдир бир айвонда она ўз чақалогини аллалаганини у мутлақо сезмайди. Тепалик устида юрган одам лолаларни теради-ю, узоқ-узоқларда дарё шовиллаганини эшитида, холос. Сочларни тортқилаб ғир-ғир учган шабада ўша замонда ҳам худди шундай учган. У замон, у одамлар, муҳорабалар, тўю дабдабалар — бари шу тепаликлар остида қолиб қетганини ҳамма ҳам кўз олдига келтиравермайди. Асрлар садосини фақат билагон, зеҳни ўткир одамларгина тинглай олади. Қатламдаги асрий аجدод билик авлодини кутиб ётади. Ақл кўзи ўткир инсонлар ўша узоқ аждодини эъзоз-

лаб, қайта тирилтиргандай бўлади. Тупроқ остидаги алломалар ёруғ дунёни яна битта кўрсам, деб илҳақ ётармиш...

Имтиҳонлардан аъло ўтган Онахон Тошкентга бориб, В. И. Ленин номидаги Давлат университетига киришни орзу қилди. У физика-математика факультетига имтиҳон топширмоқчи, ядро физикаси бўйича мутахассис бўлишни ўйларди. Физика лабораториясида ўтказилган тажрибаларда жуда ҳам берилиб қатнашарди. Бу орзу-хаёллар Валентина Терешкова-Николаеванинг космосга парвози, унинг жаҳоншумул ғалабаси кунларида ўз оғушига олди. Физика космонавтикага боғлиқ. Онахон доскага чиқиб ечган узун тенгламалар, теоремалар уни Валентина ёнига олиб бориши жуда ҳам аниқ. Янги космонавтлар, рус қизининг мислсиз қаҳрамонлиги Онахон юрагига ҳаяжон солди. Валентина Терешкова ҳам ишчидан чиққан. Тўқувчи. Оддий бир ишчи қизининг фалакда, куррани айланиб учishi — ақл бовар қилмайдиган қаҳрамонлик. Ишчидан космонавт чиқса, нечун деҳқондан чиқмайди? Албатта чиқади! Бу аниқ!

Шундай хаёлларда юрган Онахон кунлардан бир куни туш кўрди. Тушида у Валентина Терешковага ўхшаб, устига скафандр кийиб, космодромда, учish олдида турган эмиш. Атрофида ҳаммага таниш, машҳур космонавтлар: Гагарин, Титов, Николаев, Биковский, Леонов, Береговой, Шаталов... Валентина унинг қўлидан ушлаб, Бухоро минорасидан ҳам катта, фалакка бўй чўзиб, пишиллаб турган улкан ракета ёнига олиб келибди. Олисда мингларча одамлар, фотомухбирлар... Валентина Онахонга йўл-йўриқлар кўрсатармиш! Бир муддатдан сўнг Онахон ракета томон юра бошлади. У Валентина билан хайрлашиб, лифтга кирди. Шу атрофдаги бошқа кишиларга ҳам қўллари билан ишора қилиб хайрлашди. Лекин унинг энг яқин кишиси, севикли Жўмарддан дарак йўқ эди. Онахон кўтарилиб, ракетага кириб кетаётганида ҳам пастга қаради, негадир Жўмард кўринмасди. У жуда ҳам хафа бўлди. Шундоқ улуг кунда севикли кишисининг йўқлиги қалбини гижимларди. У ўксиниб, хафа бўлди. Орадан кўп ўтмай у лифтда энг юқорига кўтарилиб, корабль ичига кирди. Кабинани кўздан кечирди. Ўз креслосига ўтириб, уни «горизонтал ҳолатга келтирди». Ҳамма аппа-

ратлар унинг назарида нормал ишляпти. У ердан кўтарилиш бўйруғини кутмоқда. Бир нафасдан кейин бошлиқ, академик... командаси, «Беш... тўрт... уч...» сўзлари эшитилиб турди. Ҳамма аппаратлар соат милдек чиқ, чиқ, чиқ... этиб ишлаб турарди. «Бир!» сўзидан кейин оташ пуркаб, еру кўкни ларзага солиб, корабль осмонга кўтарила бошлади. Онахон беҳудуд фалак сари учиб бормоқда. Бир лаҳзадаёқ улкан ракета булутларни ёриб ўтиб, вағиллаганча жуда тезлик билан юқорига кўтарила бошлади. Яна бир оз вақт ўтгач, ракета қуюқ атмосферадан ўтиб, ионасферага чиқди. Онахон иллүминатор — дарчадан настга қарар, ер юзи улкан глобусга ўхшаб, секин айланаётгандай бўларди. Тоғлар, кенг далалар, ундаги дарёлар, денгизлар харитадаги чизиқларига ўхшаб кўрина бошлади. Корабль яна ҳам тезлашар, Онахон микрофон орқали ердагилар билан гаплашиб, аҳволи яхши экани, ҳамма аппаратлар яхши ишляётганини айтарди. Ионасферадан ҳам ўтиб, космосга, юлдузлар оламига чиқиб олди. Шундан сўнг корабль кўтариб чиққан ракетадан ажралиб, Ер атрофида айлана бошлади. Онахон яна Ерга хабар қилгандан кейин программа бўйича иш бошлаб юборди. Вазнсизлик пайдо бўлиб, кема кабинасида укпардай енгил учиб юрарди. У яна иллүминатордан ерга қарар, ярим палла Ер қуёш нурлари остида жуда ҳам чиройли кўринарди. Кема секин-аста сузаётгандек бўларди, аслида унинг тезлиги дақиқада ўн бир километр. Онахон дамо-дам ерга қарар, она-Ер, дарёлар, унинг гўзал Сурхон водийси жуда олисда қолди. У коинот бўшлиғида юлдузларга ошно бўлиб, секин учаётгандай бўларди-ю, аслида отилган ўқдан ўн икки баробар тез учарди. Унинг хаёлидан қадрдонлари ўтар, ҳозиргина кузатган Валентина Терешкова-Николаева, савлат тўкиб турган машҳур космонавтлар, кузатгани келган Жўрақулов, Ҳақназар ота ва бошқалар ҳам кўриниб кетди. Юрагига ғашлик солиб, келмай қолган Жўмард ҳам пайдо бўлди.

Киши хаёли қанчалар бепоеён — хаёл орқали кишиларни коинотга ҳам чиқариб, олиб келиш мумкин. Инсонки шундай чексиз хаёллари билан муаззам экан, у ҳамма мураккаб нарсаларни ечишга қодир. Инсон, тезуچار кема яратиб, фалакка кўтарилди. Энди у юлдузлар оламида кезиб юрибди. Моддий дунё нақадар

қарама-қаршиликлар билан тўла. Ҳали жуда кўп дунёвий сирру синоатлар очилгани йўқ...

Онахон кема ичида, беҳисоб аппаратлар оғушида ҳаёл сурар, унинг ҳаёли Ер сари йўналган. Ер юзидаги гўзал Сурхондарё далаларида кезарди. Инсон ҳар қанча юксакликка кўтарилаверган сари у Ер ҳақида, ердагилар ҳақида кўп ўйлайди. У арши аълодаги фаришталар зурриёди эмас, у нон еб, сув ичиб, пахта экадиган сурхонликлар авлодидан!

Онахон ер атрофида бир сутка айланди. У ҳар соатда Ерга аҳборот бериб турди. Кема ичидаги аппаратлар яхши ишлаётгани, ўз аҳволи ҳам яхши эканини айтиб турди. Бир суткадан кейин Ердан берилган буйруққа биноан, Онахон кема двигателини яна ҳам кучайтириб, учини йўлини ўзгартирди. Кема Ер тортиш қувватидан чиқиб, жуда ҳам катта тезликда Марс томон учиб борарди. Иллюминатордан Ерга қарар, Ер аввал қўқон-арава ғилдирагидек катта бир шаклда кўринди. Океанлар, тоғлар, улкан дарёлар тушиб қолган чизиқдек элас-элас кўзга ташланарди. Шимолий қутб ялтираб, қуёш нурлари тушган океан юзлари ярқирарди. Ер уз-ра буралиб турган оппоқ салланамо булут циклонлари ҳам кўзга ташланарди. Кема учган сари Ер аста-секин кичрайиб, тарвуздек бўлиб қолди. Кеманинг ўнг томонидаги Ой борган сари катта бўлиб кўринарди. Уч суткадан кейин Ой ҳам орқада қолиб кетди. Кема Марс томон учиб борарди. Йўлларда астероидлар, чангнамолар булутлар тўғри келар, аммо кучли кема уларни ёриб ўтиб, яна олға интиларди. Ердан берилган маълумотга кўра кема ўз йўналишини сал ўзгартирини керак. Рўпарадан катта бир комета учиб келаётгани, у Икариусга ўхшаган бир осмон жинси бўлиб, Қуёш системасида сузиб юрар экан. Агар кема ўз йўналишини ўзгартирмаса, яна бир ҳафтадан кейин у билан тўқнашиб кетиши мумкин эмиш. Онахон кема двигателини яна ҳам тезлатиб, йўналишни ўзгартирди. Орадан бир ҳафта ўтгач, йўналиш яна тўғри изга солиниши керак эди...

Учинчи яхши борарди. Онахон Марс сайёрасига қўниб, уни ўрганиб, тупроғидан намуналар олиб ерга қайтиши керак. Бориш-келиш ва унда бир муддат туриш билан неча ой вақт кетарди. Кеманинг йўналишини ўзгартирган Онахон яна бир суткадан кейин олисда турган улкан бир тоққа кўзи тушди. Бу «тоғ» қисман

Вахшивор ва Бойсун тоғларига ўхшаб кетарди. Лекин бу «тоғ» коинотда муаллақ учмоқда. Унинг ҳам қирралари, тик чўққилари борга ўхшарди. Инариусга ўхшаши бу комета ҳар ўттиз беш йилда Ер атрофида пайдо бўлар, кейин Қуёш томонга йўналиди, деган гапни эшитган эди. Унинг диаметри йигирма километрча бўлиб, асосан бизнинг галактикамизда сузиб юрармики. Олимларнинг айтишича, у галактикамиздаги «чангу ғуборлар»дан экан. Бундай «ғубор»лар беҳисоб. Онахон кометани кемадаги телескоп ёрдами билан обдан яхшилаб кузатди. Унинг қирралари, табиатини ҳам ўрганиб, борт дафтарига нималарнидир қайд қилди. Шундан сўнг овқатланди. У энди Ердан шу даражада узоқлашган эдики, кеча ва кундузни билмас, у фақат Ердан берилган буйруқ билан иш қиларди. Бир муддатдан сўнг, программа бўйича ётиб ухлади. Уйқудан туриб бадандарбия қилди. Бундаги велосипедни миниб, тоза гилдирагини айлантирди. Яна у севикли бувисини эслади. Бир куни тўйдан қайтиб келган буви кўчада кутиб турган такси машинага туғунини кўтариб қўя олмади. Ушанда унинг жаҳли чиқиб: «Вой, қуриб кетгур, одам тўқсонга кирмай туриб ҳам қариб қоларкан-а!» — дегани ёдига тушди. Тиниб-тинчимас, питрак бу кампирнинг бошида дунёнинг ташвиши, эртадан кечгача юғриб-еларди. Онахоннинг Жўмард билан гаплашиб юргани, бу йигитнинг хушфеъл, одобли экани бувига маълум эди.

Яна одатдагидек Ер билан алоқа боғланди. Онахон ахборот бериб, программа бўйича иш бошлади. Лекин кема рўпарадаги метеорга қараб бораётганини сезиб қолди. Иллюминатордан рўпарадаги «тоғ»га тикилди. Дарҳақиқат, у борган сари катта бўла бошлаётган эди. Наҳотки яна бир неча кунлик йўл қолганида иш бўзилса? Шу лаҳза Ер билан алоқа яна боғланди. Дарҳақиқат, кема комета томонга қараб учаётганини хабар қилишди. Дарҳол йўналишни ўзгартириш лозимлигини таъкидлашди. Онахон шоша-пиша двигателни секинлатди, бошқа аппаратларни ҳам бурай бошлади. Лекин комета яна ҳам катта бўлиб, жуда ҳам катта тезликда кема томонга учиб келаётганини аппаратлар кўрсатиб турарди. Шу аснода бирдан қаттиқ портлаш юз бериб, Онахон уйғониб кетди.

У терга ботиб, ёстиғини ҳўл қилибди. Атрофига қа-

ради, ҳеч ким йўқ. У ўз хошасида, юмшоқ каравотида ётарди. Бошини ёстиқдан кўтариб, хомуш ўтирди. Кос модрому кема, фазодаги вазнсизлик, аппаратлар... бари, бари ғойиб бўлди.

Онахон каравоти тепасидаги қайси бир журналдан қирқиб олиб, рамкага солиб қўйгани Валентина Терешкова суратига тикилди. У, Онахонга жилмайиб: ази-зам, гарчи бу туш бўлса ҳам сенинг юрагингдаги орзуни сездим. Сен, пахтакор ўзбек қизини бу умиду интилиш албатта космосга олиб чиқади. Мен ҳам космосда учганимга қадар қанча орзую қанча ҳаяжон-ёнишларни кечирганман, йўлимдан қайтмаганман! Мен ҳам тушлар кўрганман, севги ўтида ёнганман... дегандек бўларди.

V боб

ЧАҒАНИЁН¹

Юқори синф ўқувчилари Бойбўсинов раҳбарлигида илгари автобус билан Денов яқинидаги Халчаён тепалигига экскурсияга боришган эди. Бу гал у Онахонни ўз синглиси Чиннихол билан бирга Жарқўргон томондаги тарихий ва маданий ёдгорликларни бориб кўришга таклиф этди. Онахон мойиллик билдирди-ю, лекин уйдагилар рухсат берсагина боришини маълум қилди. Жўмард тиним куни эрта билан синглиси Чиннихолни олиб, Онахонлар эшигига борди. Машинасини анча берида, йўл четида тўхтатиб, уларникига синглисини киритди. Машинани йўлга тайёрлаб, ўриндиқларига янги ёпқичлар ташлаган, артиб-суртиб йилтиратган эди. Қўзи юк нимтасини тандиркабоб қилиб, дастурхонга ўраган. Нон, қанд-қурс, бир-икки шиша лимонад, минерал сув ҳам ташлаб қўйган эди. Жўмард машина ичида ўтириб, тез-тез орқага қараб қўяр, синглиси билан

¹ Мелоддан илгари VI асрда ҳозирги Сурхон замини Баҳтрия давлатига қараган, Тоҳаристон, Амударё эса Ўкуз (Окуз) деб аталган. Бизнинг VII асрга келиб, Сурхон водийси Чағаниён номини олган.

Онахоннинг эшикдан чиқишини бетоқатлик билан кутарди. Кутганга дақиқалар ҳам кундек узайиб кетганидек, орқасига қайрилиб қарайвериб бўйни оғриди. Юракда ҳаяжон, унинг бир нарсани баҳона қилиб бормай қолиш хавфи. Жўмард шу якшанбада у билан саяхат қилишни жуда ҳам истаган эди. Агар Онахон саяхатга рози бўлмаса, бу билан унга кўнгли йўқлигини билдирган бўлади.

Ярим соатлардан кейин эшикда Чиннихол билан Онахон пайдо бўлди. Жўмарднинг юраги орзиқиб тушди. Шу пайт унинг кўксига қўл босган одам юрагининг босқон ургандек гурсса-гурсса ураётганини сезиши мумкин эди. Онахон қизил атлас кўйлак устидан юпка плаш кийиб, билагига рўмолини ташлаб олган. У яшнаб, Чиннихолга гап қотиб эркаланиб келарди. Жўмард унга суқланиб тикилди. Бу қиз ҳали ҳеч нима билан иши йўқ, юрти тарихидан беҳабар, куз келиши билан узоқ Бандихон дашти ёки Халчаён тепаликлари атрофидаги колхозларда пахта териш билан овора. Ғўза парвариши, ягана, культивация, ёввойи ўтлар ғўзага кофар зарар етказиши — озуқа моддаларини еб, сувни шимиб қўйишию ипак пахта оқ пахтага нисбатан иссиқни кўп талаб этиши ва ҳоказоларни биларди, колос. Заминга келганда, кузда, октябрь, ноябрь ойларида шимолдан учиб келган турли қушлар галаси Амударё ўртасидаги Пайғамбар оролига тушиб, бир-икки кун тунаб, дам олиб, тўйиб, бундан Афғонистону Ҳиндистон, ундан Нили Муборакка учиб кетишларини эшитган. Билган гаплари, асосан, шулардан иборат. «Юртимиз тарихан жуда бой, — деган эди бир куни унга Жўмард. — Машҳур археолог олима Галина Анатольевна Пугаченкова бир неча йил Халчаёнда қадимги Чағаниён, пойтахтини текширди. Тупроқ қатламларидаги ўтмиш тараққиёт даврини мингдан биринигина очиб ўргандик, десак тўғри бўлади. Келгуси археолог олимларнинг елкасида ҳали кўп ишлар бор. Боболар яратган, лекин тупроқ қатламлари орасида қолиб кетган обидалар устида кўр одамдай юриш, тарихга лоқайд қараш асло мумкин эмас! Еб-ичиб, тараллабедод қилиб, шарт-шурт гапириб ўтиб кетадиган авлод бўлсак, бу юртнинг шўри! Албатта, ҳамма бундай бўлавермайди. Ичимиздан кимдир чиқади, албатта!» Жўмарднинг бу гаплари Онахонга ёққан. Унинг ўз уруғларидан бири

Жўмарднинг «мендан ҳамма қўрқади», сўзининг «ҳамма» ким, деб савол бермоқчи эди, Чиннихол олдида бу жуда одобсизлик бўлишини сезиб, дарҳол гапни бошқа ёққа бурди.

— Сен ҳам гапир,— деди Жўмард синглисига қайрилиб,— гапинг йўқми?— Жўмард синглисига мурожаат этардию кўзи Онахонда эди.

— Вой, ман нима дейман!— Чиннихол қип-қизариб кетди. Дарҳақиқат, у гап билмас, айниқса ҳурмат қиладиган одамлари орасида гунг бўлиб қоларди. Акасининг «фош қилувчи гапи» таъсир қилдими, тўсатдан тилга кирди:— Аямлар сизга атаб базадан венгер гарнитурини олиб қўйдилар...

Қизининг гарнитур «сеп» бўлиб, қиз томонидан боришини ҳам фарқ қилмагани Онахонни хижолат қилди. Чиннихолнинг бунчалик довдир эканини билмас экан, анчагача ўзига келолмай жим қолди. Машина тасмадек асфальт йўлда учиб борарди.

— Қовун туширдинг,— деди Жўмард,— бошқа гап тополмадингми? Сен шўрликнинг жим ўтирганинг маъқул. «Хушовоз созанданинг куйлари жонга роҳат, сен қандай созандасан, жим турсанг жонга роҳат», деган Шайх Саъдий.

— Ҳа, нима? Ўзингиз гапир дедингиз-ку, тўғриси-ни айтдим. Мени ўрталарингда «Қоработир» қилиб олиб кетаётганларинг ҳам тўғри эмас.

— Ана холос,— деди Жўмард,— биз Онахон билан бирга биринчи бор мана шундай сафарга чиқишимиз. Мен мамлакатимиз тарихидан дарс бераман. Бир суҳбатда Онахонга ўзимизнинг Сурхон водийимиз тарихи ҳақида ҳам ҳикоя қилган эдим. Энди ўша тарихий ёдгорликлардан баъзиларини унга кўрсатмоқчиман.

— Ёлгон!— деди Чиннихол боя ўзининг «гунг бўлиб қолиши» айтилиб, камситилганидан жаҳли чиқиб,— бу гап ёлгон! Сиз, акажон, уйланишингиз керак. Дадамлар ҳам, аямлар ҳам ҳар куни шуни айтишади. Бу жуда муҳим масала! Ҳаётий масала! (Бу гапларни отасидан, қандайдир бир тўйда косагул бўлган обрўли бир одамдан эшитиб, билиб олган эди.) Вунинг гапига ишонманг, Онахон, бизнинг уйимизда сиз тўғрингизда гапиришади. Аямлар сизларникига совчи бўлиб бормоқчилар. Акам сизни оламан, бошқага

уйланмайман, дедилар. Вассалом! Саёҳат — бир во-
сита...

— Жинни бўлдингми?— Жўмард машинани уёқ-
дан буёққа қалқитиб, «сўзамол» синглисини қўрқит-
моқчи бўлди.— Э, тентак!

— Ҳа-а! Мен ҳам гап билар эканманми!

— Ҳа, уста экансан! Бас!

Онахон бармоқлари билан оғзини бекитиб, қотиб-
қотиб куларди.

— «Пистаи бемағз агар лаб во кунед, расво ша-
вад...»— деди Жўмард.

— Тушунмадим!— деди Чиннихол акасини ўсал
қилиб.— Менга ўзбекча гапиринг!

— Бўпти! Ўзбекча гапираман! Сен ўзбекчага ҳам
тушунмайсан! Сен ўзбекчани билмайдиган ўзбексан!

— Ҳа-ха-ха-ха!

— Ҳи-ҳи-ҳи-ҳи!

— Қаёққа кетяпмиз, Жўмард ака?— Онахон би-
ринчи бор унинг исмини айтди. Шу кунгача у «ҳур-
матли муаллим», деб келган эди. Бу гап Жўмардга ёқ-
ди. «Жўмард» сўзининг чиройли эшитилишини ҳам
пайқагандек бўлди.

— Аввал султон Саодат ансамблига. У ўнинчи аср-
да қурилган. Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний
таврига тўғри келади. Жарқўрғондаги минорага ҳам
ёрамиз. У ўн биринчи асрда қурилган. Зурмала ми-
норасига ҳам. Бу ўн иккинчи асрдан ёдгор. Ҳаким ал-
Термизий ва йўл-йўлакай бир неча қўрғонларни ҳам
ўрамиз...

* * *

Онахон бу ёдгорликларни бир ерга тўпланган, Тер-
издаги ҳайвонот боғини томоша қилгандек бир неча
атда айланиб чиқамиз, деб ўйлаган эди. Улар ораси-
ги масофанинг узоқлиги Жўмардга унча сезилмас,
нки унинг юрагидаги фахр бундан устун турарди.

Қадимги ёдгорликлар, айниқса буюк Кушон давла-
тинг гуллаган давридан ҳикоя қилувчи топилмалар
ирғи вақтда алоҳида қизиқишларга сабаб бўлмоқда.
Олхчилар ўрта аср обидаларига суяниб, Чингизхон
қинчилиги оқибатида вайронага айланган кўҳна
миз ҳақида аниқ маълумот тўпламоқдалар. Бу во-

қанд ва Бухородаги тарихий ёдгорликлардан бўлак муҳим нарса йўқ, деб ўйлардим. Жарқўргон минораси чиройли ёдгорлик экан.

— Ҳиндистонда Қутбминор бор. У ҳам катта минора. Бутун дунёдан, океanning нарёғидан ҳам сайёҳлар келиб томоша қилади. Бизнинг минора Қутбминордан чиройли бўлса чиройли, аммо кам эмас.

Икки қиз яна минорага тикилишди.

Жўмард машинадан йўл учун олинган хўрақни олиб чиқиб, ариқ бўйига жой ҳозирлади. Лимонад бутилкаларию туз, нонни ҳам олди. Қизларни чақирди.

— Мана бу ер саз. Келинлар, озгина тамадди қилиб оламиз.

Олдинда Чиннихол, орқада сал оёғини эҳтиёткор босиб Онахон келди.

— Оёғингиз оғрияптими?

— Сал-пал.

— Туфлингизни беринг, ураётган ерини болға билан тўғрилайман.

— Керак эмас. Овора бўлманг.

— Ечиб беринг.

— Нима, ечиб беринг. Нимадан уяласиз,— деди Чиннихол,— булар учун бир минутлик гап. Биз ямоқчи қидириб, кечгача қийналиб юришимиз мумкин.

Онахон кулди. Гўё у кишининг ҳам оёғини туфли ураётгандай, Онахон нима қилса унга ўхшатмоқчи бўларди. Жўмард туфлини эҳтиёткорлик билан ушлаб, гўё тушиб кетса синадигандек, уёқ-буёғига қаради. Жарқўргон минорасига ҳам бунчалик тикилмаган. Онахон кишибилмас Жўмардни кузатиб, ўз туфлисини эҳтиёт қилиб, тумшугига теккан лойни ҳам енгги билан артиб, машинаси томон кетаётган Жўмардга ичдан кулиб қўйди. Жўмард машина юкхонасидан болгача олиб, эҳтиёткорлик билан туфли четини бир-икки қоқди. Қўллари билан кенгайтирди. Шундан сўнг уни рўмолчаси билан яхшилаб артиб, Онахон оёғига кийгизаётган эди, қиз уялиб Жўмард қўлидан олди-да, ерга қўйди.

— Нечанчи размер киясиз?

— Уттиз олтинчи,— бирдан Онахон қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Билиб қўйган яхши-да,— деди Чиннихол кулим-сираб,— акамлар жуда уста, буни қаранг, шу баҳона билан размерингизни ҳам билиб олдилар. Эрта-индин керак бўлади...

— Чиннихол, жон синглим, сени тилингни... размери ҳам борми?!

— Ха-ха-ха-ха! Биз гапирсак ёқмайди! Унда мени нега олиб келдингиз?! «Қоработир» бўлиб, сизларнинг орангизда юриш кимга керак! Уйда ҳам ишим бошим-дам ошиб ётган эди. Сизнинг бу вайронаю эски минораларингиздан кўра зарурроқ ишим бор эди! Мен лимонад ичмайман, Жарқўрғонда чой ичишмайдими? Ака, бирон ердан чой топинг!

— Сен Хайриддин билан гаплашиб юрганингда, мен «Қоработир» бўлганмидим!— Жўмард синглиси юзига бу билан шашалоқ ургандек бўлди.— Бўпти, чой топаман!

Онахон кулиб юборди. Кейин тилини тишлади. У ҳозир Чиннихолни тартибга чақиролмас, танбеҳ ҳам беролмасди. Меҳмонга борган ёш бола ҳадеб ширинликка қўл чўза бошлаганида онаси қўлига шартта уролмаганидек, Чиннихол ҳам оз-моз ҳаддидан ошаётганини Онахон сезиб турарди.

— Тушунари, — деди Чиннихол, — ҳамма ерда хўроз бир хил қичқирар экан.

— Лекин сен жўнроқ қичқирасан, — деди гармдори бўлиб Жўмард.

Онахон яна маза қилиб кулди. Ака-сингил оз-моз жўжахўроз бўлишгани уни завқлантирарди.

— Биз турган ерлар, айниқса, Денов қадимги Чағаниён мамлакатининг ўрта қисми, — деди Жўмард.— Қани, гўштдан, нондан олинглар. Агар майли, десангиз мен мелоддан илгариги, шу заминда бўлган Кушон, Чағаниён давлатлари ҳақида гапириб берардим. Буни билишингиз керак. Ўз мамлакати тарихини билмаган кишини...

— Нима?!— ялт этиб Чиннихол акасига қаради, — сўқир кишидан фарқи йўқ, демоқчимисиз?

— Умрингда бир маротаба доно сўз айтдинг. Ибн Сино ҳам бунчалик сўз айтолмаган...

— Ха-ха-ха-ха, — Онахон яна кулди.

— Жуда ошириб юбордингиз!— Чиннихолга гўшт тиқилиб қолай деди. Унинг ичида гап ётмай-

диган, шалдир-шулдирлиги, думбуллиги Онахонга ёқди.

— Сурхон водийси, Амударёнинг юқори ва ўрта ҳавзаси қадимги Бақтрия давлатига кирган. Бу, форс обидаларида Доро ҳокимлик қилган мелоддан илгариги VI асрни эслатади. Маҳаллий халқ ўз юртини Тоҳаристон деб атаган. Еттинчи асрга келиб бу водий Чағаниён, Ўкузни (Амударёни) эса — Чағанрўд деб атаган. Маҳаллий ҳокимни «Чаған-ҳудуд» дейилган. Чағаниён пойтахти йигирма тўрт фарсаҳда, тахминан Қува — ҳозирги Денов шаҳрида бўлганди. (Даҳи нау — янги қишлоқ.) Тарихчи Маҳмуд Вале XI асрда «Худуди Чағаниён ки имрўз ба Даҳи нау машхўр аст», деб ёзгани фанга маълум. XI асрга келиб Чағаниён Султон Маҳмуд Ғазнавийга тобе бўлади. Шу асрда Балх урушсиз салжухайларга теккач, Амунинг юқори қирғоғида Чағаниён ва Хутталан қўзғолонлари бостирилиб, мамлакат Султон Алп Арслонга ўтади. XII асрга келиб Чағаниён Самарқанд ҳокими Муҳаммад ал-Ҳотиб ас-Самарқандий давлатига тобе бўлади. Мўғуллар даврида Чағаниён эсланмайди, фақат XIV асрда Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» китобида тилга олади. Даҳинав шаҳрини кейинчалик Бобир Мирза ҳам эслайди. Сурхон водийсини мўғуллар кўп талаган. Тулкига унинг чиройли мўйнаси ўлим келтиради, деганларидек, Сурхон водийсининг табиатан беқиёс гўзаллиги, бойлиги мўғул босқинчилари қиличига дуч келтирди. «Ўша даврда ўзбек уруғлари сиқигида бошқа уруғлар батамом суриб чиқарилган. Араб истилосигача ўрта аср шаҳарлари йўқ бўлиб кетган...»¹

— Ака, сиз кўп тарихий гапларни айтяпсизу биз ҳаммасига тушунмаямиз. Эҳтимол биз институтга кирганимизда лекцияларда билиб олармиз. Менинг бу қулоғимдан кириб, у қулоғимдан чиқиб кетяпти. Яхшиси, менга ҳам мана бу Онахон кийиб юрган туфлидан олиб беринг. Дадамларга айтинг! Сизнинг айтганингизни қилиб, бу ерларга келиб юрибман! Хизматим бор.

¹ В. В. Бартольд. Асарлар. II ж.

монда Тўпаланг,— деди Онахон бўғилиб турган Жўмардни яна гапга солиш мақсадида.

— Сангардак бўйида Чўлоб деган қишлоқ бор,— деди Жўмардга яна жон кириб,— бу қишлоқ ҳақида афсона ҳам бор: қадим замонда Наврўзойим деган бир гўзал аёл эрининг вафотидан сўнг қариндош-уруғидаги эркаклар одам қўйиб, мен оламан, деб талашишгани сабабли Балх шаҳридан чиқиб кетиб, шу томонларга келган экан. Сангардак бўйидаги тоғлар этаги, дарё ёқасидаги гўзал жойни Наврўзсой, деб атаганлар. Бу ерда Наврўзойим бола-чақали бўлиб кетган эмиш. Ундан тарқалган болалар қарлуқ уруғидаги ўзбеклар бўлган экан...

Онахон ҳам қарлуқ уруғидан эди. Бу афсонани эшитган Онахон Жўмардга жилмайиб қўйди. Кенагас, юз, қутчи, қипчоқ, қўнғирот, қатағон, чигатой, барлос, манғит, найман, қиёт... уруғлари ҳам қарлуқдек ўзбекнинг катта уруғларидан...

Жўмард қизларга чой олиб келишга ўрнидан тураётган эди, Онахон чойхонага ўзимиз борамиз, бу ерга чой ташишнинг ҳожати йўқ деб дастурхонни ўрай бошлади.

— Қумқўрғондаги чойхонани кимдир яхши деган эди. Юринглар!— деди Онахон. Бу гапни Бандихон даштида пахта териб юрганида эшитган.— Минг йил илгари шундоқ минора қурган қумқўрғонликларнинг яхши чойхонаси бўлмаслиги мумкин эмас.

Улар қайта машинага чиқиб, унча узоқ бўлмаган, йўл ёқасидаги кўркем чойхонага тушинди. Бу ердан ҳам гўзал минора шундоқ кўриниб турарди.

— Минораи Калон қурилганига саккиз юз эллик йил бўлди. Уни қорахонийлар даврида шу сулоладан Арслонхон қурдирган,— деди Жўмард.— Мен Бухорода бўлганимда таъмир қилаётганлар билан қизиқиб, бир ошнамнинг ёрдами билан Минораи Калон тепасига чиққанман. Жоми масжид тоmidан ўтилар экан. Айланма зинапоялар билан тепага чиқдик. Саккиз юз эллик йилдан ортиқ вақт ўтгани билан ичкарида, гиштлар орасидаги ганчхоқларда усталарнинг бармоқ излари шундоқ билиниб турибди. Саккиз юз эллик йилга!

— Ўлим минораси дейиладими? Устидан одам ташланганми?— сўради Онахон,— шу рост-

ми? Кинофильмда ҳам қизил қонга бўяб кўрсатадилар?

— Ғирт ёлғон! — ҳаяжонланиб жавоб қилди Жўмард, — эътиборли тарихчиларнинг айтишича, биронта ҳам одам ташланмаган. Қадимги манбаларда ҳам бу ҳақда гап йўқ. Шундай дейиш киночи ўртоқларга керак бўлиб қолган. Аслида у қумликларда даштларда келаётган карвонлар учун маёқ вазифасини ўтаган. Бухоро кўп асрлар давомида савдо маркази, дунёнинг кўп мамлакатларидан савдо карвонлари келган. Улар қумликларда адашмаслиги учун бу катта минора қурилган. Иккиламчи, қорахонийлар шон-шавкатини кўрсатиш, ид-ҳайитларда сурнаю карнай-ноғоралар чалиш, баъзан муаззин учун ҳам бу минора Жоме масжиди ёнида, Бухорои Шарифнинг қоқ ўртасида қад кўтарган. Керак бўлган.

— Тушунарли, — деди Онахон, — водийни Чағаниён аталиши қайси даврга тўғри келади? Минораи Калондан эскими?

— Эҳ-ҳа-а, жуда эски. Араблар истилоси, ислом дини келганигача Чағаниён деб аталган. «Еттинчи аср манбаларида бу мамлакат қадимий экани, тоғ тепасида Хориён деган мустаҳкам қалъа бўлгани, Искандар Зулқарнайн ололмагани, уни «қоядаги ин», деб аташгани ҳам тарихан маълум»¹. Ўша вақтда бизнинг ота-боболаримиз зардуштий динида бўлиб, оловга сиғинганлар. Зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто» бўлган. Араблар истилосидан кейин ҳам бу замин Чағаниён, деб аталаверган.

— Қолхозимиз номини «Чағаниён», деб аталишида гап кўп экан, — деди Онахон Чиннихолга чой узатиб, — қайси ақлли раҳбар бу номни қўйди экан? Ақли бутун экан. Дидсиз раҳбарлар ҳам йўқ эмас, — Онахон бу гапни айтди-ю, бирдан қўрқиб кетди. Чунки Жўмард билан Чиннихолнинг отаси ижроқўм раиси. Энди нима бўлади, деди у кўзларини жавдиратиб. Лекин Жўмард бу гапга илжайиб, кўнглига олмади. Бу ҳолатни кўрган Чиннихол ҳам одатдагидек қизариб кетмай, ўзини қўлга олди.

¹ Г. А. Шугачёв ва. «Халчаин».

— Биладиган, тушунадиган раҳбарлар ҳам кўп, — деди Жўмард. Бу гап билан менинг отам шунақа, доно демокчи бўларди. — Лекин тушунмайдиган, мансаб столига ёпишиб олган кимсалар ҳам йўқ эмас.

Сурхондарёдаги археологик қазилмалардан бирида ичи сирланган сопол хумчадан бир сиқим чигит топилган. Ундан сал илгарироқ, шунга ўхшаш хумчадан яна бир сиқим бугдой ҳам чиққан. Илмий текширишлар бу хумчаю уруғларни мелоддан илгариги учинчи асрга мансуб деб белгилади. Шу даврда ҳозирги Сурхондарё тупроғи Чағаниён, деб аталиб, асосан сак қабилалари яшаган. Бир ривоятда «Саканиён», яъни саклар юрти маъносини ҳам беради. Профессор Г. Пугаченкова ўзининг илмий тадқиқотларида бу қазилмалар ҳақида аниқ маълумот берган. Эрон шоҳи Доронинг бу томонга босқинчилик юришига қарши курашган ҳамда қаҳрамонлик кўрсатган Широқ ҳам мана шу сак уруғидан бўлиб, Чағаниён элида яшаган. Саклар асосан чорва ва зироат билан шуғулланганлар. Хумчадан топилган чигитларнинг чуқур илмий анализи шунини кўрсатдики, ўша даврда пахта экилган ва бу пахта толаси ипакка анча яқин бўлган. Бир селекциячи олимнинг энг яхши ипак пахта навига «Чағаниён» номи берилди. Бу навни ҳаётга тадбиқ этишда бошқаларнинг юраги дов бермай, кенг миқёсда экинга рози бўлмаганларида колхоз раисаси Ҳанифа Бегимқулова жасорат кўрсатиб экди, унинг ниҳоятда яхши нав, келажаги бундан ҳам яхши эканлигини исботлади. Шу сабабли бу, хумчадан топилган навга бобо уруғ номи берилди. Тўрт минг йил яшасин, деган маънода колхозни ҳам «Чағаниён», деб аташган. Шу баҳона бўлиб аждодлар юртининг номи ҳам тирилтирилди.

— Италиянинг Пиза шаҳридаги «Қулаётган» минора ҳақида бир асрдан буён шов-шув кўтарилади, — деди Жўмард. — Бу гўзал ёдгорликнинг бир томонга ҳар йили бир ярим миллиметр оғаётгани, баъзи йиллари ормаётгани ҳам таажжуб эканини жар солиб, жаҳон халқларини хабардор қилиб турилибди. Бу жуда яхши. Пиза минорасини халқ қурган. Унинг сақлаб қолиниши ҳақида олимлар бош қотириб, турли лойиҳалар таклиф қилинмоқда ва бунинг учун миллионлаб пул чиқарилган. Бизнинг Ўрта Осиёда ҳам жуда кўп тарихий ёдгорликлар бор; уларнинг кўплари давлат их-

тасига олиниб, бузилиб-ёрилиб кетмаслиги учун катта пуллар чиқарилиб, таъмир этилмоқда. Бизда давлат улардан ҳам яхши қарамоқда. Лекин мен бошқа нарсани айтмоқчиман. Пиза минорасини тилга олганимда, уларда яхши, бизда ёмон, демоқчи деб ўйларсан. Йўқ, бундай эмас! Бизнинг халқимиз ичида ғафлат босган, еб-ичишдан бошқа нарсани билмайдиган одамлар анча-мунча. Улар Минораи Калон, Вобкент минораси, Тошовуз минораси, Қумқўрган минораси, Зурмала минораси, Хива минораси ва бошқа миноралар атрофида юришади. «Бу минорадан қадим одам ташланар экан...» деган ўта нодон гапларни ҳам гапиришади. Бу одамлар сохта гаплар қоронғи кўланкасида қолган, улар ўз тарихларини билмайдилар ва бу тарих билан фахрланиш шарафидан маҳрумдирлар. Улар қандайдир сабаблар билан шу ҳолга тушиб қолганлар. Улар базм қилиш билан умр ўтказиб келмоқдалар. Пиза минорасининг «қулаётгани» ҳақидаги ташвишни тилга олишимнинг сабаби ҳам шу бўлса керак... Эски Термиздаги олтинш метрдан баланд бўлган минора замбараклар ўқиға мўлжал қилиниб, вайрон бўлди. Бу бизнинг жоҳиллигимиз, тарихий ёдгорликларга нисбатан ваҳшийлигимиз бўлди. Лекин кейинчалик бу жароҳатни ўзимиз тузатдик. Ўз хатойимизни рўй-рост айтишдан қўрқамиз. Коинотда фарзандлари чарх уриб юрган бир улут мамлакат учун бир минорани таъмир этиш ҳеч гап эмас.

Кечга яқин улар уйга қайтишди. Йўлда Онахон Жўмарддан рулни олиб, машинани анча жойгача ўзи ҳайдаб борди. Бу ишга Чиннихолнинг ҳаваси келди.

Онахон сафардан мамнун, у тарихий ёдгорликлардан кўра ҳам Жўмард юрагини кўргандек бўлди. У тирикчилик учун муаллимлик қилиб юрган киши эмас, ватани тарихини жуда ҳам севадиган, тўғрисиўз бир йигит эканини сеза бошлади. Бойбўсиновлар хонадонидан чиққан йигитнинг димоғдор эмаслигига ишонди. Бу жуда муҳим.

ШАБОНА БУВИ ҲЗ НЕВАРАЛАРИ БАХТИ ИЛА МАСТУ
ФИКРДА АРАСТУ...

Киши ўзини керак бўлмай, бола-чақасига юк бўлиб қолганини сезса, тезда ўлиб кетади. Бу синалган гап. Яхши ҳамки, инсон ўзининг ўлар кунини билмайди. Агар у бу кунни билганида бир кун ҳам яшай олмасди. Табиат бешафқат! Шу сабабли ҳам асло кексаларни ёлғизлатмаслик керак: «Войдод, касал бўлмаларинг! Касал бўлганларингни кўрмай! Касал бўладиган бўлсаларинг мен ўлгандан кейин бўлинглар! Юрагим узилиб кетади-ку!» — дерди неваралари тепасида жизганак бўлиб юрган Шабона буви. У невараларининг сал бўлса ҳам иссиғи чиқиб, учинишидан юрак олдириб қўйган. Онахоннинг тез-тез пешонасини ушлаб қўярди, унинг термометри — кафти. Буви баъзан тезоқар ариқда у ёқдан-бу ёққа урилиб оқиб кетаётган қийма тахтасига ўхшаб ҳаяжони дам у қиргоққа, дам бу қиргоққа уриларди. Тўқсонларга бориб, қазо қилган Розия бувининг азасидан келиб, болаларига далда берди. Болалари эмас, кўпроқ ўзига далда берди: «Бу — аза эмас, бувининг тўйи! Табаррук бўлиб қолган эди. Бу дунёдан зеркиб ҳар куни худодан омонатини олишни сўрарди. Азиз-авлиёлардан ўргилай, яхши ҳам ўшалар бор, бир нима ўқийсан, киши сўмрайиб, кофирларга ўхшаб ўтирмай, азиз-авлиёларнинг ёдига бир нима дейсан. Мен Масковда ҳам шу ердан ўтган азиз-авлиёларга дуо ўқиганман. Керакда! Ўлганларни эслаб бир нима дейиш керак: Аммо ўлганларнинг кетида «шаҳид бўлинг» яхши эмас! Бу билан уларнинг руҳини шод этолмайсан. Ҳамма нарса меъёрида бўлиши керак. Меҳру муҳаббатингни гўдакларга бағишла, улар дунёга энди келяпти. Кўзингдаги нур қабрларга эмас, давомчиларнинг жамолига тушсин, дерди Шабона буви. Бу унинг фалсафаси. Бу «фалсафа» меъёридан ошгач, эшитавериш зериккан Онахон кулимсирарди: «Бувижон, ҳаммасига тушундик. Энди ухлайлик, ўрага сичқон тушди, гулдур гуп-п!» Хўп, майли, дегандек буви ёстиққа бош қўярди. Уйқуси келмай, яна ёстиқдан бош кўтарар:

«Кўчада кариллаб юрадиган давангир Кўчқорвой болаларига қарамайди. Қишли-қировли кунда ҳам бурни оқиб, шиппакда юришади. Чойхонада ош еб, ароқ ичиб юргандан кўра уйингдаги дераза синиқларига газета ёпиштирмай, ойна сол! Шу замонда ҳам деразасига қогоз ёпиштирадиганлар бор-а, тавба! Болаларингга иссиқ пальто, иссиқ ботинка олиб бер, дейман. Йўқ, ўз памиласини тўғри айтолмайди-ю, ичгани ичган... Мен жузман, эт емасам, ичмасам илигим қуриб қолади, дейди. «Жуз» бўлмай ўл, сендан қарлуқларнинг нимаси кам? Уйингга газ тушир, сандалингга тошкўмир сасимай ўлсин!» Онахон яна бошини кўтаради: «Бувижон, энди ухлайлик! Эрта билан соат тўққизда имтиҳонга бораман! Тошкентга бора-ман-а...» Шабона буви майли-майли, деб бош қимирлатарди. Уйқуси келмай яна хаёлот дарёсига гарқ бўлиб, ўй ўйларди: ётиб қолса бўлмаса, ҳаммалари катта бўлиб, сочилиб кетган... Ёшлигида бир кун шу Онахон «сув томизишни», «ёмбини» эшитиб, сувисига гап қотган эди: «Бувижон, сиз касал бўлганингизда мен ўзим сув томизаман, ўлганингиздан кейин нарсаларингизни мен оламан-а?» — деган эди. Шабона буви бу гапни эшитиб тоза кулган. Ҳозир ҳам пишиллаб ухлаб қолган! Онахонга ёстиқдан бошини кўтариб бир қараб қўйди.

Буви ориқ, жиккак, ҳиндилардек қорачадан келган. Мабодо торттирса ўттиз килограммдан ошмаса керак. Тиниб-тинчимас, питрак, куюнчак... Баъзилар уни «огача» ҳам дейди, елкасига жун хуржунни ташлаб бозорга ҳам қатнардди. Эти суякларига ёпишган, соябон симларидек йиғса бир сиқим қовурга суяклари мустаҳкам. «Илойим ёт неваранг томдан итариб юборсин...» деб яхши кўрган одамларини «қаргарди». Тинқоли билан тишларини қорайтирган. Шундоқ бир қараган одам дарҳақиқат уни огачаларга ҳам ўхшатарди. Йўқ, Шабона сурхонликларнинг асл «жуз» ва она томондан қорлуқ уруғидан. Насл-насаби азиз. Кўзи ўткир, гаплари серҳикмат. Одам танийди. Қўнғиротликларга тушиб, икки уруғни қариндош этган. Баъзан хаёли ўша келинлик даврига кетади. У вақтлар инқилоб йиллари, аммо ҳамон Бухоро тахтида амир Олимхон ўтирарди. Мангитлар Шерободда ҳам, Деновда ҳам, Паттакесарда ҳам ҳокимлик қилишарди.

Ҳисор томонда лақай отлиқлари қўшин тузиб, шўро аскарларига қарши чопди-чопди бошлаган. Ҳаммаёқ нотинч. Ҳақназар ота, ўша вақтдаги ёш куёвтўра, Шерободда, қизил аскарлар сафида Иброҳимбек қўрбоши босмачиларига қарши курашарди. Уруғларининг айтишича, Шабона момосининг момоси қадим, дарёнинг нариги томони — Балхда, Ҳиротда Ҳамида ақо, Гавҳаршодбегимлар хизматида бўлган... Бувисининг бувиси Малонка, Сароймулк ақо хизматида бўлиб, уларнинг «лутфу карамига сазовор бўлган» эмиш. Бу гаплар ҳақиқатга яқинми, узоқми, Шабона буви аниқ билмас, аммо қарлуқлар ичида шу гап кўпдан бери юрарди. Барлослар жуда ҳам кам қолиб, бошқалардан узилиб яшашига қарамай, ўтмиш аждодлари ҳақида кўп ҳикоялар айтишар, неча юз йил ўтганига қарамай темирыйлар, бобирийлар ҳақида афсонанамо гапларни эслаб юришарди. Аждоди шундоқ қарлуқ қизи бўлишига қарамай эрининг қизил аскар сафига кириб, қўлига милтиқ олгани, шўролар ҳукумати, инқилобни ҳимоя қилаётгани билан яна фахрланарди. Амир аъёнларидан бирининг ўғли — Файзулла Хўжаев ёш инқилобчилар сафига раҳнамо бўлиб, Амир салтанатига қарши курашгани сурхондарёликларга ҳам маълум. Келиб чиқиши хўжалардан бўлган бир йигит ҳам қизил аскарлар сафида эди. Бу гаплар Шабона юрагига далда берарди. Ўтмишдаги золимларнинг болалари қизил аскарлар сафига киришга ҳаққи йўқ, деган баъзилар вақиллаганича қолаверишди. Ҳар қалай, бувининг аждоди ҳам инқилобий, ҳам аслзода...

Онахон ўн тўрт ёшга кириб, еттинчидан саккизинчига ўтганда Шабона буви, мундоқ бўйи чўзилиб, қадду қомати шакл олган неварога тикилиб туриб, булар ўқиб илм олишга олади, лекин бувини олдида оғзини катта очиб эснагани кишини ўйлатади, деб кўнглидан ўтказди. Худди шу ёшда Шабонанинг ўзи онаси Парвона ёнида оғзини катта очиб эснаганида, онаси оғзини чап қўлининг орқаси билан бекитишни қаттиқ таъкидлаганди. Иккинчи бор беихтиёр шундай қилиқ қилганида бир шапати туширган ҳам эди. Буви Онахонга чап қўли, мабодо чап қўли банд бўлса ўнг қўли орқаси билан, бармоқлари учи билан енгилгина оғзини беркитиши кераклигини ўргатарди. Кулиб, бувини мазах қилган шаддод қизга, «менинг бу таълимимга

бепарво бўлма, Гавҳаршодбегим ҳам қизликларида мана шу масалада шапалоқ еганлар. Кичик бир одобсиз ҳаракат ҳам кишининг тарбия кўрмаганини, биздек аслзодалар хонадонидан чиқмаганини билдиради. Овқатни шاپиллатиб емаслик, қошиқни қўлга ёппи катталардан кейин олиш, жуда ҳам уялиб, инакдек товланавермаслик кераклигини ҳам уқтирарди. Катталар олдида ялпайиб ўтирмаслик, танишминотанишми қарияларга салом бериш кераклигини қулоғига қуярди.

— Бувижон, мени биласиз-ку, мен ҳеч кимдан уялмайман,— деди Онахон севикли бувини қучиб. Ориқ буви унинг қучоғидан чиқиб гандираклаб кетди.

— Виламан. Лекин сен тенгдошларинг орасида шундоқ бўлганинг маъқул, кексалар олдида уятчанроқ бўлгин, ҳушёр туриб, уларнинг хизматига доим ўзни тайёр тутгин. Бу кимнинг қизи, жуда одобли қиз экан, дейишин. Одамлар олдида аслоқовоқ солиб ўтирма. Чунки киши юзидаги сўйиқлик эснашдек дарров бошқаларга ҳам ўтади. Ҳамманинг руҳи сўнади. Қиз бола чақнаб туриши керак. Ҳозиржавоб бўлиш, зеҳни ўткирлик — киши мартабасини баланд қилади. Гапни ўйлаб гапир! Катталарнинг насиҳатини сабртоқат билан тинглашга одатлан. Лекин ҳар бир пилчираган эзманинг гапига қулоқ солиб вақтинги ўтказма!

— Сизга ўхшаган...

— Оҳ, ойнониб кетай, қизимдан! Сен бувингни эзма десанг, унда менинг шунча таълимим қаёққа кетади! Ҳозиржавоблигинг билан бир жаҳонсан, қизим. Шунинг учун ҳам мен тарбиянгни зиммамга олдим. Гавҳаршодбегим кўп оқила, жуда ҳозиржавоб бўлган, деб эшитганман.

— Менга таълим бераман, деб ишдан қолиб кетмайсизми, бувижон!

— Йўқ! Бу жуда керак!

Шундай қилиб, ўша йиллари буви неварасини Гавҳаршодбегимдек ифбатли қиламан, деб тарбия дарсини бошлаб юборган эди. У дарсни идиш-товоқ ювишдан бошлади. Овқатдан сўнг ёш келин ёки бўйи етган қизлар тезда иссиқ сув билан идишларни ювиб, ошхонада

Ўз жойига тўнкариб қўйиши, кексалар турганида идиш-товоқни тарақ-туруқ қилмаслиги, қозонни тозалаб, устларини ёпиб қўйишни ўзи қилиб кўрсатди. Тузлик, сочиқ, қалампир идишлари озода бўлиши, ҳатто гугурт ҳам ўз жойида доимо муҳайё туришини, ўноқнинг кули олиниб, кейинги овқатга шай қилиб қўйилиши кераклигини алоҳида уқдирди.

— Бувижон, кўн эзма бўлаверманг! Биз буларни биламиз!

— Сенга булар майда нарса бўлиб кўрингани билан аслида жуда муҳим! Гавҳаршодбегим чаққонликдан ном чиқарганлар...

— Э-э, гавҳаршодларингизни қўйинг! Бизлар ҳозирги замоннинг одамларимиз! Беш юз йил олдин ўтган ўшалар кафанини чулғаб келавермасин!

— Ҳой, қизим тавба қилдим де! Уларга тил теккизма! Айниқса, азиз-авлиёларнинг малоикалари бўлади. Бугунги дарсим: идиш-товоқ...

Эртасига Шабона буви Онахонни яна ўз ёнига олди.

— Бугунги «лекциянгиз» нима?

— Мен «лекция-пекциянгизни» билмайман! Маники ҳақиқий таълим. Фойдасини кейин биласан! Анави исполкомнинг қизига ўхшаб сонингни очиб юрмайсан! Мен бунга ҳеч йўл қўймайман! Сенинг буванг Шўрони тузганлардан бири бўлгани билан, янгича бўлгани билан, қизларининг сонини очиб юришини истамаймиз! Узун иштон киясанлар! (Бувининг жаҳли чиқса сансанлаб юборарди.) Дунёда тошбақа ҳам бор, лочин ҳам. Машойихлар бир одамни таъриф қилганда тошбақага эмас, лочинга ўхшатади. Шунинг учун ҳам худойи таоло одамни одам, ҳайвонни ҳайвон қилиб яратган. Одам либос билан одам. Барлос уруғидан бўлган Гулбадан бегим ниҳоятда зеҳили, дидли, моҳирўй эканлар...

— Бувижон, мен уларингизни кўрмаганман!

— Мен ҳам!

— Унда улар нега керак?

— Жуда ҳам керак-да! Бурунгиининг одамларида сал-пал ҳаё бор эди! Рўпарангда чақчайиб папирос чекиб-турса яхшими?!

— Э, ҳамма гапингизга ҳам қўшилиб бўлмайди! Дам инқилобчи, дам ўтмишдаги феодаллар хотинини макташ... Қани, ишга ўтайлик, буви!

Шабона буви овқат пишириш, овқатлар тури ҳақида «лекция» бошлади. Бу, Онахонга ҳам, унинг икки дугонасига ҳам ёқди. Улар зерикишмади. Лекин кампир яна Гавҳаршодбегимдан гап очган эди, Онахон ўрнидан туриб кетди:

— Энди ҳаддингиздан ошманг, бувижон!

— Бўлди, тушундим. Мулозамат ҳақида гапирман... Қадим бир бойнинг уч қизи бўлган экан. Учалови ҳам дудуқ экан. Бир куни совчилар келибди. Онаси довдир-дудуқ қизларига совчилар олдида қилиқ қилмай жим ўтиришларини тайинлабди. Улар миқ этмай ўтиришибди. Бир вақт бурчакдан бир сичқон чиқиб, чопқиллаб қоча қолибди. Қизларнинг каттасидан садо чиқибди, «Айи-айи, чичон-чичон...» Иккинчисидан ҳам садо чиқибди: «Тани-тани?» Бу гапни эшитган учинчиси: «Шижла дапиршайла ҳам ман дапирмайман...» деб юборибди. Бу гапларни эшитган совчилар қочиб кетишган экан.

Онахон хахолаб кулиб юборди.

— Оббо эзма буви-е! Индамаганимизда ҳам шунча гап!

— Ҳа, майли. Қалай, яхши ўтирибсизларми? Ҳеч ким касал эмасми? Ёки яна биронталаринг касалмисизлар? Қани, пешоналарингни олиб кел! (У лабини текказиб, иссиқ даражасини шу йўл билан термометрдан кўра ҳам аниқроқ биларди.) Ҳа, хайрият, иссигинг ўттиз олти ярим...

* * *

Олтмишинчи йилларнинг ўрталарига бериб бу томонда негадир ўлим кўпайиб кетди. Тошкенту Самарқандларда ҳам шундоқ экан. Ёки номдор кишиларнинг қазоси — газеталардаги таъзиялар бир қадар бўртириб юборган бўлиши мумкин. Айниқса, машҳур адибларнинг ўлими кўпларни ваҳимага солиб қўйди. «Ҳамма нарсадан саломатлик азиз...» деган гаплар тез-тез айтилиб турадиган бўлиб қолди. Ёзувчининг ўлими, айниқса, катта-кичикда оғир таассурот қолдиради. Бир даврдан иккинчи даврга ўтиш марафати бўлдимиз, ҳар қалай, кекса авлод Узоқ Шарқ, Ҳусурий заминидаги дарёларга океандан кирган балиқларга

ўхшарди. Улар тиқилиб, зурриёд қолдириш мақсадида қанчалаб масофани питирлаб, йиртқичларга ем бўлиб, уруғ қўйишлари, шундан сўнг ўзлари ўлиб кетишлари-га бир қадар ўхшаниб кетарди. Газеталарда тез-тез таъзиялар, марҳумнинг фотосурати, таржимаи ҳолига доир маълумот, унвону мукофотлар қора рамка ичида босиларди. Улуғ Ватандошлик уруши тугаганига салкам ўттиз йил бўлди. Ўша пайтдаги офицерлар ҳам олтмишдан ошиб, кўплар гални авлодга топширарди. Илгари унча сезилмаган бўлса ҳам олтмишинчи йилларнинг ўрталари ана шундай абадулабад видео жараёнининг энг қуюқлашган даври бўлди. Ўлим — қишли-қировли кунга ўхшайди, қиши бўлмаса келгуси йил ҳосили ҳам яхши бўлмагандай, музу қиров ҳам зарурат, юракнинг бир тепгани баҳор бўлса, иккинчи тепганигача бўлган жим лаҳза балки қишдир. Куч тўплаш ҳам керак. Баъзан биз тилимиздан бол томиб, бу одам эллик баҳорни кўрди, деймиз. Лекин фаслларнинг ўзгасини менсимагандек бўламиз. Фаслларнинг ёмони йўқ.

Аммо, мана шу бир даврдан иккинчи даврга ўтиш жараёнининг энг оғир ва енгил томони шу бўлмоқдаки, кетаётган киши атрофидаги муносиб фарзандлар, дўстларнинг парвоналиги тақдирга тан бердириб, ўлимни бир уйқу даражасига олиб келмоқда. Аммо ноқобил фарзандлар ҳам йўқ эмас...

Қизларга турмуш икир-чикирларини ўргатиб туриб. Шабона буви хаёлга чўмарди. Қазони ўйламайдиган ҳеч инсон йўқ.

— Бувижон, бўлди, «дарс» тамом! Одамлар олдида эснаганда оғзимизни бекитамиз. Бўлар-бўлмасга гапирмаймиз... Ха-ха-ха-ха.

— Ха-ха-ха-ха, — Онахоннинг дугонаси ҳам кулди.

— Куласан, болам! Оғизни бекитиш ҳам кичкина гапмас, айниқса, қиз бола қўл-оёғи чаққон, ёқимли, бўзрайиб ўтирмайдиган бўлиши керак. Шунинг учун Бадахшон қизларининг баҳоси баланд...

— Ҳў-ў-ў! — деди Онахон, — Бадахшонни мақтаманг, ўзингизнинг оёғингиз остидаги бу қизларнинг ҳар бири бир дунёнинг тагига ўт қўяди. Сиз бизни нима деб ўйлаяпсиз! Бувилингизни ҳурмат қилиб, ўзимизга маълум насихатларингизни эшитиб ўтирибмиз,

«Чичон-чичон..» дейдиган бурунгининг қизлари йўқ бунда! Бизлар ўз бахтимизни ўзимиз яратамиз!

— Сизлар онангизнинг қорнидан отинойи бўлиб тушасиз, биламан.

— Қани, турдик, қизлар! Бувижонимизга катта раҳмат.

Шу аснода эшик тақиллаб, ҳовлига гавдали, дўлвор йигит Чўли кирди-да, салом берди. У Онахонга тикилиб туриб, бир лаҳзадан кейин: «Ҳа, майли...» деб яна орқасига чиқиб кетди. Онахон ҳайрон бўлиб елкасини қисди. У чиқиб кетаётган ерида буви мурожаат этди:

— Чўливой, бир юмушингиз бормиди?

— Отамларда гапим бор эди. Ҳақназар отамлар уйдадилар?

— Йўқ. Стангиз қачон уйда ўтирибдилар?! У киши менга ҳам керак эдилар.

— Масодиқ ота қазо қилибдилар, шуни айтиб қўймоқчи эдим.

Шабона буви пичирлаб, дарҳол юзига фотиҳа тортди. У ёнидаги Онахонга ҳам хўмрайиб, юзингга фотиҳа торт ишорасини қилди. Онахон унча қовушмай, қўлини даҳанигача олиб келди. Лекин Чўлининг ҳар ҳафтада бир нимани баҳона қилиб, Онахон атрофида пайдо бўлиши қизни бу гал ҳам андак ўйлатиб қўйди. Лекин қазони хабар қилиш баҳона эмас, бу инсоний бурч эканини хаёлидан ўтказиб, бўйи етган қизлар ўйлайдиган нарсаларни миясидан чиқариб ташлади.

— Чўливой, ўғлим, отангизга айтиб қўяман. Қай вақтга чиқарилар экан?

— Жума намоздан кейин, соат учларга, дейишди.

Чўлидан кейин Онахонлар ҳам чиқиб кетишди. Ҳовлида якка қолган Шабона буви хаёл сурарди. Баъзан унинг кўнглидан ўтган кимса иттифоқо рўпарасидан чиқиб қоларди. Бу, савқи табиий, деди ўзига ўзи буви. Сурхондарёнинг машҳур кишиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳақназар Худойназаровнинг хотини бўлгани билан бирга ўзининг назаркарда бир одамлигидан ҳам фахр этиб қўярди баъзан буви.

МУХАББАТГА ИУҚ ҚОНУН

Эрта билан туриб, ҳовлига қараган Онахон ҳаммаёқни оипоқ қор босганини кўрди. Қиш ҳам бошланди, деди у қорга тикилиб. Ёқасига камбар қундуз қопланган, томоғини ўраб турадиган янги модадаги пальтосини елкасига ташлади. Бу пальто унга жуда ярашиб, баъзиларнинг ҳавасини келтирган эди. Бутун шу пальтони кийиб мактабга борди. Лекин у йўқ... Нега унинг келмаётганини суриштиргиси келди. Бу жуда ноқулай. Ўзига ярашиб турган пальтони Жўмард кўришини истарди. Бу пальтода ўзини неча бор ойнага солиб кўрган. Бу пальтода у кўркам кўринарди. Пальтони биринчи кўрган Холчанинг ичи куйиб жонҳолатда қаёқдан олдинг, деб юборди. Жўмард йўқ, хомуш уйга қайтиб келган Онахон бир лаҳза дераза ёнида туриб хаёлга чўмди. Янги пальто елкада, ҳовлига чиқиб қиш гўзаллигига тикилди — дарахт новдаларини оипоқ қор эгибди. Атиргуллар устида қор. Томлар, мўрилар, деворлар устида қор. Ҳаммаёқни, бутун дунёни қор босгандай. Унинг хаёли Қумқўрғон минораси томон учди — бу гўзал минора атрофини ҳам оипоқ қор босгандир. Унинг кўз олдига ўзи оқ, сочлари тимқора, қиррабурун Жўмард келди. У сурхондарёликларнинг ҳеч бир уруғига ўхшамасди. Унча семиз ҳам эмас, бўй-бошлари ҳам расомат. Синглиси Чиннихол оз-моз дағал, пучуқроқ. Бир онадан шундай икки хил фарзанд ҳам туғиладими? Жўмарднинг лаблари юпқа, қўйкўз, қошлари ҳам қуюқ. Ишни вақтида қилиши, аниқ гаплашиши, соатига тез-тез қараб туриши, бекорга вақт сарф қилмасликка уриниши — замонавийликдан дарак. Гап кишининг жамолида эмас, лекин барибир унинг кўзларида бир сеҳри борми, киши диққатини дарҳол жалб этарди. Ундан кўркамроқ йигитлар бор, лекин негадир шу қўйкўз йигитчага Онахон сеҳрлангандек бўлди.

Сурхон водийсида қорнинг умри қисқа. Осмонни қоплаган булутларнинг чоки сўкилиб, офтоб чиқиши билан қорлар ғойиб бўлди. Қиш гўзаллиги — шимол ёқдаги гарч-гурч қорлар йўқ, фақат баъзида гизғизон

қорасовуқ, яйдоқ ерларни ялаб ўтувчи шабадалар жонга тегарди. Туни билан ёғиб, водийни қиш қучоғига олиб кираман, деган қор эртасига кечгача аранг етиб борди.

Онахонга Жўмард ёқиб қолди. Уни узоқдан кўриши биланоқ негадир қизариб кетарди. Бундай ҳолат Жўмардда ҳам кечаётганини сезгандек бўлди. Наҳотки улар бир-бирларини яхши кўриб қолишган бўлса.

Душанба куни Жўмард мактабга келди. Улар бир лаҳза бўлса ҳам гаплашиш имкониятини топиша олмади. «Бойбўсиновнинг Тошкентга бориб келганини» кимдандир эшитди. Жўмард коридорда Онахонга рўпара келиб, бир нима демоқчи бўлаётгандай эди. Онахон ўқитувчисига бош ирғаб, салом бериб ўтиб кетди. Эртасига катта танаффус пайтида мактабда пайдо бўлган Чиннихол атай Онахонни қидириб топиб, уни бир муддат гапга солди. Гап ичида онаси бетоблигини, акаси Тошкентга олиб бориб стационарга ётқизиб келганини, дадаси ҳам қайтиб келганини, келаси ҳафта ўзи боришини маълум қилди. Чиннихолнинг бу гаплари Онахонга Жўмарднинг бир ҳафта йўқ бўлиб кетганига узрдек туюлди. Жўмард Тошкентга жуда зарур иш билан кетган экан. Эртасига Онахон ўқишдан чиқиб, дугоналари билан уйга кетаётганида орқада бир машина дам тўхтаб, дам секинлаб юриб келаётганини пайқади. Онахон дугоналарига сездирмай қайрилиб орқага қаради. Ҳа, бу Жўмарднинг машинаси! Юз қадамча орқада кумушранг машина секин келарди. Машина бўш... Онахон дугоналари билан чулдирашиб, чорраҳага етганда рўмоли ёдидан чиқиб қолганини айтиб, мактабга югургандай бўлди. У кумушранг машина ёnidан ўтинда Жўмард эшикни очиб, машинадан чиқди. Онахон чўчиб кетди.

— Вой, сиз шу ердамидингиз?

— Ҳа, сизнинг изингиздан келаётган эдим.

— Рўмолим ёдимдан чиқиб қолибди, олиб келгани кетялман.

— Машинага чиқинг, марҳамат. Рўмолни эртага оламин, — деди Жўмард.

Онахон кўчада ўзини кўп намоён қилиб туравермай, лип этиб машинага кирди.

— Ойимлар бетоб бўлиб, тўсатдан Тошкентга учиб

кетганимизни Чиннихол айтган бўлса керак,— деди Жўмард ўз ўрнига, рулга ўтириб.

— Ойингизлар ҳозир тузукмилар?

— Ҳа, анча тузуклар.

Машинага газ бераётган эди, Онахон тўхтатди:

— Қаёққа кетяпмиз?

— Мен сизни ёмон ерга олиб бормаيمان. Қўрқманг. Сизга бир гапни айтмоқчиман. Анчадан бери айтмоқчи бўлиб юраман, лекин журъат этолмайман. Мен... сизни яхши кўраман...

Улар бир лаҳза жим бўлиб қолишди. Уларнинг иккови ҳам қип-қизариб кетди. Бир муддатдан кейин Онахон кулиб юборди:

— Сиз бу гапни шундай айтмоқчи бўляпсизки, телеминиатюралардаги ишқ изҳорига ўхшайди...

— Астойдил айтмоқчиман. Худо ҳаққи!— деди Жўмард тепадаги кичкина ойнадан орқада ўтирган Онахонни кузатиб турар экан. Бу гапдан сўнг қайрилиб орқасига қараб, Онахон кўзларига тикилди.— Мен сизни дачамизга олиб бормоқчи эдим. Йўл-йўлакай жуда ҳам ажойиб бир тарихий ёдгорликни кўрсатмоқчиман. Тез қайтамиз.

— Эртага. Энди мен тушай, биров кўриб қолса яхши бўлмайди.

— Сизга Тошкентдан бир эсдалик...— Жўмард костюмининг қўйин чўнтагидан кичик бир чарм қутичани олиб Онахонга узатди.

— Йўқ.

— Олинг.

— Нима бу?

— Соат.

Онахон қутичани очиб, тилла суви юритилган билакузукка ўрнатилган, балиқ кўзига ўхшаб ёниб турган жажжи соатга қаради. Уни қулоғига босиб, билинар-билинмас чиқиллаб турганини ҳам тинглади.

— Сўзларим кутилимаганда бўлди, хафа бўлманг,— деди Жўмард бўшашиб, ўйламсираб турган Онахонга,— бу сўзларнинг муқаддас эканлиги ва бир маротаба айтилишини яхши биламан. Ойимлар тузалиб келганларидан кейин уйингизга бормоқчилар. Адамлар ҳам биладилар. Мен бу сўзларни жуда ҳам ўйлаб гапиряпман. Иккинчидан, мен сиздан олти ёш

каттаман, шу маҳалгача, гапнинг очиги, бирон киши юрагимни жизиллатмаган. Учинчидан, мен педагогман, сизнинг ўқитувчингиз. Ҳамма томонини ўйладим. Тўртинчидан — олий ўқув юртига ўқишга киришингизга ҳам ёрдам бераман. Бизнинг тўйимиз фақат давлат имтиҳонидан кейин, мактабни тамомлаганингиздан кейин бўлади. Бешинчидан — область раҳбарларидан бирининг ўғлиман, сизга ёлғон-яшиқ гапларни гапириб, бебурдлик қилиб, дадамларнинг шаънига ёмон гап теккизиш ниятим йўқ.

— Олтинчиси ҳам тушунарли.

— Сиз ҳам муаллим бўлиб, қирқ беш минутлаб лекция ўқиганингизда бизга ўхшаб эзма бўлиб қолардингиз.

— Ха-ха-ха-ха-а. Хайрлашамизми?

— Хайр!

— Хайр, Жўмард ака! Чиройли соат учун раҳмат! — Онахон оҳиста машина эшигини очиб, ташқарига чиқди. У йўлда юриб кета туриб, қўли билан хайр ишорасини қилди. Жўмард унга завқланиб тикиларди. Онахон анча узоқлашгандан кейин Жўмард машинасига газ бериб, қайрилиб, орқага кетди. Лекин Онахон сал юриб дугонаси Холчага рўпара келиб қолди. Бу тасодифми, тасодиф эмасми, билмади. Холча узоқдан Жўмарднинг машинаси турганини кўрган эди. Ичидан қиринди ўтиб, Онахон билан шунчаки ҳол-аҳвол сўрашгани шундоқ сезилиб турарди. Онахон зарур иши борлигини айтиб, тезда уйига жўнади. У бугун ўзида йўқ шод, Жўмарднинг юракдан айтган гаплари унга ёқиб, кечадан буён пайдо бўлган шубҳаю гумонлар тумандай тарқаб кетди. Жўмард тўхфа қилган жажжи соатни уйга келибоқ қўлига тақди. Шундоқ ёпишиб тушди. У пальтосини ечиб, кўйлаги енгларини шимариб, чап билагига балиқ кўзига ўхшаш, олтинранг соатнинг ярашиб турганини ойнага солиб кўрди. Беихтиёр ашула ҳам айтди. Бу соатни бувисига кўрсатсамикан, кўрсатмасамикан? Нима қилишини билмай, боши қотди. Жўмард тўхфа қилди, деган гапни қандай айтади? Айтмаса, яшириб сақлаш мумкин эмас. Кўрсатаман, деди ўзига-ўзи. Шу кун у соатни бувисига ҳам, бувасига ҳам кўрсатди. Лекин бувиси ўйланиб қолди. Эртасига тушдан кейин: «Мен бундай саяҳат қилиб юраверсам, дарс тайёрламасам

давлат имтиҳонидан қандай ўтаман», деганига ҳам қарамай, Жўмард Онахон йўлида пойлаб туриб, машинада далага олиб кетди. Бу гал Онахоннинг ўзи ҳам шайланиб турган эди. Бўлганча бўлди, деди Онахон. Улар яна Қумқўрғон томонга жўнашди. Жўмард Онахонга юқориликдаги Совуртепани кўрсатиб, кейин Сурхон сув омбори бўйида ташкил этилган коттеджларини ҳам кўрсатмоқчи бўлди.

Қумқўрғондан то Совуртепага боргунча ўнг томон улкан кўл. Қирғоқдаги бирон тепаликка чиқиб қарасангиз бепоён Қўнғир дала ўртасига улкан бир зумрад кўзгу тушиб ётганга ўхшарди. Табиатнинг бениҳоя гўзаллигига маҳлиё бўлиб қоласиз. Қишлоғига қарамай у ер-бу ерда қор ётгани билан ҳамон сарғиш дала ўртасидаги зилол кўл чинакамига олтин узукка зумрад кўз бўлиб тушган. Бу атрофларда ҳали ер ишлари кетаётганлиги сабабли у ёқ-бу ёқларда тупроқ уюмлари, бульдозер, скреперларнинг шовқинлари ҳам эшитилиб турарди. Машинани пастда қолдириб, баланд тепаликдан кўлга тикилишиб турган икки ёш худди ой сатҳида тургандек эди, бепоён колхоз далалари, каналлар, йўллар, қишлоқлар... Кўлнинг нариги томони — Сарисий тарафдаги баланд тепаликлар ҳам узоқдан кўриниб турарди. Яхшилаб тикилган киши бу тепаликдан, узоқда қад кўтариб турган Минорани ҳам кўриши мумкин. Кўлнинг юқори томонида Совуртепа, Шалдиروق, ундан юқорида Шўрчи, Миришоди, ундан нарида Дегрез сув омбори, Халқажар суви Олачопон дарахтзорлари оралаб оқиб ўтади. Ундан юқорида Денов. Узоқ асрлар давомида босқинчи қўшинлар — Қутайбаю Чингизхон, кейинчалик темурийлар, Бухоронинг Манғит амирлари бёғи остида топталди. Қадимий Чаганиён мамлакати қайтадан тикланаётгани, фақат чўпонлар мол ҳайдаб ўтиб кетадиган ерларда қанчалаб қишлоғу шаҳарлар, мевазорлар, каналлар пайдо бўлаётганини Жўмард ҳаёлидан ўтказди.

Онахон билан Жўмард баланд тепаликдан пастга туша бошлашди.

— Қаранг, шу кўл энди икки ёшга тўлди, — деди Жўмард эҳтиёткорлик билан тушиб келаётган Онахоннинг қўлидан ушлаб. У йиқилиб, тойиб кетмасин, деб ўзи аввал йўл бошлади. Жўмарднинг қўлини маҳкам

ушлаб олган Онахон унинг одобли, кучли йигит эканини сезди. Бундай пайтда уни бемалол бағрига босиб, лабларидан ўпиб олиши мумкин эди. Жўмард бундай қилмас, унинг негадир журъати етмасди. Қандайдир бир ҳаё йўлини тўсарди.

Кўл бўйи кимсасиз. Совуқ шамол юзларга уриларди.

Тепаликдан тушиб келатуриб, Жўмард Онахон қўлини ушлаб, унга тикилди. У, Онахонни елкаларидан ушлаб ўзига тортаётган эди, қиз эътироз билдирди:

— Қўйсангиз-чи! Уят! — ўргатилган цирк йўлбарслари ҳам баъзан ўз аслига қайтиб йиртқичлик қилиши мумкин деганларидек, «маданиятли» Жўмард айнагандек бўлди. — Йўқ! — деди Онахон, кейин чопганича пастга тушиб кетди, Жўмард ҳам унинг кетидан югурди, яна уни ушламоқчи бўлди.

— Бу нимаси! Ҳеч кутмаган эдим!

— Нима бўпти?

— Сўраб ўпадиларми?.. — бирдан Онахон қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. — Эҳ, сиз, ўртоқ Бойбўсинов...

Атрофда одамлар йўқлигини кўрган Жўмард Онахон қўлларидан ушлаб, бағрига босиб, лабларидан ўпди. Улар машина ёнида бир лаҳза жим туриб қолишди. Уларнинг икковлари ҳам титрашарди. Улар яна машинага ўтириб, аввал дачага, кейин Совуртенага боришди. Онахон боя уйдан олиб чиққани суратли журнални варақлаб, шармдан боши қуйи, гапирмай келарди. Кўл атрофидаги олмазор ичидаги коттеджлардан бири олдида машина тўхтади. Бу Бойбўсиновнинг дачаси эди.

— Мана шу уй бизники.

— Яхши ерга тушган экан. Бу ёғи кўл, олмазор... — деди Онахон бир муддатли сукутдан кейин.

Бор кимсасиздек кўринган эди, лекин аллақайси коттеждан радиоприёмник овози эшитиларди. Шу атрофда кимдир борлигини пайқашди. Диктор қиз жуда ҳам бийрон тапирарди; афтидан қандайдир бир бадиий асар ўқиларди.

— Ўзбек тили чиройли-а? — гап қотди Онахон.

— Жуда ҳам! — деди Жўмард, — эшитяпсизми,

қандай жарангдор. Баъзилар, инглиз тили жарангдор, дейди. Йўқ, ўзбек тили жарангдор. Жуда ҳам чиройли. Мен она тилимни жуда ҳам севаман.

— Ёмон кўрадиган киши ҳам бормикан?

— Бо-о-ор, топилади.

— Наҳотки?!

— Агар менга ҳой, сен она тилингда гапирма, айтганимизни қилсанг, сенга ўйлаган нарсангни берамиз десалар, мен ҳамма имтиёзлардан шу лаҳза воз кечиб, йўқ, мен она тилимда гапираман, дердим.

— Тушунарли.

— Ватансиз, она тилисиз киши яшолмайди.

— Тўғри,— деди Онахон Жўмарднинг ақлли гапларига жон қулоғини тутиб. Демак, олий ўқув юрти-ни тамомлаганлар мана шундай фикри очиқ бўлади, сўзга ҳам уста бўлади, деган гапни хаёлидан ўтказди.

Улар икки қаватли коттеджни томоша қилиб, яна ҳовлига чиқишди. Уй жиҳозлари шаҳарга олиб кетилган, фақат стол-стул, қақир-қуқурлардан бўлак нарса йўқ эди.

— Тўйдан кейин биз шу ерда турамиз.

— Сизлар шу ерда турасизларми?

— Сен билан мен демоқчиман,— деди Жўмард Онахонга тикилиб. Шу лаҳза у ўз хатосини тўғрилади: «Сиз билан мен демоқчиман...»

Онахон индамади. Жўмард яна гап қотди:

— Сўрамасдан ўнгиш мумкин-дир-у, лекин сўрамасдан уйланиб бўлмайди,— Онахон кулиб қўйди.

Хивич, новда пўстлогидан ясалган, бешикдек тебрана-диган креслога ўтирган Онахон қўлидаги суратли журнални Жўмардга узатди.

— Мана бу даҳшатли мақолани ўқидингизми?

— Йўқ.

— Икки севишганларни ўлдиришибди. Буни қаранг, қиз қирол наслидан экан. У шариат қонунини бузган эмиш...

Жўмард унинг қўлидан журнални олаётган эди, Онахон фотосуратни кўрсатди, юзига оқ парда тутган жаллод қилич селпиб, йигитнинг бошини узаётган эди. «Жума, ҳайит куни оқ галабия кўйлак кийган мусулмон аҳли жазони кўриш учун бозор майдонига тўпла-

нишган эди. Майдон ўртасида узун қора кўйлак кийган, қадди-қомати келинган, текис, сочи ҳам европаликларга ўхшаб қирқилган қиз тик турарди. У бошини баланд кўтариб, нигоҳини бир нуқтадан узмасди. Бир муддатдан сўнг солдатлар уни қум уйилган ерга олиб келиб тўппончадан уч бор ўқ узиб, қизни ўлдирди. Сал нарироқда, қўллари орқасига боғланган йигит олдида бир солдат қилич ялангочлаб турарди. Шу лахза қилич ярқираб, хивичдек ҳавода товуш чиқариб йигитнинг елкасига тушди. Иккинчи бор урилганда йигитнинг гавдаси ҳам ерга қулади... Бу фожиа Ўрта асрда эмас, шу кунларда Жадда шаҳрида бўлди. Саудия Арабистони қироли Холид ўз қизи Мисъа билан унинг яхши кўрган йигити Муслеҳ аш Шаъарни фожиага ўлдирди. Бу фожиянинг сабаби нима эди? Йигирма уч яшар қиз отасининг рухсатсиз фуқаро бир йигитни севиб, унга тегишга журъат этган. Қирол мусулмон қонуни бўйича фақат қиролгагина қиз узатиши мумкин эди. Бу қиз Байрут дорилфунунида ўқиб юрганида ўз мамлакати элчиси, собиқ генералнинг ўғли Муслеҳ билан танишиб, бир-бирларини севиб қолдилар. Мисъа ўз отасига хат ёзади, аммо қиролнинг акаси Муҳаммад бундоқ никоҳга рухсат бермайди. Қирол фақат қирол боласига турмушга чиқиши мумкинлигини айтади. Мисъани ўз ватанига чақириб оладилар. Аммо ёш севишганлар ўз аҳдларида мустаҳкам турадилар. Улар араб ерида махфий никоҳ ўқитиб, турмуш қурмоқчи бўладилар. Бунинг учун улар Саудия Арабистонидан чиқиб кетиб чет элдагина никоҳ ўқитиб озод муҳаббатга етишиш мумкин, деб ўйлайдилар. Мусулмон қонунига кўра никоҳ қилинмаган аёл билан чет элга кетиш — икки кимсани ҳам ўлим жазосига олиб келарди. Қиролнинг топшириғи билан унинг шахсий соқчилари қиз билан йигитнинг кетига тушиб, таъқибга оладилар. Мисъа кунлардан бир кун денгиз бўйида кийим-кечакларини қолдириб, ўз-ўзини ўлдирган қилиб, яширин соқчилар кўзидан қочмоқчи ҳам бўлади. Лекин бу иш муваффақиятсиз чиқади. Мисъа анча вақтдан кейин, тайёргарлик кўриб, сочини олдиради, эркакча кийиниб, оқ галабия кўйлакда аэропортга боради. Лондонга учаётган самолётга билет олишиб, учиб кетишаётганида иш чашпасига кетади, Хавфсизлик хизмати ходимлари

уни ушлаб олиб отасига топширадилар. Қирол Халид ўз акаси Муҳаммадга нимани лозим топсангиз шуни қилинг, деб қизи тақдирини топширади. Мисъа қирол хонадонига доғ туширди, қироллик ва давлат ишига путур-етказди, деб ўлим жазосига ҳукм этилди. Қизини йигитдан аввал, тўппончадан ўқ узиб ўлдирадилар. Шундай қилиб, жума кuni пешин пайтида Жадда шаҳри бозори ичида икки севишган қалб — Мисъа билан Муслеҳ ваҳшиёна ўлдирилди».

— Мана шунақа даҳшатли воқеалар ҳам бўлади. Муҳаббат деб икки ёш қурбон бўлди.

— Тўғри,— деди Жўмард икки араб ёшининг қонли фожияси хаёлини қамраб.

Бир муддатдан кейин улар ёзлик боғ билан ҳам хайрлашиб, Совуртепа томон йўл олишди. Йўлда Жўмард Совуртепа ва Чағаниён маданияти, Бухоро ва Хоразм ҳокимларининг бу томонга ҳужумига доир гапларни айтиб берди. У гапирар, андак совқотган Онахон орқада мудраб келарди.

* * *

...XIII аср бошида Хоразмдан қонли курашларга оид диққатга сазовор тарихий манбада қуйидагича айтилади: «...жаҳонгир Чингизхон шахзодалар (Жўжи, Чинатой, Тулуйхон ва саркардалар Субутой-баходир ҳамда Бурундук нўёнлар) бошлиқ кўп сонли мўғул қўшинларини Хоразмни истило қилиш учун юбормоқчи бўлган вақтда, Хоразмда шайх Нажмиддин Қубро борлигини англаб киши юбориб улуг мартабали ҳазрат-барча аҳлу-аёнлари билан чиқиб шаҳарни тарк этишни таклиф этган. Аммо шайх Қубро (Шайх Аҳмад ибн Умар Абдулжаноб Нажмиддин Қубро ал-Хивакий ал-Хоразмийдир) хоҳонга рад жавобини берган!» — деб ёзади машҳур солномачи Рашидиддин ўзининг «Жомеъ ат-таворих» асарида. Айтишларича, гоят қутурган ваҳший мўғуллар ўч олиш борасида етмиш бир ёшли олимнинг жонсиз жасадига ҳар томондан қилич уриб, уни нимталаб ташлаганлар.

Тарихан ёзилишича, мўғул қўшинлари Хоразм тупроғига бостириб келиб Қўҳна Урганчга яқин ерда ўрнашадилар. Афтидан, мўғуллар Урганчни вайрон

қилгилари келмаган бўлса керак, мўғулларнинг «сирли қисса»ларида айтилишича, Жўжихон баланд бир тепалик устига чиқиб, у ердан шаҳарни томоша қилган экан. Бу тарихий гаплар ҳам араб ёшлари фожиасидан қолишмайди.

Совқотган Онахонни мудроқ босиб, уйқу олган эди. У на Қубро, на Жўжихонни эшитди. Жўмард бу ҳолни кўргач, «лекцияси»ни тўхтатди. Бир муддатдан кейин улар Шўрчига тушиб, овқатланишди. Қош қорайишига яқин уйга қайтиб келишди.

— Сиз билан бундоқ дала кезиб юрганимни акам эшитса, калламни олади,— деди Онахон ранги ўчиб.

— Биз калла оладиган иш қилаётганимиз йўқ-ку?

— Буни унга тушунтириб бўлмайди.

— Акангиз тушунади. Биз келаси йили тўй қилмоқчимиз. Биз бир-биримизни яхши кўрамыз...

VIII боб

ОҚИМГА ҚАРИШИ

Дарё ёқасидаги асрий чангалзор ерларга бульдозер солиб юборилганини эшитган Хотам Жўрақулов машинасига ўтириб, югурганича «Чағаниён» колхозига келди. У раисни идорадан топди. Баъзан, кутилмаганда келиб қоладиган райком секретарининг бу сафарги келиши ҳам Ҳанифа Бегимқуловани ҳайратга солгани йўқ. У ўрнидан туриб, Жўрақулов билан илиқ омонлашди. Стулга ўтиришга таклиф қилди. Жўрақулов раиса столига яқин бир стулга ўтириб, ёнидан рўмолчасини олиб, бўйни, қулоғи орқасидаги терларни артгандай бўлди. Қиш, у аслида терлаган эмасди. Умуман у терлайдиган бирон иш қилгани йўқ эди. Диққат бўлган пайтларида беихтиёр рўмолчаси билан бўйнини артиш одат бўлиб қолган. Жўрақуловнинг «кутилмаганда келиб қолгани» сабабини қисман Ҳанифа сизди. Бу ишни ундан яширган эди. Табиат муҳофазаси деб, бу чакалакзорни анчадан буён буздирмай келарди. Қушларга, жониворларга ғамхўрлигидан, бир кун кимдир «ўртоқ Жўрақулов Термиз ҳайвонот боғига директор бўлсалар кўп яхши бўларди...» деган экан, Жўрақулов партия мени қаерга

ложим топса шу ерда ишлайвераман, мен партиянинг солдатиман, деган экан. Жўрақуловнинг авзойи бузқроқ кўринди. У Ҳанифа Бегимқуловага қаттиқ тикилди. Ҳанифа ўзини ноқулай сеза бошлади. Бу ўткир қарашга дош беролмай, жавоб қила бошлади:

— Иложимиз бўлмади, Ҳотам ака, бизга ер керак, ер! Юз гектардан ошиғ-а! Қандай қилиб биз уни ташлаб қўямиз?!

— Тўғри ўлчамабсиз, икки юз етмиш уч гектар!

— Эҳтимол шундоғдир. Биз ҳаммасини ҳайдаганимиз йўқ, эллик гектарча...

— Бульдозерлар буталарни, дарахтларни янчиб, сугуриб, баъзи жойларда дарёнинг шундоққина лабига борибди. Кўриб келдим. Ваҳшийлик бу!

Ҳанифа Бегимқулова Жўрақуловнинг кўзига бир қараб қўйди-да, мудофаа эмас, ҳужумга ўтди. Ёнида турган бухгалтерга чиқиб турнинг ишорасини қилди. Ранги ўчиб ўрнидан турди. Жўрақулов депутат бўлса, у ҳам депутат! Жўрақулов бюро аъзоси бўлса, у ҳам бюро аъзоси! Манманлик, киборлик ҳисси кутилмаганда Ҳанифанинг вужудини қоплади. Нима, у жиноят қилантими? Пахта майдонини кенгайтириш жиноятми?! Ўзи райком секретари бўлиб, бундай таққиқ этишни тўғри эмас! У бир хўрсиниб, сал ўзини қўлга олиб гапирди:

— Ҳотам ака, тушунинг...

— Расмий гаплашайлик! Мен — Жўрақуловман! Сизга, ўртоқ Бегимқулова, бу гапни бюро мажлисида ҳам айтган эдик. Ҳар қалай мени бюро қувватлаган эди...

— Мен колхоз правлениеси билан маслаҳатлашганман, правление қарши эмас.

— Энди шунга келдикми? Мендан бошқа ўртоқлар ҳам шу ишга қўл урманг, гектар бошига ҳосилдорликни кучайтирайлик, деган эмасмиди?! Сизнинг бу ишингизга илгариги раис Ҳақназар ота ҳам қўшилмайди! Агар биз, «правление аъзолари билан маслаҳатлашдим...» деб, бундай иш қилаверсак, эртага Пайғамбар оролига ҳам трактору бульдозер соламыз. Бу орол ЮНЕСКО ихтиёрида, шунин биласизми?!

— Дарё ёқасидаги чангалзор ерлар ўзимизники! Колхоз ерининг этаклари. Давлатга бу ер учун рента ҳаққи ҳам тўлаймиз. ЮНЕСКОга бу ерларнинг алоқа-

си йўқ, ўртоқ Жўрақулов! Сиз ўзингиз мендан кўпроқ пахта талаб қиласиз. Мантиқ қани?!

— Мен сиздан эмас, авваламбор, партия ва ҳукумат пахтакордан кўпроқ ҳосил беришни сўраяпти! Лекин партия, нима қилсанг ҳам пахта бер, чорва ерларини бузиб, қушлар ва жониворлар иинин бузиб, дарахтларни қулатиб, бутазорларни вайрон қилиб пахта эк, деяётгани йўқ! Ҳосилдорликни оширишга қаратилган тадбирларни ўйлаб топиш керак! Айниқса сиз раҳбарлик қилаётган колхозда!

— Пахтачи районида юз гектардан ошиқ жарликни,— деб кучли далил билан Жўрақуловни мот қилмоқчи бўлди Ҳанифа Бегимқулова,— тепаларни бульдозер билан суриб, пахта майдони қилишган. Хабарингиз борми? Райкомнинг биринчи секретари менинг дугона...

— Хабарим бор. Саратовда кишилар бориб дам оладиган, ичидан яхшигина сой ўтадиган мевазор, дарахтзор жойни, истироҳат боғи қилса арзийдиган салқин ерни кўмиб юборишди. Хабарим бор. Бу ишга айлани вақтда кишилар эътибор бермаган бўлса ҳам кейинчалик ўша ўртоқлар халқ олдида жавоб бердилар! Бу аниқ! Агар сиз ҳам уларга ўхшаб, бу асрий табиат мўъжизасини бузиб юборадиган бўлсангиз, хато қиласиз! Сиз Регистонни бузмоқчи бўляпсиз. Ҳозироқ бу ишни тўхтатиш керак! Илтимос қиламан, тўхтатиш керак! Ахир, Ҳанифахон, сиз билан биз шу ерлик бўлсак, шу ерда туғилиб ўсган кишилар бўлсагу асрий дарахтзор, бутазорларни бузсак! Қушлар ҳозир қабристонларда тунайдиган бўлди. Буни биласизми? Жой йўқ уларга! Қабристондаги дарахтларга уя қўйишмоқда. Кузда, дефолиация вақтида осмондан сочган заҳар дорилар майда қушларни қириб юборди. Баъзи жойларда чумчуқ қолмади. Бу қушнинг қишлоқ хўжалигида зараридан фойдаси кўплигини билмади у жоҳиллар...

Бухгалтер йигит чой олиб кирди. У пиёлада чойни бир-икки қайтариб, аввал Жўрақуловга, кейин Бегимқуловага узатди. Раиса билан райком секретари жим бўлиб қолишгани, улар ўртасида жуда муҳим гап кетаётганини пайқаган бухгалтер яна тезда чиқиб кетди.

Жўрақулов чойдан ҳўнлади. Ҳанифа ҳам сал-пал

бўнашиб, жойига ўтирди. Лекин бу аёлнинг баъзан кулиб туриб, «рақиб»га кескин зарба беришини ҳам Ҳотам Жўрақулов яхши биларди.

— Уша ерга бирга борсак.

— Марҳамат! — деди Ҳанифа бу гал Жўрақуловдан сал-пал ҳайиқиб. Унинг тез-тез терламаган бўйини беихтиёр артиб туриши — гоёта дарғазаблигидан далолат берарди.

Янги дамланган чой ҳам стол устида қолиб кетди. Улар кабинетдан чиқиб, райком машинасида ёнма-ён ўтиришиб, дарё ёқасидаги Чангалзорга жўнашди.

Улар анча жойгача сукут ичида боришди. Ҳотам Жўрақулов енгил машинада ғизиллаганча текис йўлда борарди-ю, Сурхоннинг кучли оқимига қарши қийналиб, зўр билан сузаётгандай бўларди.

* * *

Сурхон зар сочувчи Зарафшон дарёдек бир томчиси бекор бўлмай ўз водийсини сувга қондириб оқади. Шам зиё таратиб тугаганидек, бу дарё ҳам то Амуга етиб боргунча водийни бўстон қилиб, сувга сероб қилиб, бутун вужудини бағишлаб охири кичкинагина бўлиб, катта дарё бағрига киради. Бу билан ҳам унинг иши тугамайди, у яна туркману, қорақалпоғу Хоразм ерларига чиқиб жон бағишлайди. Амуга қуйилишдан унча узоқ бўлмаган Сурхон ёқаларида қанча колхозлар бор. Сангардак, Қоратоғ, Тўпаланг сувларининг Сурхонга, Сурхоннинг Амуга қўшилиш жойлари Аму ўртасидаги Пайғамбар оролидан ҳам қолишмайди. Қадим шу Амударё бўйидаги «Мозандарон»да, тўқайлар ичида йўлбарслар бўлган дейишади. Баҳорда узоқ Африка ва Ҳиндистондан бизга учиб келадиган қушларнинг аксарияти мана шу Амударё ва Сурхон ёқаларига тушиб, дам олиб, куч тўнлаб Ўрта Осиё кенгликларига ва ҳатто бундан ўтиб, Волга бўйларига ҳам борадилар. Гангу Нил сувини ичган қушлар Аму, Сурхон, ундан кейин Сирдарё сувини ичмай иложлари йўқ. Ўрта Осиё дарёлари ёқасидаги қўриқ ерларнинг жаҳоний аҳамияти бор, буни кексалар яхши биладилар.

Яқингинада ака-сингилдек яқин, шийшондаги қабобу коньякли дастурхон устида «олинг, олинг» бўлиб юрган Ҳанифа Вегимқулова билан Жўрақулов бу тўқнашувдан кейин расмийроқ гаплашадиган бўлиб

қолишди. Жўрақулов дарё бўйи бутазорни бузишни тўхтатди. Ҳанифа ўз кишиларини тезда бу ердан олиб, экскаватор ишлаётган бригадага ташлади. Лекин у бу масала юзасидан обкомга боришини Ҳотам Жўрақуловга маълум қилди.

IX боб

БУ МАГЛУБИЯТМИ?

Райондан ташқарига чиқмаган Онахон Жўмард сабаб бўлиб, Сурхон водийсини айланиб чиқди. Бу иш зўр бўлди! Ўз тупроғидаги тарихий ёдгорликларни кўрмасдан, билмасдан одам қандай қилиб ўзини маданиятли санаши, шу ер фарзандиман, дея олиши мумкин! Шу ёшгача водийдаги Зурмала ва Қумқўрғон миноралари, Термизий ва Султон Саодат ёдгорликларини, Деновдаги «Саид Оталиқ» мадрасасини кўрмай юриш, бу — бадавийлик эмасми! Чўкиб ўтирмай, юрган кишига йўл очилавериши далда бўлиб Онахон имтиҳонлардан қутулиб, сорбургутдек Тошкентга парвоз этишга жазм этди. Жўмард унинг Тошкент Университетига ҳужжат топширишига, конкурс имтиҳонларига ёрдам беришга тайёр эканини билдирди.

Иссиқ ёз кунларининг бирида Онахон бир неча дугоналари билан ЯК — 40 да Тошкентга учди. Тошкентда ўқиётган акаси Кунтуғмишга телеграмма берилган, у кутиб олиши керак эди. Тошкентда, квартирада ижарага турадиган бир дугонаси ёнига тушиши керак эди. Ҳовли эгасини яхши бир одам деб эшитган. Бундан ташқари Жўмард ҳам Тошкентга келишини айтиб, унга адрес ва телефон номерларини берди. Бир соатдан мўлроқ учган лочин Сурхон қизларини пойтахтга олиб келиб қўнди. Дарҳақиқат, уларни Кунтуғмиш кутиб олди. Онахон енгилгина чамадончасини акасига бериб, аэропортдан чиқди; у биноларга, кўча тўла одамларга маҳлиё бўлиб боқарди. Шаҳар шов-шув, тинимсиз ҳаракат, автобусларнинг тинмай гувуллаб чопиши, трамвайлар жаранги уни ўз қучоғига олди. Улар таксига тушиб, аввал Алишер Навоий кўчасига, ундан Юсупов кўчаси орқали Уста Ширинга чиқишиб, кўча юзидаги ҳовлилардан бирига киришди.

Июндан бошлаб асосан тошкентликларнинг баъдалари курортларга жўнашади. Шундоқ улкан шаҳар ҳам кўчалар бир қадар тинчиганлиги сезиларди. В асосан уч нарсадан: ҳавонинг ниҳоятда қизиб кетган ёши кетганларни хоналарга қамашиб бўлса, иккинчидан путёвкеси борларнинг Қора денгиз бўйига учинчи ва ниҳоят, метро ҳам гавжум йўлкаларда чумолидесўрмалаган кишиларни ҳўплаб, ерости саройларингтортиши. Анҳор бўйлари, Хадра ва истироҳат боғлари да одамлар бир қадар камайган. Шимол ёқдан учикелган гала қушлардек, бу кунлар Ўзбекистон пойтахти узоқ қишлоқлардан келган ёшларга тўлиб кетади. Йигитчалар, қизлар қариндошлари ё таниш-билишлариникига келиб тушаверишади.

Сурхонлик қизларнинг бири физмат, бири филфак, Онахон билан Бозоргул биофакка ҳужжат топширишди. Конкурс катта бўлишига қарамай улар ишонч билан келишган, Сурхондарё шароити тошкентлик ўқувчиларга нисбатан оғирроқ бўлгани, салкам икки ой теримда бўлишгани ҳам қўрқита олмасди уларни. Қизгин дарс, тайёргарлик, олинган «аъло» баҳолар, Бозоргулнинг олтин медали уларнинг бир қадар кўнглини тўқ қиларди. Вундан ташқари республиканинг узоқ жанубий районларидан келган ёшларга имтиёз берилишини ҳам билишарди. Кунтуғмиш синглиси ва ҳамқишлоқларини Бозоргулларнинг танишиникига жойлаштириб, югуриб кўчадан сомса, нон олиб келиб, гўё тинчитиб, ўз иши билан кетди. Онахон акасининг жуда қийинчилик билан ўқиётганини биларди. У Бозоргулнинг учинчи курсда ўқиётган олмаси Жўмагулдан Кунтуғмишнинг шанба, якшанба кунлари мардикорликка чиқиб туришини, бир оинаси ўзи билан бирга олиб юришини эшитиб ранжиди. Бир кун у иттифоқо ўзини ўқитаётган домласи ҳовлисига келиб қолибди. Домла таниб, шу лаҳза ўзи ҳам ечиниб, лой ишига тушиб кетгани, қип-қизариб турган Кунтуғмишга у ҳам студент вақтида тирикчилик учун бировларнинг ишини қилгани, ота-онаси ёшлигида ўлиб кетиб, детдомда ўсгани, доимо томсувоққа борганини айтиб бериб, Кунтуғмишни хижолатдан қутқазибди. Домла ва шогирд кечгача ишлаб, шеърят ҳақида гаплашишган, домла пул ҳам, китоблар ҳам бериб, ош дамлатиб, уни яхшилаб зиёфат қилиб жўнатган... Бу



ган Онахонни хомуш қилди. Акасининг тирикчидик учун ишлаб юрганини у ёқда ҳеч ким билмасди. Лекин бу гап лаш этиб ўтиб кетгандай бўлса ҳам Онахонга қаттиқ таъсир қилди. Бир муддатдан сўнг у ўзини чапигитиб, қизлар гурунгига қўшилиб кетди. Янги приёбскалар мода бўлгани, «жинси» деган тор шимни қизлар ҳам кияётгани устида гап кетди.

Қизлар,— деди иссиқ сомсани пуфлаб еяётган Жумагул,— хозайкамизнинг қизлари бор, сочини баланд турмаклаб, «жинси» кийиб юради.

— Чиройлими, нима иш қилади?

— Эридан чиқиб келган... Мана бу ери бундайроқ,— Жумагул бош бармоғини чеккасида айлантиради,— атир-уна магазинида ишлайди. Аяни куйдирган...

— Мана бу ери мундайроқ бўлса ўзимиз қатори экан...

— Ха-ха-ха-ха.

— Тошкентда ҳам «мана бу ери мундайроқ»лар бор эканми,— деди Онахон гапга аралашиб,— мен пойтахтдагиларнинг ҳаммасини аллақандай одамлар дордим.

— Сабр қилсанг кўрасан,— деди Жумагул,— во-о, жуда ҳам модний кийинишади. Бизларни «кўрпачит киядиганлар», дейишади, XV аср одамларига ўхшаб қоламиз. Чўтмат ака «центнер», «тонна» сўзини кўп ишлатгандай, аямиз «грамм»ни кўп айтадилар.

Негадир Онахон хомуш ўтирарди. Уни кузатиб турган дугонаси:

— Нима, сени қитиқлаб кулдираимизми? Ташвишларинг бўлса у ёқда қолди. Сен Тошкентдасан! Хурсандчилик қилайлик!— деди.

— Тўғри. Лекин катта хурсандчилик имтиҳондан ўтолсак бўлади. Сенинг ишинг бизга қараганда яхшироқ — олтин медаль билан тамомлагансан. Битта имтиҳон берасан.

— Гап унда эмас.

— Бугдойдами?

— Қизлар! Пора берганлар ўтмай қолиб, биз ўтиб кетсак зўр бўларди-а!

— Чучварани хом санама! Улар ёмон, пул ҳамма нарсани қилади.

— Бултур қайси бир институтда шундай иш қилганларнинг сири очилибди.

— Телефонбозлик, мансабдорларнинг «илтимослари»-чи?

— Ҳа. Афсуски, ҳали йўлимизда «қора девлар» бор, улар панд беради. Таваккал қилиб, имтиҳонга кираверамиз.

— Мен таваккал қилолмайман, яхши тайёрланганман, киришим керак!— деди Онахон.

— Менинг ҳам киришим керак!— деди физматга ҳужжат топширган қиз,— агар киролмасам шарманда бўламан. Яна бошқа гаплар ҳам бор... Қайси юз билан қишлоққа қайтиб бораман. Ўзимни поезд тагига ташлайман.

— Ҳей, бундақа гапларни айтма! Аҳмоқ!

— Мен албатта кираман. Мабодо киролмасам, бориб эрга тегаман. Бу ёғини ҳам тўғрилаб қўйганман. Йиқилсам харсанг тошга эмас, пар ёстиққа йиқиламан. Қизлар, сизлар ҳам шунақа қилинглар, нима, жонимиз бекорга келибдими, ишқилиб ҳаммамиз ўтайлик. Мабодо йиқилсак пар ёстиққа, партўшакка йиқила қолайлик...

— Ха-ха-ха-ха-а.

— Ўзимиз томондаги партўшакка! Тошкентнинг партўшаги қаттиқроқ.

— Ха-ха-ха-ха-а.

— Бунда чалғиб, партўшакка йиқилиб юрганлар ҳам бор, эшитганмиз.

— Э, бети қурсин ўшаларни! Номусларга ўлдиришяпти. Ота-оналари билса сўяди!

Шу куни қизлар кечгача гурпанглашиб, гаплашиб ўтиришди. Ётиб ухлаб, эрта билан университетга боришди. Ҳаммаёқни айланиб, жадвалларни кўриб, имтиҳон соатлари, аудиториялар ва бошқаларни кўздан кечиришди. Бу «разведка» куни бўлди. Эрта, индин ва кейинги кунлар яна шу ерда ўралашибди. Куннинг иккинчи ярмида Навоий кутубхонасига боришди. Орачора Кунтуғмиш ҳам улар ҳолидан хабар олиб турди. Бир ҳафта деганда Жўмард ҳам учиб келиб, Онахонни топди. Эрта билан келиб, қизлар турган ҳовлига пиширилган гўшт, нон, бир корзинка Даштнободнинг аноридан ташлаб кетган экан. Кечга яқин Онахон билан учрашиб, шаҳарни айланиб келишди. Меҳмонхонага

тушганини, нимаики зарур бўлса, тўғрилаб беришини айтди.

— Биронта мансабдор киши билан гаплашсаникан? — деди Жўмард, — маориф министрлигининг муовини адамларнинг жўралари.

— Кераги йўқ, — деди Онахон, — мутлақо!

— Ўзингиз биласиз, лекин сал-пал ҳаракат қилиш керак.

— Мен тайёрландим, имтиҳонга тайёрман. Яна қанақа ҳаракат қилишим керак. Энг муҳими шу!

— Шундай. Лекин...

— Э, «лекин»ни қўйинг. Шу даврга келиб яна «лекин-пекин...» деб ўтирсак қанақа гап! Мен — комсомол аъзосиман. Сурхондарёдан келдим! Бу — инқилобий шаҳар, шарқдаги маёқ. Имтиҳон комиссиясининг раиси аҳтимол ректорнинг ўзидир. У коммунист. Мен, бир деҳқон қизи, ўз тақдиримни наҳотки шундай буюк одамларга ишонмасам. Ишонаман! Гарчи конкурэ катта, талабгорлар кўп бўлса ҳам, мен яхши тайёрланганман, ўзимга ишонаман.

— Ўзингиз биласиз.

— Жўмард ака, сиз ўзингиз менинг ўқитувчимсиз. Сиз мендан имтиҳон олдингиз, комиссия билан маслаҳатлашиб «5» баҳо қўйдингиз. Тўғри қўйганмидингиз? Ҳамма саволларга мен тўла жавоб берганманми?

— Ҳа. «5» баҳони сизга бир мен эмас, бошқа ўртоқлар ҳам айтган. Тўғри қўйилган. Сиз биргина тарих эмас, ҳамма фанлардан ҳам «5» баҳо олдингиз. Битта «4» бор. Шу сабабли олтин медаль ололмадингиз. Асосан юқори баҳо билан Тошкентга келдингиз.

— Шундай экан, нега мен кимларнингдир телефон қоқишини илтимос қилиб, ўз гуруримни ерга уришим керак! Нега мен ўз виждонимни ҳақорат қилишим керак! Нега мен тўғри йўлдан бормаслигим керак! Сиз, ҳурматли ўқитувчим сифатида менга тўғри йўлдан боришни маслаҳат беришингиз керак эмасми?

— Керак. Мен сизга фақат «ҳурматли ўқитувчи» эмасман.

Онахон юриб кета туриб, Жўмардга жилмайди. Одамларга сездирмай, унинг қўлларида маҳкам ушлади.

— Ҳа, сиз устозимиз, энг севикли, ёлғиз... Тушундингизми, ўртоқ Бойбўсинов!

— Тушундик. Сизнинг характерингиз менга маълум: сиз мағрур тоғ бургути, пахтазор лочини, эгилмас пўлат, ўтюррак комсомол...

— Зоя Космодемьянская, деб қўя қолинг.

— Ундан ҳам зўр!

— Ўҳ-ҳў! Акажон, сиз билан биз Сурхон фарзандларимиз, бизнинг тарихимиз минг йиллар билан ҳисобланади. Зўр! Биз давлатга пахта берамиз, бизнинг пахтамиз ипак пахта! Мен ҳам ўқиб, ҳам икки ойлаб, уч ойлаб пахта тераман. Ёўлларим ёрилиб, тирноқларим қон бўлиб кетгунча тераман. Уйга келиб белларимизни кўтаролмай ётамиз. Макарон шўрва ичиб, пахта терамиз. Қуёшдан аввал туриб, қуёш ботгандан кейин даладан чиқамиз. Буни мен миннат қилаётганим йўқ, буни мен фақат сизга айтаянман. Биз буни давлатимиз учун қиляпмиз. Давлат ўзининг сурхонлик қизларини хафа қилмаса керак! Партия ҳамма ишимизни билиб турибди. Мен жуда ҳам ишонаман, мен комсомол сафига ишониб кирганман, унинг ишига садоқат билан бел боғлаганман. Сиз, қизларни Зоя Космодемьянскаяга ўхшатсангиз, буни биз киноя эмас, тўғри тушунамиз. Бир Космодемьянская ҳозир минг, миллион... Мен фахр этаман, чунки бизнинг даладаги ишимиз ҳам қаҳрамонлик намунаси.

Жўмард ҳаяжонланиб, дам эркаланиб, очилиб, ўзини жуда ҳам эркин тутиб гапирётган Онахонга қараб кулиб қўйди. Дарҳақиқат, бу юрак сўзларини унга гапирмаса кимга гапирарди. Бу қиз арши аълода экани, юраги покиза, қинғир-қийшиқ ишлардан тамоман узоқ, баландпарвоз гаплар тагида самимият ётганлигини, лекторлар, газеталардаги мақолалар, телевизордаги ҳамма гапларни тўғри тушуниши, комсомол ташкилоти топпириқларини чин юракдан бажариши, умуман плакатлардаги пахтакор, ажойиб қиз шу эканлигини пайқарди. Ниҳоятда ҳақгўй, софдил қиз қидирилса, мана, Онахон яққол мисол! Уни район комсомол комитетига биринчи секретарь қилиб сайлашса ҳам хато бўлмасди.

— Азизим, сиз яна бирон ҳафталардан кейин имтиҳонга кирасиз, мен эрта ёки индинга қайтишим керак. У ерда ишлар борлигини биласиз.

— Албатта, Жўмард ака, сиз боришингиз керак. Иншодан ўтишим билан сизга телеграмма бера-

ман. Бизлардан хабар олгани келганингиз учун раҳмат!

— «Сизлардан» эмас, фақат сендан. Сенинг ажойиб қиз эканингни биламан, ишонаман. Мана шу уйда дарс тайёрлаб, имтиҳондан ўтгандан кейин тезда қизлар билан уйга қайтинглар. Зиёфатга чақиришса бориш керак эмас. Дугоналарингдан ажралмаслигингни илтимос қиламан.

— Асло ажралмайман. Қунтуғмиш акамлар ҳам ҳар куни келиб турибдилар. Хотиржам бўлинг.

— Ёмон одамлар кўп. Мен шу ерда ўқиганман, биламан. Эҳтиёт бўлиш керак. Баъзи қизлар...

— Акажон! — Онахон одатдагидек Жўмард қўлини ушлади, — акажон, ишонинг. Жуда ҳам ишонинг.

Индинига Жўмард кечга яқин Онахон билан хайрлашиб кетди. У эрталаб соат тўққизда Термизга учар экан.

Яна кунлар ўта бошлади. Сурхон қизлари бошиқалардан қолишмай имтиҳонга тайёргарлик кўришди. Айниқса Онахонга ўхшаган ўзига ишонганлар жуда қаттиқ киришишди. Келганларига кўп бўлмаса ҳам, сурхонликлар бунда кўп нарсани кўришди, яхшини ҳам, ёмонни ҳам — софдил кишиларни ҳам, вайсақиларни ҳам. Киши яшамайдиган кимсасиз зах хоналарда, хонақоларда ва мақбаралар ичида киши ҳаётига хавф соладиган ёмон микроблар бўлади, дейишади. Лекин одам гавжум жойларда, айниқса, кўчаларда фойдали микроблар ҳам бўлармиш. Кўп вақт зарарлиларини инсон учун фойдали микроблар емириб, кўча чанги, ҳавоси доимо инсон саломатлиги учун фойдали бўлармиш. Кўча чангидан қўрқмаслик керак.

Биринчи август куни эрта билан қизлар иншодан имтиҳон бериш учун университетга келишди. Турли аудиторияларга киришди. Имтиҳон — ёзув туш маҳалигача чўзилди. Тушда улар қутулиб чиқиб, юраклари така-пука бўлиб, уйга қайтиб келишди. Баҳо эрта ёки индинга маълум бўлиши туфайли, улар иккинчи имтиҳонга ҳозирлик кўришга бошлади. Лекин Бозоргул мана шу бир имтиҳоннинг натижасини билишга шошарди. Индинига улар яна саҳарлаб университетга келиб ўтиришди. Физматга ариза берган дугоналарига «3» баҳо қўйилгани, Бозоргул ёзмадан «5»

баҳо олгани, Онахон билан дугонасининг йиқилгани маълум бўлди. Онахон йиқилганини эшитиб, эси оғиб қолди. Коридордаги скамейкага ўтириб ҳайрон бўлар, ҳеч нарсага тушунмасди. Ия, бу қандай бўлди! Негадир лабларигача оқариб, титрарди. Наҳотки унинг ёзма ишидан кўп хато чиқиб, «2» қўйилган бўлса! У умрида «2» олмаган, аксинча, «иккичи»лар билан иш олиб бориб, уларни кўтарган эди. У ярим соатдан мўлроқ жим бўлиб қолди, дугоналар ҳам бир нима дейиша олмади. «Аъло» баҳо олиб хурсанд бўлган Бозоргул ҳам тешилган пуфакдек шалвираб қолди. Қадрдон дугонасининг йиқилиши уни хурсанд қиллолмайди! Бир муддатдан сўнг у Онахонга мурожаат этди:

— Ректорга кирамизми?

Онахон бош чайқади.

— Текширишимиз керак!

— Нимасини текширамиз. Йиқилибман-да.

— Бундоқ бўлиши мумкин эмас!

— Нега? Бўлиши мумкин. Кўп хато қилганга ўхшайман.

— Вайй, энди нима қиламан. Сен билан бирга туриб ўқимоқчи эдим.

— Мен ҳам шундай ўйлаган эдим. Ҳамма вақт биз ўйлагандек бўлавермас экан.

Университет вестибюлида синглисини қидириб юрган Кунтуғмиш узоқдан Онахонларни кўриб югурганича келди. Аҳволни сезиб, унинг ҳам тарвузи қўлтигидан тушди. Бундай пайтларда йиқилган курашга тўймайди, деганларидек, ректорга ариза, ректор кабинетини тақиллатиш, қабулхоналарда кўтиб ўтиришлар кўпаяди. Имтиҳонлар якунланишда «балл»и ермаганларнинг шикоят, мандат комиссиясига ариза берадиганлар ҳам топилади. Бу ҳангомаларни Онахон эшитган эди. Акаси ва дугоналарининг, энди нима қиламиз, деганига Онахон ўйлаб туриб жавоб қилди:

— Ҳужжатларимни олиб, қайтиб кетаман. Вассалом!

— Сал ўйлайлик, сабр қил,— деди Бозоргул.

— Шу бугун кетаман. Кечқурун поезд бор, ака, мени жўнатиб юборинг,— Онахон алаmidан кулди,— ЯК—40 да осмондан келган эдим, энди поездда ердан кетаман. Буни конкурс дейдилар. Ҳамма ҳам ўта-

вермайди. Сени, Бозоргул, чин юракдан табриклайман!

Бозоргул ерга қаради.

Бир оздан кейин Онахон дугоналари, Кунтуғмиш билан бирга таксида уйга қайтиб келишди. Нарсаларини йиғиштириб, ака-сингил вокзалга боришди. Икки соатдан кейин йўлга чиқадиган «Тошкент — Душанба» поездига билет олишди. Кунтуғмиш сингисини вокзал ресторанига олиб кириб, яхшилаб қорнини тўйдириб поездга чиқарди. Онахон ёнидаги юз сўм пулини ҳам акасига қолдириб, ҳайё-ҳув деб Сурхон томон жўнади. Ичига чироқ ёқса ёримасди. Қиличи синиб, қалқони тешилган паҳлавоннинг гўё абжағи чиқиб, тақа-тақ... жануб томон борарди.

Х боб

ЧУҚУР ИЛДИЗЛАР

Онахон поезддан тушиб, ўткинчи бир машинада қишлоғи Какайдига етиб келди. У бўлган гапни уйдагиларга айтди. Поездда шамолладими, асаби бузилиши натижасими, оғриб қолди.

Водийни ўраган Бойсуну Кўҳитанг, Вахшивору Боботоғларнинг баланд чўққилари осмон ўпиб турибди. Асрий миноралар ҳам собит. Худди шундай бу заминда боғу бўстон яратган, шу замин учун жонини берган бобокалонлар ҳам жойида. Ҳой қиз, бизнинг зурриёдимиз, невараларимиз, сен нега йиқилиб сарнигун ётибсан!

Какайди қизғиш ёйилиб оқиб ётган дарёнинг чап қирғоғида. Пасту баланд уйлар, бир неча тор айланма кўчалар, ўрталаридаги майдон, ўркач деворлар, молхона, очиқ майдондаги ер тандирлари, дарахтларнинг камлиги билан у Сурхон ерларидаги бошқа қишлоқларга ўхшарди. Қишлоқ ичида макка экилган ерлар анча-мунча. Дарё яқинида битта-яримта қорамол, қўй-эчкилар ўтлаб юрибди. Қишлоқ ўртасидаги жимжит майдонда бир эшак ернинг чангини чиқариб, у ёқдан бу ёққа ағанамоқда. Иккинчиси унга тикилиб

қараб турибди. Неварасининг Тошкентдан қайтиб келиб, бетоб ётгани Ҳақназар отани ҳам уйга қамеди. Доктор чақиришди. Шу неварасини яхши кўргани учунми, ўз қўлида катта бўлгани сабаблими, кеча кун бўйи тепасида ўтириб, бугун у баланд шийпониға чиқиб, қишлоқ кўчаларига, майдонга, ундан наридаги дарё бўйларига тикилиб, хаёл суриб ўтирарди. Унинг хаёли ҳамма вақт фахр билан ҳикоя қилиб юрадиган йигирма тўққиз, ўттизинчи йилларга: ўтли йилларга кетди. Какайди қишлоғининг дарёга яқин томонида атрофи пастқам девор билан ўралган ҳовли бор, қуёшга юз ўгирган кўримсизгина уй-айвон бу ҳовлининг кўрки. Ўша пайтда айвон ердан бир газ кўтарилиб, олдиға уч устун қўйилган эди. Ёнидаги уйга айвондан кирилади. Хона ярим қоронғи, унинг ҳовлиға қараган биттагина деразаси бўлиб, унга увада бир парда тутиларди. Ҳозирги ёруғ хоналару ойнавон ганжилар олдида у товўқхонаға ўхшарди. Тўр кўча юқорисида томи босган, ўт кетиб, қорайиб қолган уйлар ҳам бор бўларди. Бу ҳовлино пастак уй Ҳақназар отаға боболаридан мерос, шу чалдивор, торгина ҳовлисига ўша пайтда соғсаломат қайтиб келганиға, қариндош-уруғлари билан юз кўришганиға хурсанд эди. У бешотар милтигини доимо уй қозигиға илиб қўярди. Ўшанда у абжир йигит Какайди юқорисида бўлган қонли жангда қўрбоши Иброҳимбек йигитларини тўр-мўр этиб, Ёвон, Норин, Обикийик қишлоқлари ва Қофирниҳон томонлардан шиддат билан келган босмачи йўлини тўсган эди. Қўрбоши беҳисоб қашқирлари билан Термизни кўзларди. Қизил командир Дроздовскийнинг отлиқлари сафида бўлган Ҳақназар полвон даштдаги бир неча кунга чўзилган отишмада ўзини кўрсатди. Ўттизлардан ошган мўйловли бу йигит отда яхши чопар, милтиқда мерган эди. Иброҳимбек йигитлари билан бўлган жангда ҳалок бўлган Молчановни ўз қўли билан Какайди қишлоғиға дафн этган. Ўзи қаттиқ ярадор бўлиб Термизға жўнатилган эди. Ўқ еган Ҳақназар тезда тузалиб, Какайдига қайтиб келиб, қашқирлар томонидан таланган, ёндирилган, қишлоқда ота-бободан қолган бир парча ерни ватан қилиб, шу ерлик Шабона деган қизға уйланган эди. Беш қиз, бир ўғил кўришди. «Беш қиз кўрдинг, Ҳақназар, энди шундоқ жаннатға кириб кетаверасан», дейишарди ошналари. Ҳақназар кулиб,

худонинг бергани, қиз бола — бахт, дерди. Ўғлига Қилич деб, қизларига Инқилоб, Адолат, Маъмура, Хуррият, Ўғилой деб ном қўйди. Кимсасиз чалдивор ҳовли болалар билан яшариб, бўстонга айланди. 1931 йили Сурхондарёга келган Йўлдош Охунбобоев «партизан Ҳақназар»ни Термизга чақириб, бу ерда, область партия ташкилотида у билан суҳбатлашди. Сурхондарёда колхоз тузиш ишлари билан юрган Охунбобоев кейинчалик Какайдига келиб, Ҳақназарникида бир кеча тунади. Шундан кейин якка хўжаликлар бирлаштирилиб, «Зарбдор» колхози тузилди. Колхозга Ҳақназар раис қилиб сайланди. Фарзандлар бўйга етиб, узатилди. Сурхон бўйидаги кичик «Қизил кетмон», «Зарбдор», «Қўшчи» колхозлари бирлаштирилиб, «Чаганиён» колхози ташкил топди. Бу йириклаштирилган колхозга ҳам Ҳақназар раис қилиб кўтарилди. Жўрақул — партизан Ҳақназар отага муовин бўлди. Жўрақул ҳам ўғил кўриб, номини Ҳотам қўйди. Ҳотам ва Қилич вояга етганларида уруш бошланиб, ҳарбийга чақирилишди. Какайди, Ангор, Жарқўрғон, Қумқўрғон йигитлари Термизга тўпланиб, ундан фронтга жўнашди. Кўплар қайтмади... Лекин қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади, деганларидек, Ҳотам билан Қилич олдинма-кейин қайтиб келишди. Ҳотам энгил ярадор бўлиб, тузалиб кетган бўлса ҳам Қилич бомбардимонда бир оёқдан ажралиб, олти ойга яқин госпиталдан госпиталга ўтиб, инвалид бўлиб қолди. Иккала йигитнинг ҳам гимнастёркаси кўксига Қизил Юлдуз ордени ярқирарди. Иккала йигитни ҳам тўй-томоша билан уйлантиришди. Қилич бир ўғил, бир қиз кўрди. Ўғлига Кунтуғмиш деб ном қўйишди. Ғалаба қилдик, қуёшимиз яна ҳам барқ урди. Бу фарзанд қуёшли ўлка фарзандидир, дедилар. Ҳақназар ота Эрназар шоир айтадиган дostonдаги машҳур қаҳрамон Кунтуғмишни ҳам кўзда тутган эди. Икки йилдан кейин Онахон туғилди. Ҳақназар бобо чақалоқни қўлига олиб: «Онажоним, онам, она қизим...» деб эркалади. Серсоқол, барваста бобо икки неваранинг қадрдон ўртоғига айланди. Лекин орадан икки йил ўтгач, Улуг Ватан уруш йилларида, операция вақтида наркозни кўп олганми ёки колхоз шийпонида бир куни кимёвий дорилар солинган қороз қоплардан нарироқда ухлаб қолгани сабаб бўлдими, Қилич оламдан ўтди. Шунча

қирғин жанглардан соғ-саломат келган Қилич «арзимаган» бир сабаб билан дунёдан ўтди. Ҳақназар ота йигирма бир невара кўрди, лекин улардан иккиси ўз ҳовлисида, қаноти остида эди. Ота ўттиз йилдан мўлроқ «Ҷағаниён»га раислик қилиб, кейинги йилларда раисликдан озод бўлиб, пенсияга чиққан эди. Лекин деҳқон кишига пенсия ярашмайди, ишлаб ўрганган одамлар жим тура оладими? У колхоз правлениесининг аъзоси сифатида ҳамма ишларга аралашарди, маслаҳатлар берарди. Ҳақназар ота билан Шабона буви наинки ўз неваралари ўртасида, бутун Қақайдида: «Ҷағаниён» хўжалигида, қолаверса водийда асрий чинорлардай чуқур илдиз отиб, селу довулларга, гиёҳларни қовжиратган жазирама иссиқларга, «афғон шамоли»га дош бериб келмоқда. Бу чинорлар илдизи сурхон ерлари бағрида ётибди, томирлар бир-бирига пайванд бўлиб кетган, уни асло узиб ташлаб бўлмайди...

Тошкентдан келиб, касал бўлиб қолган Онахон ёнига бобо ҳар куни кириб турарди.

— Тузукмисан, болам?

— Бугун тузукман,— деди Онахон ёстиқдан бош кўтариб,— ҳам томоқ оғриғи, ҳам шамоллаш. Поездда муздек лимонад ичган эдим...

— Тушунаман,— деди чол неварага бароқ қошлари остида ярқираб турган кўзларини қадаб. У неварасининг «лимонад ёқмади» эмас, йиқилиб келиб, андуҳ тортаётганини, ёшларнинг ўқишга киролмай, қайтгани ҳазилакам гап эмаслигини биларди. Иброҳимбек қашқирлари қишлоқни ёққанда, қизил аскар болаларини ушлаб, эл кўзи олдида отганини ҳам, хотин-қизлар номусига тажовуз этганини ҳам кўрган... Бу аламларга бардош берган. Шунинг учун ҳам Қақайди юқорисида бўлган жангда қизил аскарлар, тоқати тоқ бўлган халқ босмачининг тор-мор этди. Қўрбоши ҳам Қофирниҳонда қўлга тушган. Невара юрагидаги аламнинг босмачиларга мутлақо алоқаси йўқ, лекин шу даражадаги разил ишлар кўзга кўринмаса ҳам баъзан учраб қоларди. Начора, бу «босмачилар»ни ҳам тор-мор этадиган пайт келиб қолар! Қўй ҳам, эчки ҳам бир куни ўз оёғидан осилади, дерди. Менинг неварам, зурриёдимга озор берганларнинг заволини кўрмай ўлиб кетадиган нодон йўқ! Ёстиқда бош кўтариб ўтирган Она-

хонша гап қотарди,— анор егин, кўнглинг ёришади. Раисамиз Ҳанифа Бегимқулова кеча анча-мунча анор юборибди. Анор юракнинг тафтини олади. Косага сиқиб берайми?

— Йўқ, бува, безовта бўлманг.

Яна сенга бир гапни айтишим керак. Ҳеч нарсани ўйлама, ҳадеб ўйлайвериш ҳам кишига таъсир қилади. Андуҳ ёмон! Худога шукр, ҳамма нарса яхши, бу йил бўлмаса янаги йилга албатта кириб оларсан. Сени Тошкентга ўзим олиб бораман, кўкрагимга Олтин Юлдузимни, ҳамма орденларимни тақиб оламан.

— Буважон, аслида сиз билан бирга борсам бўлар экан.

— Мен сенларга айтаманки, ҳой қизлар, бунақа муҳим ишларга мен билан бирга боринглар! Социалистик Меҳнат Ҳаҳрамони бир ерга кириб боргандан кейин у билан ҳисоблашмай иложлари йўқ! Сенларнинг илминг кўп бўлгани билан барибир боласанлар! Мени олиб борганларингда мана бундақа кўрпа-тўшак қилиб йиглаб ётмас эдинг. Ғурурларинг кўп, бировга илтимос қилишга бўйнингиз ёр бермайди, ҳаммангиз ўзингизча бир нимасизлар! Ҳа, майли, хафа бўлма, келгуси йил сени Тошкентга ўзим олиб бораман. Шу баҳона бўлиб, ердаги қадрдонларимни ҳам кўриб келаман. Қори Ниёзий домла яхши юрганмикинлар. Сени ўша кишига ҳам тайинлайман ёки академиясидаги ўқишга киритиб қўяйми? Юрасанми, биратўла академик бўласан-қўясан. У ҳамма институтларингдан юқори, деб эшитганман. Ҳақназар буванг анча-мунчага илтимос қилмайди, ҳа, биз паст кетмаймиз, қизим, хафа бўлма, битта сени ўқишга киритолмасам, нима деган одамман! Дунёда нима қилиб юрибман! Й-ў-ў-ў-ў-қ, ҳали Ҳақназар ота тирик экан, ҳамма нарса яхши бўлади!

Онахоннинг чиройи очилди. Унинг ёнаётган юрагини Дашнобод анорининг суви эмас, буванинг пахтадек соғувор гаплари тасалли берди. У ҳатто андуҳ тортиб олганига ҳам уялди, шундай мўътабар бобосини изтиробга солганидан хижолат бўлди. Бува ҳам бу гапларни эшбиройи куйиб кетганидан айтганини фаҳмлаб турарди.

Оридан бирон ҳафта ўтиб, Қумқўрғонга қайтаётган Қотим Ёсўрақулов Какайдини босиб ўтиб кетишни эшқирмай, машинасини Ҳақназар ота эшигида тўхтатиб,

ичкарига кирди. У бобони кўргани келдими ёки пахта терим вақтида танишиб олгани тили ачиқ, шаддоқ қизнинг университетга киролмай қайтиб келиб касал ётганини эшитиб келдими, ҳар қалай, кутилмаганда Ҳақназар ота ҳовлисига кириб келди. Бундай фавқулодда ишларни Жўрақуловдан кутиш мумкин эди. У, мен райком секретариман, деб пойандоздан четга чиқмай юрадиган баъзилардан тамоман фарқ қиларди. Район туғруқхонаси билан «тез ёрдам»га ўзининг ва иккинчи секретарининг машинасини бир ойга бериб қўйган ҳам шу одам. Райондаги ҳамма ишдан хабардор, ҳаммага баробар, одамларнинг айтишича, «Жўрақулов пўристой, ўзимизга ўхшаган одам» эди. Лекин шу «пўристой» одам «думсиз каламуш» деб ном чиқарган база мудирини халқ мулкига хиёнат қилгани учун жиноий жавобгарликка тортирилишида «пўристой» бўлгани йўқ. Аксинча!

Жўрақуловнинг ҳовлига кирганини кўрган Шабона буви билан Онахон шошиб қолишди. Ичкари хонага олиб кириб, дастурхон ёзишди. Онахон чойга ҳаракат қилди.

— Тинчмисизлар? Ота қаёқдалар?

— Эрта билан калхўзга кетувди, — деди Шабона буви Жўрақулов рўпарасида чўкка тушиб ўтириб, фотиҳага қўл жуфтлаб.

— Она қизим, бу ёққа кел-чи! — Жўрақулов айвонда, электр чойнак олдида турган Онахонни чақирди.

— Бувамни чақириб келайми? — Онахон ичкарига кирди.

— Йўқ. Буванг келганида Жўрақулов келди, салом айтди, деб қўясан. Менга сен ўзинг кераксан! Ўтир.

Онахон ҳайрон бўлиб, бувиси ёнига чўкди.

— Мени танияпсанми?

— Ҳа.

— Ўртоқ Жўрақулов, сизни неварам яхши танийди. Бизларнинг хонадонимизда сизни ҳамма болаларим, Ҳақназар отангиз, ҳамма-ҳаммамиз ҳурмат қиламиз.

— Раҳмат! Мен бунинг дадаси билан фронтда бирга бўлганимни билармикан?

— Ҳа-а, айланиб кетай, ўртоқ Жўрақулов, нега

билмасин. Жуда билади. Бизлар ҳаммамиз, қариндош-уруғлар ҳаммамиз яхши биламиз.

— Мени Ҳотам деяверинг, кампир.

— Йўқ, айланиб кетай, бундай деёлмайман, сиз раҳбаримизсиз.

— Хўп, майли. Менга қара, Онахон қизим, Тошкентга бориб, университетга киролмай қайтиб келдингми?

— Ҳа.

Жўрақулов бир муддат жим бўлиб қолди.

— Конкурс катта бўлган бўлса керак. Шундоқми?

— Ҳа.

— Шуми фақат?

— Ҳа.

— Балл пастроқ бўлдим?

— Йўқ, биринчи имтиҳондаёқ йиқилдим.

— Тушунарли, — деди Жўрақулов буви узатган чойдан ҳўплаб, — гап бундоқ, қизим. Сен райкомда мен билан бирга ишлайсан. Келаси йилдан ўқиш масаласини ҳал қиламиз.

— Райкомдами? — Онахон кулимсиради.

— Ҳа. Биринчи секретарь қабулхонасида секретарь бўлиб. Нима дейсан?

— Билмасам. Бувамдан сўрашим керак, — Онахон ўйланиб қолди.

— Бобонг қарши бўлмайди. Сен комсомол аъзоси-сан, умум ишимизга ёрдам беришинг керак. Партия ишининг катта-кичиги бўлмайди.

— Шу ўрин бўшмиди? — Онахон райком биринчи секретари қабулхонасида Лаълихон деган аёл ишлаши, у районга отнинг қашқасидек маълум эканини биларди.

— Эртага ҳужжатларингни олиб райкомга бор, соат ўн-ўн бирларда, — Жўрақулов пиёлани дастурхонга қўйиб, ўрнидан турди. Ҳақназар отага салом айтиб қўйишларини қайта-қайта таъкидлаб, дарвоза олдида кутиб турган машинасига ўтириб, жўнаб кетди. Машина кўздан йўқолгунча Шабона буви билан Онахон кўчада кузатиб қолишди.

Ҳақназар отанинг ҳовлисига Жўрақулов келганини шу куниеқ қишлоқда кўпчилик эшитди. Кечқурун ҳалпиллаб ҳовлига кирган Ҳақназар ота ҳам ўзини йўқлаб биринчи секретарь келганидан боши осмонга

етди. У жуда ҳам хурсанд бўлиб кетди. Эртасига эрта билан невараси Онахонни машинага ўтқазиб, Олтин Юлдуз тақилган костюмини кийиб, райкомга қараб жўнади.

XI боб

ЙУЛЛАРНИНГ ЧОРРАҲАСИДА

Биринчи секретарь қабулхонасига ишга чақирилган Онахон шу кунийё телефон дафтарларини, райондаги муҳим ташкилотлар номерлари, райижроком, бюро аъзолари, обком секретарлари телефонлари, ундан кейин Тошкент, Марказий Комитет секретарлари телефон номерларигача топиб, иш жойини тартибга сола бошлади. Ёзув столи тортмаларини очган эди, бунда моғорлаб кетган помидор, пиёз ва қачонлардир чайнаб ташланган ровоч қолдиқларига кўзи тушди. Яна бир тортмада дарз кетган ойнача билан лабга сурадиган қизил бўёқни олиб корзинкага ташлади. Соч илашиб ётган тароғу бўшаб қолган атир шишалари ва шунга ўхшаган ипирисқи нарсалар ғаладонларда тўлиб ётарди. Соч бўяйдиган «басма» коробкалари, эски бир японча парик ҳам ётарди. Онахон ҳайрон қолди. Телефон номерлари дафтари йўқ, умуман ҳеч вақо йўқ. Қачонлардир ёзила бошлаган алфавит дафтари ҳам чала. Ҳотам Жўрақуловичнинг бир, икки, уч... деб, ўн икки рақамгача қабулхонани тартибга солиш вазифаларини айтиб берганини ёзиб олган Онахон шу кун кечгача бу ишни бажаришга киришди. Жўрақулов айтиб берган «қирқ сўмлик» ва «юз сўмлик» ходимлар латифасини ҳам мароқ билан эшитди.

— Бу Лаълихон деганимиз ўзи кўп яхши аёл эди-ю, лекин ўз иш жойига тушмаган эди. Ўзига ҳам қийин бўлди, бизга ҳам... Маиший хизмат кўрсатиш уйига кетди. Бу яхши иш бўлди, моянаси ҳам тузук эмиш.

Онахон Жўрақулов гапига зеҳн билан қулоқ солиб, ҳар бир сўзининг маъзини чаққандай бўларди. У, Лаълихонни асло ёмонламас, лекин иш тугиши бу

ерга тўғри келмаганини маданий қилиб айтарди. Онахон мийиғида кулди. Юзи чўзинчоқ, оқ, қирғийбурун, ориқ Лаълихон ўзини жуда чиройлиман, деб ўйларди. Қўлогини узиб юборай деб осилиб турган шода зирагию оғзи тўла тилла тиш, агар бармоқларини лунжига олиб бориб оғзини очса ҳаммаёқ тилла бўлиб кетгандай бўларди. Баъзилар уни «Ювилархон» деса, баъзилар «Чувалчанг хоним» деб атарди. Бу номларнинг тағида ҳам гап бўлса керак, бировга биров бекорга ном қўймайди-ку!

Ишга ҳужжатларни расмийлаштириб, эрта билан биринчи секретарь қабулхонасида, уч-тўрт телефон ашпаратлари қўйилган шинам столи ёнида ўтирган пайтида қабулхона эшигини очиб, биринчи кириб келган киши Жўмард бўлди.

— Ассалому алайкум!

— Салом!— Онахон дик этиб ўрнидан турди.

— Вазифа муборак!

— Раҳмат!— улар қўл қисимиб кўришаётган эди, Жўмард ўпаман деб унга талпиниб гўлдираётганида Онахон ўзи эркаланиб унинг бағрига ташланди. Жўмард қучиб, ўпди. Шу лаҳза Онахон яна тисарилиб, ўз креслосига яқинлашди.

— Ким бор?

— Сиз.

— Биринчи бормилар?

— Ҳотам Жўрақулович ҳали келганлари йўқ.

— Яхши бўлибди-да ишга келганингиз. Мен, Чиннихолни ҳовлингизга юборган эдим. У билиб келди.

— Сиз норози эмасмисиз?

— Асло! Жуда яхши иш қилибсиз. Ўртоқ Жўрақулов меҳрибон киши, бу одам ҳақида кўпчилик яхши фикр айтади. Мен хурсандман.

— Раҳмат! Бу менинг учун жуда муҳим. Бу иш тўсатдан бўлиб қолди.

— Райком иши катта мактаб. Мана шу ердан обком комсомолга биринчи секретарь бўлиб кетсангиз ажаб эмас.

— Ў-ў-ў! Мусье, лоф қилманг!— У француз фильмидаги бир гўзал жононга ўхшаб эркаланди.

— Сизда комсомол етакчисининг ҳамма сифатлари бор.

— Лаълихон опамга ўхшаб бу ердан сартарошхонага борсам-чи?

— Ундай деманг, фаришталар омин, деб юбормасин.

Иккалалари хахолаб кулиб юборишди. Кайфичоғлик, қувноқлик улар юзларида барқ уриб турарди. Университетга киролмай йиқилиш андуҳи аллақачон тумандай тарқаб кетган эди. Онахоннинг шодлиги, бу вазифага иштиёқ билан киришаётганини, бобоси сабаб бўлибми, ёки Жўрақулов йиқилганларни суяб, турғизадиган, мадад берадиган олижаноб одамлигиданми, бу бир чивиндек қиз ҳам эътибордан четда қолдирилмаганини сезиб, Жўмард дилдан қувонди. Ишнинг катта-кичиги бўлмайди. Кўксини тўшакка бериб ётганида Чиннихолни юборди-ю, лекин ўзи у билан учрашолмади. Жўмард Онахоннинг ишларига халақит бермаслик учун бу ерда узоқ турмай, яна бир карра табриклаб, хайрлашиб чиқиб кетди.

Бир муддатдан сўнг ташкилий ишлар бўлимида хизмат қиладиган кексагина аёл қабулхонага кириб, Онахон билан саломлашди.

— Ишга келдингизми, оппоқ қиз, хабар олгани келганим.

— Келдим. Лекин ўртоқ Жўрақулов ҳали келганлари йўқ.

— Хотам Жўрақулович вақтида келадилар, — аёл қўлидаги соатига қаради, — ҳали ўн бўлгани йўқ, бешта кам... Сиз барвақт келибсиз.

— Узоқда тураман, машина учраб қолган эди. Тўқ-қиздан олдин келганга ўхшайман.

— Бунақа қийналманг, ўнга етиб келсангиз бўлади. Ҳақназар отамнинг неваралари бўласизми?

— Ҳа.

— Отам бардаммилар?

— Раҳмат.

— Райкомхон деган синглингиз бор экан, салом дедилар, деб қўйинг. Мени кўпдан шундай деб аташди, ўрганиб кетганман. Асли номим Рихсихон. Райхон ҳам дейишади. Фамилиям — Итолмасова. Баъзиларга фамилиям ёқмайди. Қандоқ қилай, отамиз чўпон бўл-

ган, отлари Итолмас бўлган. Ҳақназар отанинг кўп яхшиликларини кўрганман.

— Албатта айтаман.

Шу лаҳза қабулхонага Ҳотам Жўрақулович кириб келди. У Онахон билан ҳам, Райкомхон она билан ҳам кўл бериб омонлашди.

— Рая Итолмасовна, қизимиз Онахонни табрикланг, ишга келди. Ҳали булар ёш — ёшлар хизматда, шундоқми?

— Ўзим расмийлаштирдим-ку, Ҳотам Жўрақулович.

— Э, дарвоқе.

Жўрақулов кабинетига кириб кетиши билан Райкомхон она соатига қаради.

— Мана кўрдингизми, ропша-роса ўн. Жўрақулов билан ишлайдиган одамлар учун соат тақиш шарт эмас, мабодо соат бўлмаса унга қараб вақтни билаверса бўлади. Бу одамчалик вақтнинг қадрига етадиган кишини билмайман. Во-ой, баъзи тепса тебранмаслар ҳам бор, ёқамни ушлайман! Дарё тошса тўпингига чиқмайди. Одам деган шундақа бемалолхўжа бўлавермай, сал куйинчакроқ бўлгани ҳам маъқул экан. Баъзи хўкизтабиатлар бор, калтак олиб қувимагунча чиқиб кетишмайди. Ушаларнинг хотинларининг шўри қурсин! Эркак деган сал шаддодроқ бўлиб, қорабайирдек ер тепиниб турса экан, зоопаркимиздаги бегемотдек сувга тушса кечгача ётадиган бўлса юрак сиқилиб ўласан. Районимизни орқага тортадиганлар ҳам шу «бегемот»лар.

Она бирпас шакаргуфторлик қилиб, кейин ўз хонасига чиқиб кетди.

Тушга яқин бу ерда пайдо бўлиб, коридордан қўнғироқдек жаранглаб овози келаётган Ҳанифа Бегимқулова кўп ўтмай биринчи секретарь қабулхонасига кирди. Елкасига икки фотоаппарат осган, тепакал, сергап ёпишқоқ фотомухбир унинг атрофида гирдика-палак бўлиб юарди. У иши ниҳоятда зиқ одамдай коридорда у ёқдан-бу ёққа юар, устида ял-ял ёнаётган атлас кўйлаги, сочини орқага қубба қилиб олгани ўзига жуда ярашиб тушган эди. Қабулхонанинг бир четида, телефонлар ёнида ўтирган қорамағиз, ҳиндиларга ўхшаш кўзлари чақнаб турадиган Онахон бу «Сурхон водийсининг устунларидан бири»ни жон-жаҳди билан

кузатиб ўтирарди. У атлас кўйлаги енгларини шимарган, олпоқ билагини олтин билакузук сиқиб турарди. Бўртиб турган кўксидаги икки чўққи атлас кўйлакни ичидан итариб турар, унинг келишган қадди-қомати кишилар эътиборини тортмай иложи йўқ. У илгари дала қурумлари қошида, ғўзақатор ораларида кезгани билан ҳозир машина, асфальт йўллар, мажлислар, зиёфатлар... Эҳтимол булар ўша қадимги қилинган қаттиқ меҳнатнинг самараларидир? Киши бахтга, обрўю шон-шухратга меҳнат билан етади. Ҳанифа Бегимқулованинг бугунги шаъну шавкати осонликча келган эмас. Телефонлар ёнида унга кўз қадаб ўтирган Онахон Бегимқуловага тикилар, ҳаваси келарди. Бу орденларни совет давлати унга гўзал, қадди-қомаги келишган бўлганлиги учун бермаган! Аммо у, дарҳақиқат, жуда келишган жувон, ўзига нисбатан кўпларнинг ёмон тикилишини ҳам сезади. Ўттиз ёшда баъзи жувонлар шундай ҳусну камолга тўлиб етиладиларки, улар юрган йўлларида кўзлар тийри-боронидан асло чиқмайдилар.

Ҳанифа Бегимқулова саломдан сўнг Онахонга мурожаат этди:

— Ҳотам акам бормилар?

— Борлар.

— Ичкарида одам борми?

— Ҳа.

— Ким?

— Иккинчи секретарь.

— У киши ҳам керак эди, киравераман! — Ҳанифа бу ерда кутиб ўтирганларга ҳам қарамай шахдам қадам ташлаб ичкарига кириб кетди. Онахон ҳайрон бўлиб қолди. Кутиб ўтирганлар ҳам бу ким экан, Жўрақуловнинг хотиними, деб таажжуб қилишди. Бу кутилмаганда рўй берган илтифотсизлик Онахонга ёқмади, камситилиш юрагини сиққан бўлса ҳам одамларга сездирмади. Мухбири фоточи йигит Бегимқулованинг қайтиб чиқишини кутиб, диванга ўтиришди. Яна бир киши Онахонга кўз қисиб, коридорга чиқиб кетди. Колхоз раиси ҳам. Ҳаммаёқда Бегимқулова, Бегимқулова... Онахон бу машҳур аёлга қандайдир ҳурмат билан қарарди. Ҳозир унинг «кичик одамларни» назар-писанд қилмай, ичкарига тикка кириб кетиши Онахоннинг эъсасини қотирди. Нега мен «кичик одам-

лар» бўлар эканман?! Анов кишининг кўз қисиши ҳам совуқ бўлди: «Ҳаммаларинг шу хотин кетидан тилларингни осилтириб юрибсанлар...» — деди ичида Онахон. Деярли ҳар куни газеталарда Бегимқулова номи зикр этиларди. Баъзан фотосурати, баъзан радиода ипак пахта ҳақида мухбир саволига жавоби, баъзан телевизорда ҳам ҳаммага отнинг қашқасидек таниш Бегимқулова жамоли кўриниб қоларди. Илгари қайрилма қош, дўндиқ Ҳанифа Бегимқуловани «пахтазор лочини» дейилса, кейинги йилларда раиса бўлиб сайланиши муносабати билан энди у звено бошлиғи сифатида сугориш, культивация, машина терими... эмас, арбоб сифатида ипак пахта нави ва центнерлар, тонналар... план... ҳақида кўпроқ гапиради. Ҳамма йиғинларда президиумда ўтирар, зиёфатларга ўзининг қўнғироқдек овози ва ёқимли қилиқлари билан файз киритарди, баъзан шўх, кишини беихтиёр кулдирадиган «саҳардаги иш учун атлас кўйлак...» деб бошланадиган қочирим латифаларни ҳам айтиб, қаҳқаҳа кўтарарди. Мабодо у катта йиғилишларда кўринмай қолса, раҳбарлар уни суриштириб қолишарди. Москвадан келган меҳмон ҳам Ҳанифа Бегимқулованинг номини эшитган экан, учрашувга чақирди.

Кутилмаганда эшик шарт очилиб, остонада Ҳанифа Бегимқулова кўринди; у Онахонга мурожаат этди:

— Яхши қиз, бир чой дамлаб киринг!

Онахон индамади. У яна ичкарига кириб кетаётганида костюми ёқасидаги орденлари, ўнг томондаги Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик кўргазмасидан берилган олтин медаллар жиринглаб кетди. Жойида қимирламай ўтирган Онахон бир муддатдан кейин қабулхонадаги жавондан пахта гулли чойнак-пиёлаларни олиб, стол устига қўйди-да, чойнакка чой солиб, коридорга чиқиб кетди. Ташкилий ишлар бўлимидаги чойгумдан чой дамлаб, кабинетга олиб кириб берди. Бирон соатлардан кейин чиқиб кетаётган Ҳанифа Онахон ёнида бир лаҳза тўхтади:

— Яхши қиз, ўзимизнинг колхоздан экансан-да, а?

— Ҳа. «Чағаниён» колхозиданман.

— Нечанчи бригадада турасизлар?

— Какайди қишлоғида.

— Яхши,— деди Ҳанифа негадир ўрнидан дик турмай ўтирган жойида жавоб қилаётган қизга бошдан-оёқ разм солиб,— райком аппаратида ўзимизнинг колхоздан ҳам одам бор экан, яхши бўпти!

Онахон индамади.

— Кечқурун бизникига боргин,— деди кибор Ҳанифа бирдан мулойимлик билан,— зиёфат бор, қарашасан. Ҳотам ака ҳам бўлади. Кутаман, хўпми?

— Хўп,— деди жилмайиб Онахон.

Лекин у бормади. Ҳанифа Бегимқулова уйида зиёфат борлигини бувасига ҳам гапирмади, чунки Ҳақназар ота Ҳанифанинг кейинги йилларда зиёфати кўлайиб кетгани, шу йўл билан обрў оламан, деб уринаятганидан норози эди. Ҳанифа эртасига кечга яқин атайми ёки бирор иши бормиди яна райкомга кирди. Қабулхонада чет киши йўқлигини кўриб, Онахондан сўради.

— Яхшимисан, синглим, кеча келмадинг?

— Ишим чиқиб қолди.

— Яхши эмас! Мен — раисангизман!

Бу гап Онахонга оғир ботди.

— Мен, маликанинг этагини кўтариб юрадиган чўриси эмасман! Район партия комитети биринчи секретарининг референтиман!

— Бюро аъзосиникига бориш айбми?! Нима бўпти?

— Ҳаддидан ошиб, мартабасини пеш қиладиганларни бюро аъзоси бўлса ҳам партия кечирмайди!

— Тилинг кесиладиган қиз экансан! Тухумдан чиқибоқ ўз йўлингни ўзинг беркитяпсан! Кимнинг қизисан?!

— Бунинг аҳамияти йўқ!

Ҳанифа Бегимқулова чимирилиб, зарда билан чиқиб кетди.

Онахоннинг кўнглидан Ҳотам Жўрақулович айтган гап ўтди: шуҳрату мартаба ҳар қандай камтару хокисор одамни ҳам секин-аста кибор қилиб қўяр экан. Хом сут эмган инсон. Мен асли шунақа эканман, деб бошқалардан ўзини ажратади. Инсон жисми, ҳужайралар ҳали шуҳрат васвасасига бардош бериб, ўз аслини сақлаб қоладиган даражада эмас. Агар унинг «патини тўзитиб» ўша «зардўз хилқатдан тамоман холи» этилса, шундагина у яна ўз аслига қайтиб одамлар билан

ҳол-аҳвол сўрашади, кимларгадир мурувват қилади, кимларнидир эъвозлайди. «Зардўз хилқат» шунақа ёмон нарса. Кўп асрлардан буён аҳвол шу, сўкиниб, фиғон бўлишнинг асло ҳожати йўқ! Бу хотин бобосидан кейин раис бўлганини, бобоси ўз ўрнига муносиб бир кишини қўйиб кетмаганини дилдан ўтказди.

Кечга яқин Ҳотам Жўрақулович Онахонга заготскот бошқарувчиси Яхшибек Тайлоқовни чақиришни илтимос қилди. Онахон кабинетдан қайтиб чиқибоқ телефон дафтарларини титкилаб, заготскот идорасини, Тайлоқовни топди. Дарҳол телефон қоқди.

— Ҳозир етиб бораман,— деди Тайлоқов Онахонга босиқлик билан. Тайлоқов гапидан ўпкасини қўлтиқламаган, тажрибали кишига ўхшади. Қабулхонада ўтирган Онахон фақат кишиларни чақириб бериш эмас, уларнинг қанақа одам, давлатнинг шунча мукофотларини олиб, обрў орттирган бўлса ҳам Бегимқуловага ўхшаган мақтанчоқ, талтайган, ҳаммадан ўзини юқори қўядиган кимсалардан эмасмикан, деб қарарди. Кўп ўтмай Тайлоқов биринчи секретарь қабулхонасига кириб келди. У ўтгиз беш, қирқларга бориб қолган сарбаст, келишган киши экан. Устида янги костюм, галстук, оёғида қора ботинка. Қошлари қуюқ, қалин сочи баррадек жингалак, басавлат. Бу кўркем йигит олдида бошқалар ражилган суякдек бўлиб қолишарди. Қўлида қорамтир папка. Ичкарига кириб, Онахонга тавозе билан салом берди.

— Мен Тайлоқовман. Кечикмадимми?

— Йўқ, кечикканингиз йўқ,— деди беихтиёр ўридан турган Онахон. Тайлоқов бошқалардек қўл чўзиб, унинг қўлини сиқиб омонлашмагани ҳам Онахонга ёқди. Онахон Ҳотам Жўрақулович атрофида мана шундай қиличдек йигитлар борлигини кўриб, фахр қилиб қўйди. Шу лаҳза Жўрақуловнинг ўзи қабулхонага чиқиб қолиб, Тайлоқов билан илиқ кўришди.

— Қалай, Яхшибек Тайлоқович, ишлар тузукми?

— Ҳамма ишлар жойида, Ҳотам Жўрақулович,— деди Тайлоқов генералга доклад қилаётган офицердек итоат билан лўнда гапириб,— чақирган экансиз?

— Азизим, Менгнор отани биласиз-а? Қоровул...— деди Жўрақулов хонада улардан бўлак чет кишилар

йўқлиги сабабли. Онахон ўз жойида китобга қараб ўтирарди.

— Ҳа, биламан.

— Кампири анчадан буён бетоб. Буларнинг икки ўғли фронтда ҳалок бўлган. Илгари ҳам ёрдам берган эдик. Шуларнинг уйини ремонт қилиб беришимиз керак. Бу, сиз раҳбарлик қилаётган ташкилот компитенциясига кирмайди, ижроком бор... Лекин сиз райком аъзоси сифатида шу ишга ёрдам берсангиз. Эрта-индин терим билан шуғулланиб кетамиз. Бу иш ёддан кўтарилмасин, деб сизга мурожаат этипман. Қиш келяпти.

— Бўпти, Ҳотам Жўрақулович, есть қиламиз. Ҳамма ишни бажариб, отани хурсанд қилиб, ўзим сизга рапорт бераман. Бу иш бизнинг қўлимиздан келади.

— Яшанг, дўстим, шундоқ бўлсин.

— Бошқа топшириқ йўқми, Ҳотам Жўрақулович?

— Йўқ, шу.

— Ҳаммаси яхши бўлади. Менга рухсатми?

— Бемалол.

У Жўрақулов билан қўл қисишиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Қабулхонада ёлғиз қолган Жўрақулов Онахонга қаради.

— Жуда уддабурон йигит. Ремонт қилиб бериш унинг иши эмас, лекин исполкомдаги баъзи қогозбоз ўртоқлар чолни овора қилиб қўйганликларини ўйлаб, мен Тайлоқовга мурожаат этдим. Бу боплайди. Фронтчи оиланинг тинч бўлуви биз учун жуда муҳим.

Онахон секретарнинг гапига жон қулогини тутиб турарди. Жўрақуловдек киши Тайлоқовга суянгандан кейин, демак, бу одамда бир фазилат бор, деди ўзига ўзи Онахон. Жўрақулов кабинетига кириб кетгач қабулхона тирқишидан секин мўралаб, Райкомхон она Итолмасова кириб келди.

— Қалай, опоқ қиз, анча ўрганиб қолдингизми? Машинка қалай?

— Яхши. Анча ўрганиб олдим.

— Одамнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ. Машинокани ҳам чиқиллатяпсиз, ўрганиб кетасиз. Главнийси Жўрақулов яхши одам. Уч йилча шу Лаълихондек кимсага ҳам чидади-ю! Ишқилиб шу аёлнинг

Майший хизмат комбинатига кетгани рост бўлсин.
Райком аппаратида уришмаган одами қолмади.

Онахон кулиб юборди.

— Утиринг, опажон.

— Йўқ, йўқ, Жўрақулов ака чиқиб қолсалар уяламан. Бизда чой қайнади, дамлаб ичинг, хўпми?

— Хўп.

— Районимиз асосан пахтачилик райони, ҳамма ишимиз пахтага боғлиқ, ейиш-ичишимиз ҳам шу пахта устидан бўлса-ю, бу Лаълихони тушмагур пахтани ёнғоққа ўхшаб кузда қоқиб оламиз, деб ўйласа... Бирон марта теримга чиқмади-я! Ё, тавба! Комсомоллар чиқсин! Партия аъзолари чиқсин, мен партия аъзоси эмасман дейди-я, ноинсоф!

Шу куни кечга яқин давангир Чўли қабулхона эшигини очиб, ичкарига киришини ҳам, кирмасини ҳам билмай, Онахонга тикилиб қараб қўйиб, яна чиқиб кетди. Бу йигит тўладан келган, қорача, суяклари бузук, оёғига каттагина керзовой этик кийиб юрарди. Унинг коридордан гурсиллаб юриб, сўнг зинапоялардан тўқ-тўқ қилиб пастга тушиб кетаётганини Онахон эшитиб турди. У нега келиб, нега чиқиб кетди, Онахон тушунолмади. Бу йигитнинг ўзига амма томондан қариндош, қўнғирот уруғидан эканини, ҳозир колхоз раисаси Ҳанифа Бегимқуловани машинада олиб юришини Онахон билар эди. Бегимқулова шу атрофда бўлса қидириб юргандир-да, деб ўйлади. Чўли бир қадар бесўнақай, лаблари негрларникига ўхшаш қалин, қошлари кўмир билан чизиб қўйгандек қоп-қора йигит. Унинг ёғи чиқиб кетган дўппи, пала-партиш кийимда кириб келганига Онахон ҳайрон қолди.

Келаси ҳафта эрта билан қабулхонага кутилмаганда Яхшибек кириб келди. У вазминлик, катта мансабдор кишиларга хос сиполик билан битта-битта қадам босиб, Онахон ёнида тўхтади.

— Салом алайкум, Онахон!— Тайлоқов қўл узатди.

— Салом!— Онахон дарҳол ўрнидан туриб Тайлоқовга қўл берди.

— Қалай, янги вазифага киришиб олдингизми?

— Ҳа, секин-аста.

— Ҳақназар отамларнинг неваралари бўлар экан-

сиз-да. О, ота ҳам фаҳримиз, ҳам бахтимиз. Шундоқ неваралари борлигини билмас эканман,— у жуда яхши кийинган, жингала сочи йилтираб турарди. У Онахонга жилмайди. Унинг салобати босдими, Онахон ерга қаради. Тайлоқов бир лаҳзалик сукутдан сўнг асосий гапга ўтди,— Ҳотам Жўрақулович бизга топширган вазифани деярли бажарай деб қолдик. Чол хурсанд, кампири ҳам. Уйларини жуда яхшилаб ремонт қилиб бераётирмиз. Шу ҳақда ахборот бергани келган эдим. Томини қайта шифер қияпмиз, хона ичини алебастр билан яхшилаб сувапмиз. Менимча, чол райкомга келиб, Ҳотам Жўрақуловичга албатта ўз миннатдорчилигини айтади.

— Ўтиринг, ўртоқ Тайлоқов,— деди мулоимлик билан Онахон,— таклиф қилишни ҳам унутибман.

— Йўқ, раҳмат! Мен шу гапни биринчимизга етказиб қўйишингизни илтимос қиламан,— у яна Онахонга қўл узатиб, илиқ хайрлашиб чиқиб кетди.

Тайлоқов чиқиб кетгандан кейин Онахон мамнун ўз жойига ўтирди. Дунёда қандай яхши одамлар бор, маданиятли, ўзини босиб олган. Баъзилардек димоғларидан эшак қурти ёғмайди. Райком шуларга суянади, шулар билан алоқада бўлади. Ҳотам Жўрақулович одамлар билан ишлашни яхши билади, дейишарди. Рост экан.

Онахонга вазифаси ёқа бошлади. Олдин бу ишни унча назар-писанд қилмаган эди, бу ер ниҳоятда муҳимлигини, районнинг уриб турган қалби эканини энди ҳис қила бошлади.

XII боб

АТАЛАГА ҲАМ ТИШ СИНАДИМИ?

Энди воқеа Тошкентга кўчади.

Тонг ёришмасданоқ шахри азим трамвайларининг жиринглаши, автобусларнинг кучаниб, пишиллаб югуриши, кўчалардаги юлдузсимон беҳисоб чироқларнинг

йилтирани, заводларга шошаётган ишчи йигитлар билан гавжум бекатлар, майдонлардаги чироқлар шуъласида отилиб турган фавворалар... бари, бари Тошкент жамолидир.

Тонготарда, шаҳарнинг Беруний кўчаси четида дамо-дам қўл кўтариб турган икки киши, енгил машинасини ғизиллатиб учириб келаётган йигит диққатини тортди. Узоқдан қараб, уларнинг бири кекса одам экани, у ариқ лабида чўққайиб ўтирганини, иккинчиси ёшгина қиз эканини кўрди. Чол бетобга ўхшарди. Кўнгли бўлмай, машинани секинлатиб, қўл кўтариб, тўхташга ишора қилаётган қиз ёнига яқинлашганда ғийқ этиб тормоз берди. Бундан бир неча ой бурун шу йигитнинг ўз отаси кўчада кета туриб кўнгли беҳузур бўлиб йўл четида ўтириб қолганди, ғизиллаб ўтиб кетаётган машиналардан биронтаси ҳам тўхтамаган. Ёки бу ер тўхташга рухсат этилмаганми, ёки бағритош кишиларга тўғри келиб қолганми, ҳар қалай, унга илтифот қилишмаган. Бир таниш киши кўриб қолиб, қаёқдандир такси топиб келиб, зўрға уйига элтиб қўйган. Бу воқеани отасидан эшитгач, у қаттиқ хафа бўлганди. Шу-шу кўчада илтимос қилиб қўл кўтарган кекса одамларга бепарво қараб, ташлаб кетмас эди. Агар шундай иш бўлса виждонан эзиларди. Чўққайиб ўтирган қора чопонли чол дарҳол ўрнидан туриб келиб, машина эшигини очди-да, бемалол чиқиб ўтира бошлади. Атлас кўйлаги устидан жакет кийиб олган қорача қиз ҳам қўлидаги оғир корзинкасини кўтариб, йигит ёнига ўтирди. Машина яна ғизиллаганича юриб кетди.

— Барака топинг, болам,— деди орқада ўтирган гавдали чол,— боядан бери қўл кўтарамиз, тўхтатишмайди-я! Сиз инсофли одам экансиз.

— Қаёққа борамиз, ота?— йигит келиштириб кийинган, у товус патига ўхшаш галстук тақиб, янги дазмолланган оқ кўйлакда, сочи таралган, ҳозиргина сепилган «Шипр» одеколониинг хушбўй ҳиди димоққа уриларди. Йигит орқадаги чолга, кейин ёнида ўтирган янги тандирдан чиққан нондек қорамағиз қизга бир қараб қўйди.

— Тоштурмага,— деди чол.

— Лаббай?

— Тоштурма деган жой бор экан Тошкентда. Ўша

жойга олиб бориб қўясиз, ўғлим. Илтимос. Айтган пулингизни берамиз.

— Менинг йўлим бошқа томонга эди-ю, отахон?

— Энди, шахрингизга бир келиб қолибмиз, илтимос қиламиз.

— Илтимос қиламиз,— деди қорамағиз қиз ҳам.

— Бўпти,— деди йигит машинани чапга буриб.

— Неварам ёқалашиб қамалиб қолибди. Бизлар Сурхондарёдан, Қумқўрғон районини эшитгандирсиз? Ўша томонданмиз. Нодон боланинг тапвиши билан келдик.

— Ёмон бўлибди-ку! Жим юришса нима қиларкан? Отасининг молини талашадими?

— Йўқ,— деди қорамағиз қиз,— фақат ёқалашинган...

— Тоштурмага чиқарган бўлса статья қўймабдими? Статьясини билмайсизларми? У ерга бекорга чиқармайди. Жиддийроққа ўхшайди.

— «Бир юз икки ва бир» статья,— деди дарҳол қиз,— безорилик... Акамлар учинчи курс студенти, безори эмас! У фақат тўполонга аралашиб қолибди.

— Бундоқ денг.

— Шундоқ, ўғлим. Неварам Кунтуғмиш безори эмас! Фалокат-да. Муштлашган...

— Бир ўзини ёки яна шериклари ҳам борми?

— Бир ўзи,— деди чол йигитнинг яхши суҳбатдош, иссиқ бир кимса эканини фаҳмлаб,— биз мана бу неварам, ўша, Кунтуғмишнинг синглизси Онахон билан кеча Термиздан учиб келдик. Бу ерда бир таниш одамникига тушдик. Неварамга овқат-повқат олиб кетяман...

— Тушунарли,— деди йигит.

Бир муддатдан сўнг машина йўл четидаги бекат ёнида тўхтади.

— Айтган ерингизга келдик. Анави эшикка кирасизлар, келтирган овқатингизни ўша ерда олади.

— Раҳмат, ўғлим!

— Катта раҳмат сизга!— деди Онахон ёнидан пул чиқариб.

— Пулингизни олмайман. Отамларни узоқдан кўриб, бетобга ўхшаганлари сабабли... тўхтаган эдим. Неварангиз иши ҳақида, ҳеч кимга арз айтмаганмисиз? Адвокат олмаганмисиз?

— Йўқ, ўғлим.

— Менда бир маслаҳат бор.

— Айтинг.

— Буни қаранг-а! Менинг отам адвокат, юрист. У киши ёрдам беришлари мумкин. Агар лозим топсала-ринг мана бу бизнинг адресимиз,— у ёнидан дафтарча олиб, адресини ёзди-да, варақни йиртиб чолга узатди,— айтишингиздан бу оғир иш эмас. Неварангизга ёрдам бериш керак.

— Раҳмат, ўғлим! Минг маротаба раҳмат! Кира ҳақини олинг!

— Йўқ!

— Отингиз нима, ўғлим?

— Ҳумоюн.

— Катта раҳмат сизга!— деди Онахон йигитга тикилиб.

Ҳумоюн машинасини яна орқага буриб қайтиб кетди. Онахон йўл-йўлакай дафтарчадан йиртилган адресни ўқиди: «Беруний кўча, проезд Чимбой, уй № 21. Дўстмуҳамедов Фаррух. Адвокат».

— Ана, мен сенга айтдим-ку, қизим. Тошкентда яхши одамлар ҳам кўп. Тошкент халқи яхши, юрати кенг. Лекин сенинг имтиҳондан ўтолмай, институтга киролмаганингда Тошкент халқининг айби йўқ. Ленин орденини ҳам менга Тошкентда топширилган. Кейин яна Ленин ордени, Олтин Юлдузни ҳам Тошкентда, Олий Совет залида топширилди. Ҳамма ишимизга Масков, Тошкентдан омад келади. Сен бекорга хафа бўлиб юрибсан, болам!

Онахон индамади. У «Ҳумоюн» деган исм борлигини биринчи эшитиши эди. Бу қанақа исм, деди ўзига ўзи. Шунақа исм ҳам бўларканми, деб ўйлади ичида. Маъноси нима? У бувасидан Ҳумоюн деган исмни ҳеч эшитмаганмисиз, деб сўради. Ҳақназар бува ўйлаб туриб, худойи таолонинг бир минг бир юз исми бўлар экан, эҳтимол шу исмлардан бири бўлса керак, деди. «Виз, раҳмону раҳимни биламиз, эҳтимол Ҳумоюн ҳам бордир. Гап исмда эмас, лекин ўзи анча инсофли йигит кўринади...» деди бобо.

Улар шу куни Кунтуғмишга келтирган насибани топширишди. Ундан сўнг милиция бўлимига келиб, терговчига йўлиқишди. Кунтуғмишнинг иши билан танишишди. Гап бундоқ бўлган экан.

Кунтуғмиш билан Дастагул деган студент қиз озиб-ёзиб бир кинога тушишган. Шу куни Дастагул оёғим тортмаяпти, қўйинг, шу кинога тушмай қўя қолайлик, яхшиси, кутубхонага бора қолайлик, деган экан ҳам. Дастагул ҳақ бўлиб чиққан. Аттанг, агар улар ўша куни кутубхонага боришганида акт, қамалиш, тергов... деган гаплар йўқ эди. Ётоқхонада Дастагул, Кунтуғмишнинг милицияда ўтирганига жуда ачинишди. Ўқиб ўқишни, ишлаб ишлашни энгилмаган кимсалар болалигида билинмай, ёши катта бўлиб, йигит бўлгач, яхши кийиниб, яхши егиси келади. Улар жуда ҳам обрўталаб, ўзига нисбатан ёлғондан бўлса ҳам хушомадни ёқтиради. Булар бўлмагач асабийлашади, атрофидаги яхши йигитларга ҳасад қилишади. Шунанча хунгазор, тўнканамо йигитчалар кўпайиб, жамоат ичида, тўй-ҳашамда қилиқ чиқариб, кишилар дилини сиёҳ қиладилар. Улар жуда бўлмаганда, бировнинг ёқасидан тутолмаганларида маданий, ўз йўлини топиб олган кишилар олдида ё тупуриб, ё бир қилиқ қилиб кетадилар. Булар Кунтуғмиш дилидан ўтарди.

Энди Кунтуғмиш билан Дастагул бошига тушган ташвишга ўтайлик. Улар ўша куни ҳиндча кинофильми бир ҳафтадан буён қўйилаётганини эшитишган эди. Соат бешларда бошланса, еттиларда чиқишни кўнгилдан ўтказиб кинога киришди. Билетларида кўрсатилган жойга — ўртарақдаги қаторга келиб ўтиришди. Орқа қаторда ўтирган икки йигит стулда оёқларини дам кўтариб, чалиштириб, дам тиззалари кўзи билан Кунтуғмиш столини туртиб итара бошлашди. Ора-чора беибо сўз айтиб, Дастагулни хижолат қилишарди, Кунтуғмиш йигитларга хўмрайиб бир қараб қўйди. Лекин бу ҳолатдан юраги шигиллаб кетган Дастагул секин: «Оғир бўлинг», деб туртиб қўйди. Зал қоронғи бўлиб, кино бошланди. Оғзига писта ташлаб, атрофига тупуриб одамларнинг гашини келтириб ўтирган бу йигитчалар, яна бир муддатдан сўнг сигарета чекишиб, Дастагулга уфура бошлашди. «Ҳаддингиздан ошмай, жим ўтиринглар! Кинода чекилмайди!» — деди Кунтуғмиш уларга қайрилиб қараб. «Сенинг уйингда чекаётганимиз йўқ, анавиёққа қара!» — деди улардан бири Кунтуғмишнинг жеркиб. Улар энди сигарета туғини тикка Кунтуғмишнинг юзига уфура бошлаш-

ди. Бир тўполон чиқиб кетмаслигини ўйлаб, Дастагул яна Кунтуғмишнинг туртди: «Қўйинг, шулар билан тенг бўласизми! Юринг, чиқиб кета қолайлик!», «Нима, шу ярамасларни деб кино ҳам кўролмаймизми!» «Ҳей!» деди буни эшитиб йигитлардан бири ва Кунтуғмишнинг бошига туртиб, шу лаҳза юзига шапалоқ тортиб юборди. Қалтак еб, ўрнидан туриб кетганини билмай қолган Кунтуғмиш орқасида ўтирган йигитнинг ёқасидан ушлади. У анчагина новча экан. Залда тўполон бўлиб, одамларни нотинч қилмаслик учун Кунтуғмиш уни маҳкам ушлаганча: «Қани, ташқарига чиқ!» — деб қатор орасидан суғуриб олиб кетди. Шу лаҳза унинг ошналари ҳам кетма-кет ташқарига чиқишди. Капалаги учиб кетган Дастагул ҳам улар орқасидан эргашди. Кунтуғмиш билан у йигит тарсатарса солиша кетишди. Безорининг шериги ҳам муштлашишга аралашди. Фақат девор тагида Дастагул қалтирар, атрофга алаңлаб бирон милиционерни изларди. Муштлашиш авжга миниб, ғазаби қайнаган Кунтуғмиш бирининг қорнига чунонам мушт туширдик, у гандираклаб бориб, ерга йиқилди. Кунтуғмиш иккинчиси билан ёқалаша кетди. Шу лаҳза Дастагул дод солиб, аллақадан дружиначиларни топиб келди. Аксига одамлар кинога кириб кетиб, ҳеч ким йўқ эди. Дружиначи йигитлар югуриб келганда Кунтуғмиш иккинчи безори билан тарса-тарса солишарди. Ерда чўзилиб ётган «каттаси» ўрнидан туролмасди. Дружиначилар икки йигитни ажратиб, икки томонга қўйиб, ерда ётган сўлақмон тепасига боришди. У қимир этмай ётарди. Дарҳол у ёқ-бу ёғини титкилашди, қон кўринмади. Кунтуғмишнинг ҳам, гўдайиб турган йигитнинг ҳам ёнларини титкилаб пичоқ қидиришди. Ҳеч қандай тигдан дарак йўқ. Дружиначилар икки йигитни оператив пунктга олиб кетиб, бир киши ерда ётган хунгазор ёнида қолди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас бу ерга милиция етиб келди, машинадан тушган милиция ва экспертиза ходимлари йигитнинг ерда беҳуш ётганини кўришди. Сурагга олиш, ўлчаш, акт... ва ҳоказолар бошланиб кетди. Бир мири пиён, уч мири зиён дегани шу бўлади. Хунгазор йигит касалхонага ётибди. Қўли синибди. Ана энди бу ёғи тергов, суд, қамоқ... Кунтуғмиш қамалиб қолди. Дастагулнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, нима бўлаётганини ўзи

ҳам билмасди. Шумоёқ бўлдимиз, улар бир-бирларига кўнгил қўйиб, аҳду паймон қилиб юрганларида фалокат оёқ остида ётган экан, уларни бир-биридан айирди... Ҳей, нодонлар, ҳаммаларинг бир ернинг болалари бўлсангизу бу бемаъни муштлашув қайдан чиқди, деган кишиларга ҳам қулоқ солишмаган.

Бу хунук хабар Какайдига етиб келди. Безори йигит тузуккина хонадондан экани маълум бўлди. Ҳақназар ота билан Онахон оёғи куйган товукдек тўрт томонга югуришди. Дастагулнинг ётоқхонасида куйиниб, сўкиб, фиғон бўлаётган Ҳақназар отани Онахон жеркиб тўхтатди: «Бува, оғзингизга қараб гапиринг! Дастагулда нима айб?! Ҳозир ёшлар енгил бўлиб кетган. Кунтуғмиш акам ёмон эмас, ўзи урушни қўзгаган, бирон кор жойига мушт теккан-да...» деди. Бу гапларни у Дастагулдан суриштириб билган эди.

Эртасига Онахон билан Ҳақназар ота аввал Беруний кўчасини, ундан адвокат Фаррух Дўстмуҳамедов ҳовлисини қидириб топиб келишди. Очиқ дарвозадан гулзор ҳовлига киришди. Кечаги машина ҳам ҳовли четида, усти шиферли гаражда турарди. Кеча Онахон Ҳумоюнни сиртини силаган, фирибгарроқ кимса эмасмикан, деб ўйлаган эди. Баъзан келишган, бир қарашда кишининг ҳаваси келадиган, машинада юриб, ҳеч кимни менсимайдиган йигитлар фан кандидатими, ё бир масъул хизматчими деб ўйласангиз, фирибгар чиқиб қолади. Бундай воқеаларни Онахон кўп эшитган. Айниқса, бошига иш тушган кишилар фирибгарларнинг «нони ҳалолли» бўларди. Тошкентда етаклаб юриб, дам у ташкилотга, дам бу ташкилотга олиб бориб, киши тўғрилайман, деган баҳона билан даладан келганлар ёнидаги бор-йўқ пулини қоқиб оладиганлар ҳам бўлар экан. Колхоз раислари билан ошпа бўлиб, товламачилик қиладиган кимсалар орамизда йўқ эмас. Аммо Ҳумоюн бундайларга ўхшамади. Кўчада танишган, ўтиб кетаётган бир йигитнинг тасодифан йўлиққал кимсаларга шунчалик мурувват қилишини қандай тушуниш мумкин? Онахон ўйланиб қолди.

Ҳовлида, гулзор четида пайдо бўлган қария билан ёш қизга кўзи тушган кампир ичкари хона эшигини очиб, ойнабанд айвонга чиқди.

— Ичкарига киришлар, бу ёққа, марҳамат!

— Хўп бўлади,— деди Ҳақназар ота олдида,

орқада Онахон, икки қаватли ғиштин бинонинг биринчи қаватига кира беришдаги зинапоялардан кўтарилишиб,— бисмиллоҳи раҳмонур раҳим...

— Келинглар, ўғлим айтган эди. Домла ичкаридалар.

— Ассалому алайкум!

— Ва-алайкум ассалом.

Шу лаҳза пижамада, кўзойнакли, ориққина бир одам ўқиётган газеталарни диванда қолдириб, йўлакда меҳмонлар билан рўпара бўлди.

— Келинглар, келинглар!— у Ҳақназар ота билан қўл бериб омонлашди,— хабарим бор, ўғлим Ҳумоюн неча сизларни кўрган экан. Эшитдим.

Бу киши адвокат Фаррух Дўстмуҳамедов, маҳалладагилар «Фаррух домла» деб аташарди. У егмиш ёшларга бориб қолган, жуссаси кичик, қиррабурун, зиёлинамо бир одам. Ҳақназар ота ҳам етмишлардан ошганига қарамай, серсоқол, йўғон эди.

— Марҳамат, ўтиринглар,— домла меҳмонларни каттакон, жиҳозланган бир хонага бошлаб кириб, юмшоқ духоба креслоларга ўтқазди. Бу хонада китобли жавонлар, телевизор ва яна катта жавон ичида биллур ва чинни идишлар турарди.

— Қадам етди, бало етмасин, облоҳу акбар!— Ҳақназар ота билан Фаррух домла юзларига фотиҳа тортишди.

— Чопонни ечиб қўйинг, ҳаво иссиқ.

Ҳақназар ота қора чопонини ечиб, Онахонга берди. Онахон уни олиб чиқиб йўлакдаги қозикқа илди. Отанинг костюми ёқасидаги Олтин Юлдузга Фаррух домланинг кўзи тушди. Шу аснода Ҳумоюн ҳам кириб, Ҳақназар ота билан Онахонга салом берди.

— Ўғлим, чой олиб келинг,— деди Фаррух домла Ҳумоюнга.

Онахон ҳайрон бўлди. У биринчи марта ўз ўғлини «сизлаб» буюрадиган отани кўриши. «Ҳумоюн» деган исмининг ҳам маъносига унча тушунмаган эди. Буваси айтгандай, «худонинг исми» лигига ишонгиси келмади. Партия ветерани, кекса коммунист бувасининг ҳадеб «худойи таоло» деявериши унга ёқмасди. «Иброҳимбекка қарши курашганман... Сурхондарёда Совет ҳукуматини ўрнатишда иштирок этганман. Биз, кекса партизанларнинг ҳам Қишки саройга ҳужум қилганларча

инкилобий ишимиз бор...» деб юрадиган бубанинг ҳадеб сўфи бўлавериши унча ярашмас экан. Яна бунинг устига кўкрагида Олтин Юлдуз ярқираб турса!

— Невара жанжалга араллашиб, қамалиб қолди, денг?

— Шундоқ, домла. Бу ёшлар тинч юришмайди! Учинчи курснинг устуденти-я! Комсомол яна! Тавба, дейсан киши!

— Ўсмирлар ўртасида безорилик кўп. Бунинг сабаби маълум, тўқликқа — шўхлик! Каттароғлари орасида, мен сендан баландман, деган бир ёмон димоғдорлик, нокамтарлик ҳам шунга олиб келмоқда. Ичкилик ҳам. Турмага тушгандан кейин кўзи мошдай очилади. Обрў тўкилади, ота-онани ташвишга қўяди.

— Гапларингиз тўғри, домла.

— Мен неварангизнинг исми шарифини, ёшини, иши қайси район халқ судида эканини, қандай статъя қўйилганини, терговчиси кимлигини ёзиб олай,— Фаррух домла қоғоз ва ручка олиб чиққани ичкари хонага кириб кетди.

Хумоюн дастурхон ёзди. Нон ва чой олиб кирди. Стол устига ҳар хил ширинликлардан қўйди. Катта хонага кирган унинг онаси Онахонга бир қараб қўйиб, столга яқинроқ ўтиришини сўради. Чой қуйиб берди.

— Нечта боласизлар? — Онахонга мурожаат этди Хумоюннинг онаси.

— Катта акамлар, ундан кейин мен... бор... Бу киши буамлар. Адамлар урушдан ярадор бўлиб келиб, қирқ ёшларида қазо қилдилар.

— Дастурхонга қаранг, олинг, қизим.

Онахон уялиб, тортиниб турди. Рўпарада ўтирган Хумоюн Онахондан кўз узмасди. Онахоннинг лаблари, гапиришлари унинг диққатини тортаётгани, умуман бир қарашдаёқ Онахон бу йигитнинг диққатини жалб этгани кеча машинада ҳам сезилган эди. Бугун атай рўпарасига келиб, ўзидан кўз узмай тикилиши Онахонни қизариб, безовталанишига сабаб бўлди. Ўзини ноқулай сезиб, ҳадеб девордаги манзара суратга тикилаётган Онахон, бир лаҳзадан кейин стол устидаги пиёлани кўтара туриб, ялт этиб Хумоюнга қараб қўйди. Бу қараш Хумоюннинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди. Бу қиз келишган, ниҳоятда истараси иссиқ эди...



— Қалай ўқирди неvara?— Фаррух домла Ҳақназар отага мурожаат этди.

— Яхши.

— Яхши ўқийдилар, — деди Онахон ҳам гапга аралашиб.

— Университет деканатидан характеристика олиш мумкинми?

— Мумкин.

— Бу жуда муҳим, — деди адвокат Фаррух домла.

— Олиб келамиз.

— Агар улар ҳам ҳимоя қилса яхши бўларди.

— Биринчи марта бундай кўнгилсиз воқеа юз бериши. Деканат албатта ёзиб беради, — деди Онахон.

— Катталаримизнинг ёнига ёрдам сўраб борайми, домла? Нима маслаҳат берасиз? Иброҳимбек қўрвошиди ўз қўлим билан ушлаган бўлсам. Колхоз тузган бўлсам... Битта неварам меласага тушиб, қамалиб ўтирса, менинг еган-ичганим ичимга тушадими, домлажон?! Нима қилай?

— Гаплашамиз. Қонун бор. Катталарни безовта қилишнинг ҳожати йўқ. Ишни бир кўрайлик-чи. Мен ўйлайманки, муштлашнинг пичоқ аралашмаган, тўда бўлишмаган бўлса бу иш сғир бўлмайди. Кўрамиз, туриштирамиз. Ташвиш тортманг.

— Омон бўлинг, домла. Болаларингизнинг роҳатини кўринг, кам бўлманг.

Умри кўп йиллар суд ва адлия соҳасида хизмат қилиб ўтган, охири пенсияга чиқиб, адвокатлик қилиб юрган Фаррух домла ўзининг Тошкент четидаги участкасида пишиқ гиштдан икки қаватли шинам иморат солди. Ертўланинг ўзи бир уйдек бўлгани сабабли иморатни уч қават деса ҳам бўларди. Маҳалладаги баъзилар Фаррух домлага қойил қолишарди, хоналарини ҳам қингир-қийшиқ, кесак девор қилиб ташламай план билан, ҳатто катта хонасини Уста Шириннинг шогирдларидан бирини илтимос қилиб, пештоқию ички тоқиларини ганч-ўймакор қилиб ишлатган эди. Айланма зинапоялар билан иккинчи қаватга чиқиларди. Хоналарини деярли шарқ услубида безаб, тоқчаю тахмонлар қурдирди. Ўзи турадиган айвонга батареялардан ташқари қиш чилласида оёғини тиқиб ётиш учун сандалга ҳам жой қўйиб, пол тахталари билан ёпди. Озода қозоқи наमत ва пўстак ҳам сақларди.

Ваннахоналарига ҳожату таҳорат учун ҳам қулайликлар қурдирди. Ҳовли юзига ҳар хил қингир-қийшиқ, пастқам нарсалар солмай, ток экиб, гулзор қилди. Бир томонда олти туп шафтолиси ҳам бор. Йўқолиб кетяпти, деб икки туп шотут ҳам экди — бу диабет хасталиги учун бебаҳо дори эканлигини ҳам биларди. Ҳовлиси саранжом, редискаю, пиёзу, лукпару, кашничу, ошрайҳонгача ўзидан чиқар, бозорга қатнашга эҳтиёж йўқ. Баъзилар адвокатни: «Тоза уста бўлибсиз-е, эрта баҳорда, ердан қор кетмай туриб редискаю памидор сотадиганлар чангингизда қолиб кетибди!» — дейишарди. Хотинига яхши бир сигир ҳам олиб берган; қишлоқдан думини шовдиратиб, ирkit бўлиб келган говмуш адвокат ҳовлисига кириб, вақтида овқатини еб, тез-тез шланг билан ювилиб, йилтираб кетди. Пашшадан қутулиб, жони ором олган мол, мана, сут бериш бундақа бўлади, деб косаларни қаймоққа, хурмачаларни қатиққа тўлдириб юборди. Гали-гали билан адвокату, Рисолатхону болалари говмушга қарашарди. Фақат катта ўғли Ҳумоюн ўзининг масъул ишлари билан овора. Пенсияга чиқиб, баъзи газеталар ёзадигандай, «кексалик фароғатини сураётган» Фаррух домла уйда тинч ўтирмай, ўзи қўлбола қилиб тандир, каттакичик ўчоқлар қурди. Уларнинг сиртини алебастр билан андавадан чиқарди. Баъзи-баъзида тандирсомса, тандирқабоб ва умуман тандирда саксовул ёқиб пиширилган кулчани яхши кўрарди. Ўчирани қовурма шўрвага тўғраб емоқнинг ҳам файзи бошқача! Тандир фақат сомса учун эмас, уйдан чиққан хас-чўп, кераксиз қоғоз-поғозларни, латта-лутталарни... челакка йигиб ўтирмай куйдириш учун ҳам яхши эди. Бу билан ҳовлида ҳам тозаллик доимо собит. Бу ёмонми? Фаррух домла ўзбек таомлари ҳақида яхшигина китоб ёзган бир муаллифни эъзозлар, шу ишга эътибор берган бу мулла йигит билан ошначилик ҳам қиларди. Яшашдан мақсад емоқ-ичмоқ эмас, лекин яхши меҳнат қилмоқ учун ҳам лаззатли таом емоқ лозим. Ҳа, инсон мол эмас, у чиройли ва мазали таом истеъмол этиши керак. Киши ҳусни оғзидан киради, дейдилар. Бу сўз дафъатан айтилишда қўполроқ кўринади. Лекин ўйлаб қаралса, саломатлик ва гўзалликнинг кўп омиллари ўз вақтидаги таомга ҳам боғлиқ. Фаррух домла, «ёшни худо, кексани сўқат асрайди», деган гапга риоя қилар-

ди. Шу сабабдан ошхонада тандиру ўчоқлари, газ-печлари... ҳамма-ҳаммасини муҳайё этган. Бундан ташқари гусл жойларини ҳам бекаму кўст қилиб қўйган. «Худо айтармишки, мен ҳам ўз саломатлигига яхши қарайдиган одамга яхши қарайман». Ўз жонига қасд қилиб, ароқ ичиб дилозор бўладиган бандаларидан юзини ўтирар экан, дерди Фаррух домла.

Қодирийлар даврида «Мактаб ва маориф» журналида ишлаган Фаррух домла «Тажанг» таҳаллуси билан ҳажвий шеърлар ёзарди. Баъзан «Муштум»даги фелъетонига «Мўлтоний» деб ҳам имзо қўярди. У тили аччиқ бўлишига қарамай, жуда хокисор, кўнгилчан одам. Шу одам, мана, олтмишинчи йилларда ҳам соғ-саломат юрганига ўзи ҳам ҳайрон. Биз биққа семирмадик, ароқ ичмадик, ҳадеб еб-ичишга ружу қилмадик, доимо хипча бўлиб юрганимиз учун ҳам умримиз дароз бўлгандир, дерди. Илгари фаол зиёли бўлиб, бўйнига чучвара галстук, оёғига ипли ботинка, бурни устига илгаксиз кўзойнак кўндириб юрган пайтида ҳаммаҳалласи, ўзидан ўн ёнча катта Тавалло билан ошначилик қилгани, уйида у билан бирга Хислату мулла Тўйчи Ҳофиз бўлиб туриши ҳақида қизгин баҳс-гурунглار авж оларди. «Кавокиб сайрини шаб, то саҳар бедор ўландан сўр...» газалига муҳаммас боғлагани кейинчалик бошига бало бўлган; бу мисра Фузулий қаламига мансублигини билмаган бир шахс «Тажанг аксил... шеърлар битадур» деб устидан шикоят қилган. «Бир тоифа одамлар борки,— дерди Фаррух домла,— улар жура оз, аммо кўплардек ўзларининг борликларини дилозорлик билан сездириб турадилар. Улар, вақтида ўқиб, бир касбнинг бошини ушлолмаган, омадсиз бўлиб қолган. Улар барча заҳматнаш одамларга қарад қиладилар. Магазинлар пештахтаси орқасида, оёқларда, базаю трестларда улар кўпроқ. Ўз омадсизлигини, вақтида меҳнат қилмагани, билимсизлигини ўйламай, димоғдорлик қиладилар. Бу номмақбул рафийят ҳали анча узоқроқда ёшай бермак». Яна у қўшиб: «Мансабга қараш авж олганда. Амалига қараш, «Е, тўнми...»ни ўқимасан. Мансабнинг алоҳида уқитавериш, шунга қараб одамларни боқолаш жонга тегиб кетди».

Фаррух домла гапни қизғинлиқ билан, гизетада босилган мақоладай текис, грамматик жиҳатдан тўғри, «нинг»

билан «ни»ни ажратиб, нуқтада тўхтаб, вергулда ярим тўхтаб, бир меёрда гапирарди. Баъзан йигинда ўтирганлардан бири мудраб, калласи бир неча бор тушиб кетса, у қараб қўярди-ю, лекин индамасди. Эзмаланиш — қариликнинг ҳам қарилиги, деган экан бир доно. Демак, биз кекса эмас, ҳақиқий қариямиз, деди бир куни Фаррух домла. Киши ўзининг эзмаланиб, қариганини сезса — бу донолик. Аммо қариганини сезмай, ўз эзмалиги ва бошқа «хислатлари» билан бошқалар жигарини эсса, бу яхшилик эмас. Обрўталаблик, сал нарсага ранжиб хафа бўлишлик, ўтмишдаги ишларини такрор-такрор пеш қилиб мақтаниш, бу ҳақиқий қариликдир.

* * *

Ҳақназар ота билан Онахон Тошкентда яна беш-олти кун ушланиб қолишлари ҳақида уйга телеграмма беришди. Таниш-билишникида тўхтамай, эртасигаёқ «Тошкент» меҳмонхонасидан икки хонали номер олиб, жойлашишди. Бировникида ётиб, юк бўлиб, хижолатбозлик бўлгандан кўра, меҳмонхона беминнат жой, мезбон ҳам қийналмайди, меҳмон ҳам. Меҳмонхонага жойлашиб олиб, невараси билан чой ичиб ўтирган Ҳақназар бува у ёқ-бу ёққа аланглаб, беихтиёр кулди.

— Ҳа, нимага куласиз, бува? — Онахоннинг юзига ҳам кулги қўнди.

— Шу хонами, нариги хонами, ҳар қалай, Навоий театри деразадан кўриниб турарди, — деди бува, — бунга ҳам анча йил бўлиб кетди. Ўзимиз қатори бир тақир бош одам бўларди. Мен колхоз раисман. У маҳмаданалиги билан гашимни келтириб юрарди. Худди шундай чой ичиб ўтирганимизда у: «Ҳақназарбой ҳар йили пахта... деяверадилар. Бир йил йўқки, бу гап айтилмасин! Бу йил пахтадан тоғ қилдингиз, келаси йилга ҳам тоғ қиласизми?» — деб қолди. «Ҳа, албатта, — дедим, — омонлик бўлса келаси йил ҳам тоғ қиламан!» «Супа қилмайсиз-а?» — деди. «Йўқ, дедим, тоғ қиламан!» У бўлса: «Тоғ қилиб, нима қиласиз?» — деди. Мен айтдимки: «Тоғ қиламан-да, унинг тепасига чиқиб, сизнинг тақир бошингизга оғзимдаги

носимни ташлайман», — дедим. Шу ҳам бош бўлди-ми-ю! Бўлди кулги, бўлди кулги...

Илжайиб турган Онахон ҳам кулиб юборди.

— Ким эди у? Авваламбор шунақа савол берадими?

— Шунақа савол берадиган одам эди! У ҳозир ҳам бор, аллақерда ишлайди. Фамилияси Останақуловми, шунга ўхшаган бир нарса. Менинг партизан бўлганлигимни майнавозчиликка айлантириб гапирарди, чидаб келардим. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлганимдан кейин ҳаммадан олдин азонлаб келиб табриклади. Бу санчабош кўзимга калтакесакдан ҳам совуқ кўринди. Ушани кўрсам оғзим сув очади, носни унинг бошига ташлагим келаверади. Чўлп этиб тушишини яхши кўраман. Ҳар йили пахта экишимизни мазах қилган кишининг боши жуда ҳам нос ташлашга боп-да! Киши маза қилиб ташлайди...

— Ха-ха-ха-ха-а!

— Шунга ҳам тушунмайди-я, хумпар! — деди рўмолчаси билан ёшини артиб ота, — ёки тушунса ҳам атай тушунмасликка соладими? Шунақа одамлар бор, қизим, ҳушёр бўлиш керак! Ҳўш, ҳар йили пахта экишимиз сенга ёқмас экан, жўна! Далани ҳаром қилма, деворгим келади! Баъзан қизиқишиб девораманам. Устимдан ёзишади. Бир Худойберган дегани бор эди. Мен уни «Худоурган» дердим, ўша игво ёзишга уста.

Деярли кунора Ҳақназар ота невараси билан бирга адвокат Фаррух домла уйидан хабар олиб туришди. Баъзан телефон қоқишди. Адвокат ўз ҳимоясига олган бошқа ишларидан кўра ҳам Кунтуғмиш иши билан қаттиқ шуғулланди. Ҳумоюн ҳам негадир отасидан «сурхондарёликларга ёрдам беришини» илтимос қилди. Мусофир бир йигитнинг бунда қамалиб қолиши инсофдан эмас! Бобоси қаҳрамон, ризқу рўзимизнинг сабабкори, пахтакор эканини гапирган она ҳам Фаррух домла юрагига гулгула солди. Ишни судга чиқармасданок, милиция бўлимидан қайтариб олиш керак, бир ойдан буён азоб чекаётгани ҳам етар, деди она. Шунинг ўзи ҳам катта танбеҳ. Бола бечора қўлга тушиб қолган-да, бўлмаса ичиб, ёқалашадиганлар баъзи чойхоналарни обод қилиб ўтиришибди.

Бир ою беш кун деганда район прокурори санкция-

адвокатни кутиб ўтиришарди. Одамлар билан гаплашишни яхши кўрадиган кампир юраги тўлиб, баъзида нима сабабдан ўгли Ҳумоюн шу ёшгача уйланмай юргани сабабини ҳам айтарди. Уттиз ёшлардан ошган Ҳумоюннинг якка юриши Онахонни ҳам қизиқтирди. Тасодифан танишиб, олижаноблик қилган йигит наинки Онахонни, ўзига таниш бўлган бошқаларни ҳам қизиқтирмай иложи йўқ. «Дадаси уни уйлантирмоқчи бўлармишу аммо унга ҳеч ким ёқмас» эмиш. Кампирнинг бу гапи ҳам қизиқ. Наҳотки Тошкентдек катта шаҳардан унга ёқадиган бирон қиз топилмаса? Онахон Ҳумоюн қисматига қизиқиб қолди. Унинг кўз олдидан икки чиройли йигит пайдо бўлди: бири — Жўмард, иккинчиси — Ҳумоюн. Тошкентлик йигит елкалари кенг, кўзлари катта, келинган, гапга ҳам уста эди. Ўзининг Жўмарди бунчалик кўркам бўлмаса ҳам ниҳоятда садоқатли экани сезилиб турарди. Ҳумоюннинг ўзига нисбатан бошқачароқ қараётгани Онахонни сергаклантирди. Унинг кўз олдидан Жўмард бир лаҳза ҳам узоқлашмасди. Унинг қўлини маҳкам ушлаб тургандай. У мутлақо Жўмардни эсдан чиқариши, ўрталаридаги муҳаббатга жиндек бўлса ҳам раҳна соладиган қилиқ қилиши мумкин эмас! Бу йигитнинг қисмати билан нима ишим бор, дерди ўзига ўзи Онахон. Аммо Ҳумоюнни ойиси эшитса-эшитмаса ҳам Онахонга ўгли бошига тушган мусибатни, нега уйланмай юриши сабабларини айтиб берди. Кампир бу гапни ўзига ёққан бошқа суҳбатдошларига ҳам ҳикоя қилган эди. «Дунёда дардсиз одам йўқ, ҳаммада бир дард...» деб гап бошларди у.

...Дераза пардалари оша кенг, кўркам хонага ташлаб қўйилган қизил гиламлардаги офтоб аста-секин сурилиб, каравотдаги парёстикча етди. Юмшоқ тўшакка чўкиб, пишиллаб ухлаб ётган тўрт яшар Эркин ҳар гал мана шундай, офтоб юзларига тушмагунча уйғонмасди. Аммо бугун тонг отмасданоқ чўчиб уйғониб кетди. Ёнидаги, ойижони ётадиган каравотга эркаланиб қўл узатди. Ойижони ўрнида йўқ! У сурилиб бориб ойижонини ачомламоқчи бўлди. Тополмади, каравот бўш эди. Эркиннинг кичкинагина юраги шиғиллаб кетди. Ваҳима босди. Ҳа, ойижони йўқ, у ўлган. Эркин карахт, у ёқ-бу ёққа аланглади. Пастда, кўрпача устида бувиси ухлаб ётарди. У ойижонининг

бўм-бўш каравотига, атлас кўрпага хомуш тикилди. Ойижони мана шу каравотда оёқларини пастга тушириб ўтирганча тиззасидаги Эркинни бағрига босарди, қайта-қайта ўпарди. Унинг бўйнидаги тилла занжирни Эркин ўйнар, юзини ойижони кўксига суйқарди, пишилларди, қилиқлар қиларди. Ҳозир у ойижонини жуда ҳам соғиниб кетди. Нима қилиш керак? У ойижонини кўрмаса бўлмайди! У бўғилиб, йиғлагиси кела бошлади. Яна хомуш тортди. Яна йиғлагиси келиб қўллари билан кўзларини ишқалади. Бу дунёда унинг ўзи ёлғиз қолгандек туюлди. У ҳозир ўзини ойижониси бағрига отгиси, унинг тиззаларига бошини, юзларини суриб, эркалангиси келиб кетди. Аммо қани у ойижониси? Қаёққа кетди? Қачон қайтиб келади? Мунча уни соғинтирмаса?! Ойижониси шу каравотда касал ётганида, унинг бошини силаб туриб айтган сўзлари бирдан ёдига тушди: «Эркинжон, мени соғинганингда қабримга гул олиб бориб қўйгин. Мен сени жуда ҳам кўргим келади. Мен сени соғинаман... Гул олиб келиб қўйсанг, мен сени кўргандек бўламан. Катта йигит бўлиб, уйлансанг, албатта хотининг билан бирга келгин. Мен сенинг хотинингни ҳам жуда кўргим келади, тушундингми?» Эркин ўшанда бош қимирлатиб, тушунганини билдирган эди...

Нега унинг онаси ўлди? Ўлмаса нима қиларди? Наҳотки, касал бўлган одам ўлиб кетаверса! Бошқалар ҳам касал бўлади-ку?! Нега унинг ойижони бундай қилди? Бу тўғри эмас! У жуда яхши ойижон эди. У жуда ҳам чиройли, ҳамма ойижонлардан ҳам яхши ойижон эди. У ҳеч кимни уришмаган. У ҳеч кимни хафа қилмаган. Шундоқ яхши ойижони нега ўлади?! Эркин бу воқеага ҳеч тушунмасди. Ойижонисиз бу дунёда юришнинг унга нима кераги бор? Эркин жуда хафа бўлди. Унинг кичкина юраги вайрон бўлиб, дарду дунёси қоронғи бўлиб кетди.

Каравотда ёлғиз, қарахт ўтирган Эркинжоннинг ўпкаси тўлди. У яна ўзини тутди; унинг ойижони ҳар нарсага ариллаб йиғлайдиган болаларни ёмон кўрарди. У ҳозироқ ўзини ойижони бағрига отиб эркаланишни қўмсади. Аммо, қани у ойижони? Чиройли каравоту гиламлар, девордаги палагу биллур қандиллар кўзига жуда ҳам ёмон кўриниб кетди. Унинг ҳеч нарсага қара-

гиси келмасди. Унга ҳеч нарсанинг кераги йўқ! Унга фақат ўзининг ойижони керак!

Эркинжон бошини қуйи солиб, каравотида индамай ўтираверди. Девордаги ойижони билан дадажони тушган суратга қаради. Унга бу сурат ҳам керак эмас! Унга ойижони керак! Эркин беихтиёр хўрсинди. Ҳаммаёқ жимжит, деразалар қоронғи...

Ҳали йигирма етти ёшга тўлмаган Раъно (у ҳақиқатан исми жисмига монанд жувон эди) оғир дардга мубталло бўлиб, операция қилинди. Бу, отинг қургур дард унинг жисмида пайдо бўлганини ўзи ҳам сезмай қолибди. Оғриқлардан кейин у иккинчи бор жарроҳ курсисига ётди. Бу иш уч-тўрт ой ичида бўлди. Охири у ўз уйида ётажагини айтди. Врачлар ҳам шуни маъқул кўришибди. Кейинги кунларда унга фақат оғриқни сездирмайдиган, ухлатадиган доридан укол қилишарди. У кун бўйи каравотида тақдирга тан бериб ётар, баъзи кунлари ёстиғи тагидаги дафтарчага нималарнидир ёзиб қўярди. Шундай гўзал Раъно озиб-тўзиб кетганди. Баъзан жинси шим кийиб, келинган қоматини кўз-кўз қиларди. Қани у кўкраклару беллар! Хонатлас устида ял-ял ёниб, қанчалаб кўзларни куйдиришлар қаёқда қолди! Узун сочи белигача тушиб, кулган дудоқлару бодом қовоқлар, қанот қоқиб турган қалдирғоч қошлар қани? У сарнигун, каравотда ётарди. Ҳар қандай беқиёс ҳусн ҳам вақтинча эканлигини энди пайқади. Сал-пал тиши оғриб, иситмаси чиққанида оҳ-воҳ қилиб, доктор устига доктор чақиртирган Раъно, ҳозир беомон дард чангалида тақдирга тан бериб, ўлимини кутиб ётарди. Бу руҳий ҳолатни сезган эри, ота-оналари унинг ёнига кирганларида оҳу надоматларини сездирмасалар ҳам ташқарида ич-ичларидан эзилиб, йиғлашарди. Шундоқ қизлари ўлиб кетаверадими! Дод дегилари келарди. Раънонинг ўлим олдидаги фавқулодда жасорати етмиш-саксонга кирганларни ҳам ўйлатиб қўйди. Ёки киши ўлим чангалига тушиб, бундан чиқиб кетиш иложи бўлмагач, шундай баҳодир бўлиб кетармикан? Бу ҳол ҳаммада ҳам бўлаверармикан? Йўқ! Ўлим чангалидаги жасорат ноёб, ҳамма ҳам бундай бўлавермайди. Бу, кузатилишича, иродали ва фикри тиниқ кишиларга хосдир. Дод-фарёд ақлан заиф кишилар ишидир.

Ичиб-чекиб, вақтида овқатланмай исқирт юрадиган-

лар эмас, саранжом, озода, ўзига қарайдиган Раъно бу рақ деган дарди бедавога учраганига кишилар ҳайрон. Бу ўзи қанақа дард? Врачлар айтадиган ҳамма ёмон нарсадан Раъно қочар эди, у доно врачлар ўйлаган соғлом киши эди. Буни қарангки, бу дард шу гулга ёпишиб, уни хазон қилди.

Ташқарида тонг отиб, сал-пал кун ёришиб келарди. Бу пайт айвонда юриб, плитада унга сут пишириб келадиган ойижониси бирдан рўпарасидан чиқиб қолаётгандай, Эркин тўхтаб қолди. «Эркиним, жоним болам, ўтир, мана бу сутни ич!» — деган овоз қулоғига эшитилиб кетгандай бўлди. У аланглаб туриб қолди. Ҳамма ухлар, фақат у уйғоқ эди. Ҳозироқ пайдо бўлиб қоладиган ойижонисини кутди. Лекин ойижони ошхонадаям, ҳовлидаям, айвондаям кўринмайди. Кейин у зинапоялардан тушиб, гулхонага борди. Ҳовли ўртасида очилиб турган гулларнинг энг чиройлигидан иккитасини узиб олиб, кўча эшикка қараб юрди. Уни ҳеч ким найқамай қолди. У бир оёғига ботинка, иккинчисига шиппак кийиб олган, ҳамма вақт ойижони кийгизиб қўядиган матросча кўйлагини кийган, ёқаси тугмасини ҳам солиб улгурмаган, дўпписини ҳам қидириб ўтирмаган эди. Шу аҳволда икки дона гулни кўтариб ойижони олдига жўнади. У на кийим, на ботинкани биларди. У юзини ҳам юзгани йўқ, унинг ҳеч нарсага қарагиси келмасди. У фақат ойижонини кўргиси келарди. Унга бошқа ҳеч нарса керак эмас эди.

Эркин жимжит, кичик кўчадан катта кўчага ўтиб, асфальт йўлкада кета бошлади. Унинг қўлида икки дона гул, ойижони олдига борарди. У ўша кун и катта машина устида, ойижонини олиб кетишаётганда шу кўчалардан ўтиб, трамвай-троллейбуслар юрадиган катта кўчалар бўйлаб кетган эди. У гўё ҳамма йўлни билладигандай, тонготарда асфальт йўл четида борарди. Катта кўчага чиққанига қадар уни ҳеч ким кўрмади. Фақат бурчакдаги тераклар тагида иккита лайча чопиб юрганини кўрди. Улар ўз ўртоқлариники эканлигини биларди. Катта кўчада супургисини елкасига ташлаб кетаётган кишини ҳам кўрди. Бу одамни танимади. Ундан сўнг, гизиллаганча бир машина ўтди. Трамвай ҳам ўтди. Эркин уларга бир қараб қўйди-ю, йўлида давом этаверди. У чарчаганига ҳам қарамай олдинга йитиларди, бир оёғида шиппак бўлгани учун қадами-

ни тезлатишга қийналар, шиптаги баъзан оёгидан тушиб қоларди. Асли шу икковини ҳам ташлаб чиқса бўлар экан. У трамвай йўлини кесиб ўтиб, каттакон боғ, сув тўла катта ҳовуз ёнига келганида тонг ёришиб, йўлкаларда одамлар кўпая бошлади. Машиналар ҳам гиз-гиз ўта бошлади. Гул кўтарган, ёқаларининг тугмаси солинмаган, бош яланг болага кўзи тушганлар ҳайрон бўлиб кулиб кетишарди. Сумка кўтарган бир аёл жадал кетаётган йўлида бир лаҳза тўхтаб, Эркинни кузатди, кейин елкасини қисиб яна йўлида давом этди. Эркин катта кўприкдан ўтиб кетаётганда орқасида келаётган папка кўтарган кўзойнакли бир одам ёнма-ён келиб, мурожаат этди:

— Ўғлим, қаёққа кетяпсан?

Эркин у кишига бўзрайиб қараб турди-ю, индамади.

— Кимнинг боласисан?

— Дадамларни.

— Нега сенинг ёнингда ҳеч ким йўқ?

Эркин индамади. У одам ҳам, бу бола шу ердаги кўп қаватли уйлардан чиққан бўлса керак, деб ўйлади. У ҳам шатиллаганча юриб кетди. Нарироқ бориб, гул қирқаётган кекса кишига уни кўрсатиб, бир нима деб кетди. Ёқавайрон, «митти матрос» чол ёнига яқинлашганда у сўради:

— Ҳей бола, қаёққа кетяпсан?

Эркин унга ҳам жавоб қилгиси келмади. Нима иши бор? У трамвай йўлига тушаётгани йўқ-ку! Агар у трамвай ёки машина йўлида юрганида уни чақириб олсалар бўларди. У қўлидаги икки дона гулни ушлаганча, бошини баланд кўтариб кетаверди.

— Ҳей бола, бу ёққа кел! Мен сенга гул бераман:

— Менга гул керак эмас,— деди Эркин катталардек. У қўлидаги гулни чолга кўрсатди.

— Меники яхшироқ, мана буни ҳам ола кет!

Эркин нарироқ юриб, ўйламсираб тўхтади. Чолнинг гули яхши бўлса, уни ҳам олиш керак. Ойишконига энг яхши гуллардан олиб бориши керак! Эркин орқасига қайтиб, боғбон чол ёнига келди.

— Ма, ол, болам!— чол Эркинга дарҳақиқат яна тўртта ажойиб «президент» атиргулидан берди. Иккитаси қизил, иккитаси оқ. Чол Эркинга бошдан-оёғи тикилиб, яна сўради:

— Эрта саҳарлаб қаёққа кетяпсиз, болажоним?

— Ойижонимнинг ёнларига.

— Ойижонинг қаёқдалар?

— Улганлар...

— Э, бундоқ дегин, — борбон чол юзига фотиҳа тортди. Бу бола онасини қидириб, ичикиб, тентираб юрганини пайқади. Тентакроқмикан, деган хаёлга ҳам борди. У соғинч алангасида кетаётганини сездди. Наҳотки шундоқ боланинг тентираб кўчага чиқиб кетганини ҳеч ким пайқамаган бўлса!

— Ўғлим, у ер узоқ, ҳозир уйингизга қайтиб кетинг! Эртага дадангиз билан бирга борасиз!

Эркин бошини сарак-сарак қилди.

— Адашиб қоласиз, болам! — чол атай «сиз»-ларди.

— Ойижонимнинг олдиларига бораман!

— Йўқ, қайтинг!

Чол ушлаб қолишдан қўрқиб, қушдек учингга тайёр турган Эркин бирдан чопиб, ўзини одамлар ичига урди. У яна йўлида давом этаверди. Одамлар ичига киргач, бир оёғига ботинка, бир оёғига шиппак кийган «матрос»ни кўплар пайқашмади. У катта ҳовуз ва кўкка отилиб турган фавворалар ёнига келди. Бир лаҳза унинг хаёлини майдондаги каптарлар тортди. Уларга анграйиб турди-да, яна бирдан хаёлига ойижони келди. У яна гулини ушлаганича одамлар орасига кирди. Ойижонининг овози қулоғига эшитилгандек бўлди. У ёқ-бу ёққа аланглаб, йўлида давом этди. Бир муддагдан сўнг йўл четидаги магазин ойналари ичига териб қўйилган сут шишаларига қаради. Ичгиси келиб ютинди. Гастроном ичкарасига кириб, сут, пишлоқ сотаётган оқ халатли семиз, дўмбиллаган хотинга тикилди. Сотувчининг қўли қўлига тегмас, чек олиб одамларга сут, кефир берарди. Семиз хотиннинг кўзи Эркинга тушди. «Онаси билан келиб, бу ерда адашиб қолган...» болага ўхшатди.

— Ҳей бола, нима қилиб юрибсан?

Эркин индамади. У кўзини сут-пишлоқдан узмасди. Сотувчи аёл матросча кийиниб, дилдираб турган дўмбоқ болачанинг бошдан-оёғига разм солди.

— Ойинг билан келганмидинг, даданг билан келганмидинг? Адашиб қолдингми?

Эркин бошини сарак-сарак қилди.

— Нима керак сенга?

— Ҳеч нима!

Сотувчи хотин оқ булочка устига икки бўлак янроқланган пишлоқ қўйиб Эркинга узатди. Ярим стакан сут ҳам берди. Эркин стакани олиб, сутни ичди-да, очиқиб нон билан пишлоқни ея кетди. У жуда мамнун, оқ халат кийган яхши хотинга илжайгандек бўлиб гастрономдан чиқди. У нон чайнаб, яна йўлида давом этди. У яна кўприкдан, трамвай, троллейбуслар юрадиган чорраҳадан ўтиб, кенг асфальт йўлда қадам ташлай бошлади. Унинг қорни тўйди. Лекин оёқлари чалишиб, чарчагандек бўлди. Шу орада, йўлка четидаги ўриндиққа ўтириб, бир лаҳза дам олгиси келди. У ўтириб орқасига суянди. Катта йўлда гиз-гиз ўтаётган машиналарга, йўлкадаги одамларга тикилди. Бир муддатдан кейин боши қийшайиб, ухлаб қолди. У жуда ҳам чарчаган экан, машиналар шов-шувини ҳам сезмай, қўлидаги гулларни маҳкам ушлаганча қотиб ухлаб ётарди. Салдан кейин ўз каравотида ётгандек оёқларини узатиб чўзилди. Йўловчилар гул ушлаб ухлаб ётган болага тикилишар, биров илжайиб қўяр, биров безовталанарди. Эҳтимол, бечора бола бетоб бўлиб қолгандир, а? Бетоб бўлса пишиллаб ухлмасди. Шу атрофдаги шонмўйловли милиционер ҳам бола ётган скамейка ёнига келиб, унга тикилди. Болани дафъатан уйғотиб юборгиси келмади. У секин скамейканинг бир чеккасида ундан кўзини узмай, қўриқлагандай ўтирди. Аллақандай экскаваторнинг шалдираб, ерни ларзага солиб ўтаётгани Эркинни уйғотиб юборди. У кўзини очиб, тепасида милиционер турганини кўрди. Уялиниқираб, бошини кўтарди.

— Ҳа, ўғлим, адашиб қолдингми? Кимнинг боласан?

Эркин нима деб жавоб беришини билмай, серрайиб турарди.

— Уйингга олиб бориб қўяйми? Уйинг қаёқда?

— У ёқда,— деди Эркин кўчанинг нариги томони-ни кўрсатиб.

— Юр, олиб бориб қўяй.

— Йўқ. Мен ойижонимнинг олдиларига кетяпман.

— Ойижонинг қаёқда?

— Ўлганлар.

Милиционер ўйламсираб, болага тикилди. Боланинг ичикиб, уйдан чиқиб кетганини фаҳмлади. Нима қилиш керак, деб лабини тишлади. Эркинга гап қотди:

— Юр, мен ҳам ўша томонга кетаётган эдим, олиб бориб қўяман. Менинг ҳам сендек ўғлим бор.

Эркин телевизорда кўрган энг яхши милиционер шу киши бўлса керак, деб ўрнидан турди-да, баланд бўйли милиционер билан бирга йўлкадан қадам ташлай бошлади. Бир нафасдан сўнг, милиционер жуда ҳам чарчаган Эркинни кўтариб олди. Улар ўн беш минутча йўл юриб, милиция идорасига келишди. Эшикдан кириб келишлари биланоқ, навбатчилик қилаётган милиция ходими уларни хурсанд қарши олди: «Шу бола эканми? Отаси ўпкасини қўлтиқлаб, кўчама-кўча чопиб юрибди. Уйининг телефонини бериб кетган эди. Оти Эркинми? Ҳой бола, отинг Эркинми?»

Эркин бош қимирлатиб, тасдиқлади. «Ҳозир уйига телефон қилиб, отасини хурсанд қиламиз...»

Эркин бу ердан ҳам жуфтакни ростламоқчи бўлган эди, иложки бўлмади. Уни навбатчи милиционер ёнидаги стулга ўтқазиб қўйишди. Орадан ярим соат вақт ўтар-ўтмас отаси машинасини эшикда қолдириб, хонага ҳовлиқиб кирди. Ўғлини кўриб уни даст кўтариб, бағрига босди. Кўзига ёш олиб:

— Ўғилгинам,— дея олди.

Эркин ҳам йиғламсираб унга тиқилинч қилишга тушди.

— Адажон, ойижонимнинг олдиларига борайлик.

— Бўпти! Ўғлим, бўпти, борамиз,— деди у ўғлини бағрига қайта-қайта босиб, кейин хижолат аралаш милиционерга мурожаат этди:

— Мен эрта билан барвақт аэропортга, меҳмонларни кутгани чиқиб кетган эдим, бувиси билан қолган эди. Яқинда бошимизга бахтсизлик тушган... Кечирасиз...— деди-да, унга ташаккур айтиб чиқиб кетди.

Улар машиналарида ўйга қайтиб келиб, бунда «туғиб ўтирган» бувини тинчитишди. Ота Эркинга ҳам тасалли берди. Бирпасдан сўнг ойижони ёнига олиб боришини айтди. Отанинг гапларига Эркин итоат сақ

лаб, ойижони ёнига боришга бошқатдан тайёргарлик кўрди. Юзларини ювди, янги кийим, ботинкаларини топиб беришди. У қорнини ҳам тўйдириб, эшикда турган машиналарига ҳаммадан аввал чиқиб, ўтириб олди. Унинг барча ҳаракатларини кузатиб турган отаси кўзларига ёш олиб, ўпкаси тўлиб, пиқиллаб йиғлади. Ичкари уйга, ундан ваннахонага кириб, юзини ювди. «Кўзига совун кириб, ачитаётганини» кампирга ҳам, Эркинга ҳам айтди. Кичик бола учун онанинг ўлимидан оғир бахтсизлик йўқ, дерди ота ўзига ўзи.

Бир соатлардан кейин улар яна ҳовлидаги гуллардан қирқиб, каттагина гулдаста ясаб, машинада қабристонга жўнашди.

Ҳали мрамар тош қўйилиб, атрофи панжара билан ўралмаган, тупроқ уйилиб, кетмон билан текислаб қўйилган янги бир қабр тепасига бориб, ота-бола бош эгишди. Қабр устига гулдастани қўйишди. Эркин дадаси ёнида янги қабрга тикилиб турарди. Қани унинг ойижони? Наҳотки уни атлас кўйлаклари билан шу тупроққа кўмишган бўлса? Ахир унинг пальтоси этагига озгина тупроқ тегса ҳам чўтка билан эринмай тозаларди. Унинг чиройли юзлари, олтин зираклари, носик оппоқ қўллари наҳотки шу тупроқ тагида ётган бўлса? Эркин хомуш турарди.

— Ойижоним бу ёққа чиқмайдиларми? — Эркин дадасига мурожаат этди.

— Йўқ, — деди дадаси ғамгин. У ўғлини овутиш ниятида ёлғон гапирмади.

Ота-бола қабристондан чиқиб, ўз машиналарида уйга қайтиб келишди. Лекин эртасига у шамолладими, иситмалаб, касал бўлиб қолди. Тепасига келган адасига ҳам, бувисига ҳам, бошқаларга ҳам ойижон, деб қўл чўзиб талпинар эди. Иситма ичида қўлида атиргул, ойижонини қидирарди.

Эркиннинг довдираб, ичкикиб юргани Ҳумоюнлар хонадонини ларзага солди. Бувасию бувисон, аммалари Эркин атрофида гирдикапалак бўлиб қолишди. Хотини қазосидан кейин, «етти»ни ўтказиб, Ҳумоюн аниматга борди. Илгари хушомад қилиб юрадигани баъзан жувонларга ҳам ортиқча сўямоллик йўқ, қарагиси ҳам келмасди. Унинг кўз олдига ойижонини йўқотган маънос Эркин турар, бу митти беланинг дарду дунёси қоронғи,

ҳеч нарсаси қолмагандай кўриниши юрагини эзарди. У на ота ва на бувига, ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмасди. Унга ўзининг ойижони керак. Ойижонини топиб беришлари керак! Қани унинг ойижони?! Наҳотки унинг ойижонини кўмиб келишди! Наҳотки ойижони уни бағрига босмайди! У, Ҳумоюннинг кўзига ойижонисиз яшолмайдигандай кўринарди.

Адвокат Фаррух Дўстмуҳамедовлар оиласи мотамсари, бир кичик жон бутун бир хонадонни ларзага соларди.

Орадан уч йил ўтди, Эркин ҳам мактабга борди. Аммо ҳамон Ҳумоюн уйланмай юрарди. Унинг кўз олдига ҳамон ўша Раъно... Ер совуқ, киши қазо қилгач, қолган қадрдонлари юрагида унинг меҳри секин-аста совийди, дердилар. Бу тўғри эмас экан. Ҳумоюн юрагида Раъно муҳаббати ҳамон яшарди. У, Раънони анча вақт кетидан юриб, яхши кўриб олган эди. Назарида яна бир бошқа кишини Раъночалик севишга қурби етмайдигандай туюларди. Бирон кимса юрагида ғалаён қилолмасди. Ҳумоюн уч йилдан сўнг, биринчи марта Онахонни кўриб, юраги жиз этиб кетди. Унинг рўпарасида Раъно тургандай бўлди. Унинг бир ери Раънога ўхшашиб кетарди. Овози ўхшармикан? Ҳумоюн уйланиб қолди.

XIV боб

КАСАЛНИ БЕКИТСАНГ ИСИТМАСИ ОШКОР ҚИЛАДИ

Шанба куни коридорда, ошналар даврасида кайфи чоғ турган Жўрақулов ҳазил-мутойиба гапдан кейин, кўнглидаги баъзи режаларини гапириб берди. Эртага «Чағаниён» колхозида бўлиши, ундан ўтиб, кўприк қурилишини кўриши, ундан Ҳазорбоғ томонга боришини ҳам маълум қилди. Буни, дўстлар ўртасидаги одатдаги гап деб билди. Бошқалар ҳам шундай ҳисоблайди, деб ўйлади. Икки кўчини шими чўнтагига тиқиб, гувараниб турган Жўрақулов яна бошқа масалани ҳам ошналари билан маслақатлашди. Аммо жойида айтил

маган бу режа кейинчалик тилини тишлаб қолишга сабаб бўлди.

...Урушда бир оёғини йўқотиб, инвалид бўлиб келган Тожибой ака қишлоқни кесиб ўтадиган катта йўл четида чойхона очган эди. «Чараниён» колхозининг ўша вақтдаги раиси Ҳақназар ота айни хонадонларда мол асраш, битта сигирни иккита қилмаслик, эшаклар қирилган, туялар камайиб кетган бир вақтда Тожибойнинг сигир боқишига, чойхона очишига рухсат берган эди. Рухсат беришга бериб, ўзи ҳам қўрқиб кетган эди. Кейинчалик анча-мунча қурилиш материаллари билан ҳам қарашган эди. Уни-буни сотиб олиш учун пул ҳам берилган эди. Бу ўша вақт... Ҳозир бўлганида колхознинг ўзи қуриб, ҳамма керакли нарсаларни олиб, маъна, Тоживой ака, вангиллатиб чойни қўяверинг, дерди. Ёгочоёғини тақиллатгани билан у жуда ҳам эпчил, жуда ҳам серҳаракат — оёғи бутунлардан тезроқ юрарди. Чойхонани безаб, гиламлар ёзди, турли плакатлар илди. Қизил бурчак ташкил этди. Одам гавжум бўлавергач, самоварни тўртта қилди. Етмишта чойнак, юзта пиёла тинимсиз хизматда. Колхоз раиси ёки у ёқ-бу ёқдан келиб қолган азиз меҳмонлар учун чойнинг асили — «тўқсон бешинчи»дан дамларди. Бошқа вақт уни «тишининг қавағи»да асрарди. Ўғли билан жияни ҳам хизматда. Новёйлар билан келишиб қўйган — иссиқ нон доимо муҳайё. Мўйсафидлар учун тўрда алоҳида жой ажратилган. Унинг ўтқир овози, ўзи ҳам қотмадан келиб, гапирганида томоғидаги лаклукининг чиқиб-тушиб туриши, дадиллиги, айтганини қиладиган бир сўзлик танти одам бўлгани учун тенгқурлари «Хўроз» дерди. Ёшларга уни бундай аташ жоиз эмаслиги маълум. Лекин қишлоқда яна икки Тоживой бўлганлиги сабабли «хўроз» сўзини қўшмасликка илож йўқ. Чойхонадан сал нарироқдаги Соливой сўтакнинг тўрт яшар невараси баъзан нонга чиқиб: «Тоживой хўёз амати, олтига нон бераркансиз», деб қоларди. Оббо сан-ей, валат, деб бош чайқарди: Тожибой хўроз олтимышлардан олган, ҳазилни ўта яхши кўрадиган одам. Ўзига ўхшаган яна беш-олти эски фронтовиклар, пенсионер чоллар худони берган куни чойхонада — бу «кунда-шунда»ларни у, «правление аъзоларим», дерди. Чойхонада ичкиликбозликка асло йўл қўймас, чунки аскияни яхши кўришга қарамай унинг зағги

тез, газаби қаттиқ кимса эканидан ҳайиқишарди. Белбоғида салкам ярим газ пойнакли, дандонсоп пичоқ осилган. У пичоқ ишқибози. Аллақандай бир одам дамашқий пўлат пичоқни юз етмиш сўмга сотиб кетган. Бу пичоқ тунукага урса тешиб кирарди. Дамашқ усталари бир вақтлар белига камар қилиб боғласа бўладиган қилич ясаганлар, шундай қиличлар борки, симёғочни узиб туширишлиги мумкин, деб лоф ҳам қиларди. Қадимги замондаги паҳлавонларнинг «алами бирла қалам қилди», «дубулғаси бирла чор пора» қилган қиличлар шу-да, дерди Хўроз. Урушдан олиб келгани ўлжа бир ханжарни ҳам бузиб, яхши пичоқ ясатириб олган. Атай бориб, шаҳрихонлик бир устадан юз йигирма сўмга бир пичоқ сотиб олиб келганини ҳам эшитишган. Гўшт тўғрайдиган, норин қиладиган, мол сўядиган пичоқлари алоҳида. Асл пичоқларини асло хотини, бола-чақаси қўлига бермасди. Пичоқнинг додини хотинлар берар эмиш — дандонсоп пичоқлар хотинлар қўлига тушса юм-юм йиғлармиш... Шу сабабли у энг яхши пичоқларини сандиқда сақлаб, рўзғорга магазиннинг бир сўм етмиш тийинлик пичоғини ишлатарди. «Ана, савзини мана шунда арчавер!» дерди илжайиб хотинига. «Сенинг уч тийинлик картошкани деб ман салкам минг сўмлик дандонсоп пичоғимни бузаманми?»

Ошналари билан учрашганида Хўрознинг биринчи сўзи: «Қалай, иштонинг қуруқми?!» бўларди. Шундан сўнг, агар кайфи чоғ бўлса бир-икки латифа айтарди. Латифани анча келиштириб айтар, ора-чора «ғиййқ» деб кулиб қўярди.

Кўпчилик ичида гапиришга тўғри келиб қолса: «Оёқни асранглар, оёқ жуда нозик нарса», дерди. Дангасаларни: «Ҳой, мактабдан қочганлар, бундоқ инсоф билан ишласаларинг бўлмайdimи? Номусларга ўлдирдиларинг-ку!» деб савалаб қоларди. Шундай хунгазор йигитлар чўйхонага кириб қолса пастроққа ўтқазар, чойни ҳам жиянидан юборарди. Дангаса деб номи чиққанларни мажлисда танқид қилиб ўтириш шарт эмас, раис уларнинг рўйхатини Тоживой хўрозга берса бас. Жазосини у берарди. Баъзан бурнига қўнган лашшани жаҳл билан ҳайдаб, белбоғига осиглиқ дандонсоп пичоғи билан калласини узиб ташлагиси келарди — киши бир ботмон юкни елкасида кўтариб туриши мум-

кин, лекин бир мисқол папшани кўтариб туролмайди. Бу ярамас шундай оғир нарсаки, уни ландавурлардан бўлак ҳеч ким кўтаролмайди.

Кейинги пайтларда магазинларда чинни идишлар анча тахчил бўлиб, баъзан лаби учган пиёлачаларни ҳам ишга солар, дарз кетиб чегаланган чойнаклар ҳам топиладди. Тошкент чинни заводи ишга тушиб кетди, энди бу ёри чойнак-пиёла мўл бўлади, деб юрди. Лекин чойнак-пиёла ўша танқислигича қолаверди. Тошкентдек шаҳри азимда каттакон чинни завод қурилсаю пахтакор эл пиёлага ёлчимаса! Пахта суврати солинган чинни идишлар олибсотарларнинг уйида қалашиб ётса! Битта чойнакка отасининг нархини қўйса! «Ёқудратингдан!» деб юраги ёниб, яктаги ёқасидан чиқиб турган кўксидagi жулни қашларди. Лекин шунга ҳам шукур қилиш керак, дерди. Ахир у оғир, қонли жангдан соғ қайтди, умри ўлжага қолгандек, унча-мунча ташвишларни ташвиш демасди.

Чоршанба куни районимиз каттаси шу томонга ўтармиш, деган гап қулоғига чалинди. Хушбичим бир йигит машинада ўтиб кета туриб, у ёқ-бу ёққа аланглади. Чойхонага ҳам кириб, ҳаммаёқни кўздан кечирди. Хўроз секин бориб, нима гаплигини сўради. У одам Хўрознинг қулоғига шивирлади. Хўроз бош қимирлатиб, бу ишга у ҳам бир танлигини билдириб, сидқидилдан тайёрмиз ишорасини қилди. Чойхонани суқуриб, тозалаб қўйди. Йўл тузатаётганларга чой элтиб берди. Бизлар ҳам сизларга ўхшаган меҳнаткаш, асли пронтовой, тупроғимиз бир ердан олинган, дерди. Катта йўлга асфальт ётқизаётганлар Хўроздан жуда мамнун бўлишди. Шу атроф — ўн километрча йўлнинг штаби Хўрознинг чойхонаси бўлиб қолди. Қора мазутга бўялганлар, прорабу техниклар бир дам чойхонада ҳордиқ чиқаришарди. «Келаверинглар, мана чой, — дерди Хўроз, — ҳамонки йўлни раво қилар экансизлар, бу одамлар учун керак». Бояги шляпалии хушбичим йигит машинада келиб йўл четидаги хонадонларга кириб, деворларга ёпиштирилган таппиларни олиб ташлаш, кўча-майdonларда санғиб юрган бузоқларни эртага кўчага чиқармасдан боғлаб қўйиш кераклигини қатъий ташвишланди. Айниқса, кулга думалайдиган ярамас эшакларнинг танобини тортиб қўйиш керак, деди. Бу йигит кимлиги, эртага кўчадан ким ўтишини би-

лишмасди. Эшакларни четроқ дала, жар-парга ҳайдаб қўйиш лозимлигини, камроқ хангратиш кераклигини айниқса таъкидлади. Қайтоқим чолнинг энараси қотиб, бу ҳайвон бўлса, унга ханграмагин деб бўладими! Айниқса, бизнинг томондаги эшаклар сал-пал «ханроқ». Бир ёғлоғи зигир ёғи билан ҳаммасининг овозини ўчириш мумкин, дерди тўнғиллаб. Хушбичим йигит баъзи томлардаги хашак гарамини, айвонларга ёйиб қўйилган ошқовоқ, маккажўхориларни ҳам вақтинчалик йиғиштириб олишни, деворларни оқ бўр билан бўяшни топширди. У Тоживой хўроз чойхонаси олдида ҳам машинасини тўхтатиб, ичкарига кириб, бурнини жийирди. Бу одамнинг чойхонага биринчи киришини пайқаган Хўроз аввал жим кузатиб турди-да, кейин тўқиллаб келиб қўл узатди.

— Ассалому алайкум, хуш келибсиз!

— Чойхоначи ким?

— Мен.

— Мунча исқирт!?

— Лаббай?

— Чойхонангиз мунча исқирт, деяпман!

— Унчалик эмас, муллажон. Ҳар куни уборка қиламан, супураман. Хлорга ҳам ювган вақтларим бўлган. Бизда пашша йўқ. Одамлар жуда мамнун. Кеч-қурун ҳатто жой етишмайди. Раисамиз жуда олижаноб одам, эшитгандирсиз, ёрдам бериб турадилар.

Келган одам чегаланган бир чойнакни олиб, у ёқ-бу ёғига қаради.

— Бу нима?

— Чойнак.

— Минг еридан чегаланиб кетибди-ку! Бу ердан ким ўтаётганини эшитгандирсиз?!

— Ҳа, албатта. (Лекин Хўроз ким ўтишини билмасди. Қўрққанидан «ҳа» деди.)

— Бундай исқирт чойнакларга кўзи тушса-я! — у чойнакни ерга уриб чил-чил қилди, — яна борми?

Хўроз индамай, бўйини солиб турди. У одам самовар ёнида қаторлашиб турган бошқа чегаланган чойнак ва пиёлаларни ҳам ерга уриб синдира бошлади.

— Янгисини берамиз, ўксинманг. Булар жуда исқирт экан! Ўтмиш сарқити...

— Синдирмасангиз, шундоқ белбоғимга со-

либ уйимга олиб кета қолсам яхши бўлармиди, муллажон?

— Э, буларни йўқотинг! Уйингизга ҳам раво кўрмайман! Бизлар нима ишлар қиляпмиз-у, биродар, сиз бу эски чегаланган чойнакларда халққа чой беряпсиз! Шу иш тўғрими? Халққа чегаланган чойнакда чой бериш тўғрими? Қани, айтинг? Америка эшитиб қолса нима бўлади? Тушунасизми? Савод борми? Чет элликлар ўтиб қолса нима бўлади?!

— Кечиринг, хато қилибмиз.

— Бир томонда, маана, бульдозер, МАЗлар гурил-лаб турса-да, бир томонда чегаланган чойнакларда халқ чой ичса! Анави тўрқовоқдаги беданаларни олиб ташланг! Падарига лажнат! Каклик ҳам борми? Э, йўқотинг уларни! Булар эскилик сарқитлари!

— Хўп бўлади.

— Анави ўчоқ, қозонлар нима қилиб турибди? Учоққа рухсатингиз борми?

— Раисимиз майли деганлар.

— Вей, ҳужжатингиз бўлмаса, ёмон бўлади! Учоққа ҳужжат керак. Ҳужжатсиз иш қилиб бўлмайди! Тошкентда ўчоққа рухсат олишганини ўз кўзим билан кўрганман!

У яна бир даста чегаланган пиёлаларни ҳам ерга уриб синдирди. Катта сопол лаганни ҳам ерга урди. Хуллас, янгисини берамиз деб, чойхонадаги идишларни йўқ қилди. Бу ердаги одамлар ҳайрон. Мис обдаста, шиша банкаларни ҳам кўздан йўқотиш кераклигини, энг яхши чинни идишлар, сервислар қўйиш лозимлигини тайинлади. «Сизларнинг эски-тускиларни ишлатишдигингиз жуда ҳам одамни эзиб ташлади-ку», деб хўрсиниб, «ух» тортиб ҳам қўярди. У ўзинга ёқмаган эски идишларни синдириб бўлгач яна машинасида жўнаб қолди. Хўроз шу куни чойхонани ёпиб, ўғли, жияни билан кечгача чинни синиқларини, сополларни, шиша парчаларини тозалашди. «Эҳтимол катта-миз чойхонага кириб қолар... Чегаланган чойнакларга кўзи тушса нима бўлади?!»

Рўмолчасидан хушбўй атир ҳиди анқийдиган бу мансабдор шахсининг гапи қулоғи остида жарангларди. У жуда ҳам фўрум — гулдор галстук тақиб, виқор билан юрганида туфлиси ғарчилларди. Соқоли йўқ, ё обдан қиртишланган, ё кўса. Боши тик, тез-тез гапирар,

стулга ҳам қўлидаги букланган газетани ёзиб, кейин ўтирарди. Хўроз олиб келган чойни ичмади, шундоқ қолиб кетди. Бўлмаса пахта гулли чиройли пиёлани обдан ювиб, силқитган эди. Шу куни Хўрознинг саксон фоиз идиши синди. Қолгани билан тирикчилик қилиб бўлмасди. Эски-туски шолчаларни ҳам эшак аравага ортиб уйига олиб кетди. Тўрқовоқдаги беданаларни ошна-оғайниларига улашиб юборди. Янги чинни идишлар қаёқдан келади, буни ҳам билмасди. Шунча хўрозлиги, фронтовойлиги билан Тоживой жуда содда экан — янги чойнак-пиёлаларни ҳақ деб кутди. Шу куни, қайси кунлиги ёдида эмас, райком секретари Жўрақулов катта йўлдан физиллаганча ўтиб кетибди. Унинг назари Тоживой хўрознинг чойхонасига тушдими, худо билади! Лекин Хўроз уйда бағрини ерга бериб, болишни қучоқлаб ётиб хаёлга толди. Янги идиш келмади, ўз ёнидан сотиб олишга қурби етмайди. Қолхоз райси Ҳанифа Бегимқулова олтмишга яқин чойнак-пиёлани нега синдирасиз, кунимизга яраб турувди-ку, деб койиди. Нима қилиб қўйганини ўзи ҳам билмасди. Уша олифта йигитни сўраб, суриштириб билолмади. Қўй бўлмай ўлай, деди у ўзига ўзи. Мени одамлар бекорга «Хўроз» дейишарди, мен аслида «қўй»ман, мени ҳамма сўйса бўлаверади, дерди койиниб. Энг ёмони шу бўлдики, райком секретари Жўрақулов билан ошна эди. Чойхонасида ҳам бўлган. Наҳотки у, ўзининг фронтчи дўсти ўтаётганида, унинг чойнак-пиёлаларини синдиришга буйруқ берган бўлса!

Мана, бир ойдирки, чойхона ёпилган, «Хўроз» синган... Одамлар каловланиб, борадиган, тўпланиб ҳордиқ чиқарадиган жой йўқ. Бедананинг «ва-вақ, ва-вақ, бит-билиқ»...лари тиниб, файз йўқолган. Ҳамма ҳайрон.

Кунлардан бир куни кимдир унга ҳазил қилди:

— Қалай, Хўроз, иштонинг қуруқми?

Тоживой ака алаmidан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Бу кулиш дарҳақиқат хўрознинг қичқирғигига ҳам ўхшашиб кетарди.

Бу гап кейинчалик Жўрақуловнинг қўлоғига етди. У ҳайрон. Бу қилиқни ким қилди экан? «Фармонга бардор» бўлиб юрадиган, ўпкаси йўқ ким экан? Бундай қилиш унга нега керак бўлиб қолди? Чойхоначи

нинг сингани кейинчалик бутун районга тарқалиб, номусларга ўлай дейишди. Уша ҳовлиқтириб, янгича бир лаганбардорлик қилган кимсани ҳамон қидиришарди. Жўрақулов бундай пайтларда ёрдамнинг аямайди, деб яна уддабурон Яхшибекка мурожаат этди. Бу ишни ҳам бир-икки кун ичида тўғрилаб, чойхоначига базадан элликта чойнак, икки юзта пиёла ва бошқа чинни идишлар олиб, йўллабди. Лекин ўзи кўриниш бермади. Хўроз хурсанд бўлиб кетганидан овозининг бориचा қичқириб юборди. Жўрақуловни ҳам, Яхшибекни ҳам дуо қилди. Хайрият, чойхона сақлаб қолинадиган бўлди. «Чаганиён»га, Ҳанифа Бегимқулова олдиларига бориб иш чиқаролмай келган эдим, сиз менинг қаддимни тикладингиз, кўп яшанг, дебди хурсанд бўлиб кетган «Хўроз».

— Ёнларига денг, опамнинг ёнларига борувдим, денг!— Тайлоқов илжайди.

— Кабинетларига...— деди қийқириб Хўроз қўллари билан тиззасига уриб,— укажон, сиз ҳам гаплашадиган йигитга ўхшайсиз, шу маҳалгача билмай юрганимга ҳайронман! Дў-ў-ўст! Маладес, укажон! Тожибой — Хўроз акангиз аския этадиган одамларга юз кетади, минг кетади! Бор экансиз-ку, жўражон! Нега чойхонага келмас эдингиз?

— Давлат иши билан бандмиз-да, биродар!

— Вей, бизни унутманг! Аслимиз Фарғонадан...

— Бўпти. Хайр!

Хўрознинг яна оёққа тургани, Жўрақуловдан мамнун экани Онахоннинг ҳам қулоғига етди. «Тайлоқов бутун одам...» — деди Ҳақназар ота. Онахон ҳам қойил қолди. Бунни эшитган Ҳанифа Бегимқулова ҳам ҳайратга тушди.

XV боб

БУҚОЛИНИИ КЕРАК БУЛГАН «УСУЛ»

Беҳудуд яшил кенгликлар. Ўқариқдан тўғри қарасангиз пахтазор беқасам тўн кийганга ўшайди. Дала ўртасида уч киши турарди; улар Ҳанифа Бегимқуло-

га, Хотам Жўрақулов ва Қўчқорвой ака. Бригада бошлиғи етилган чаноқдан нимранг, оқ малларанг ипак пахтани суғуриб олиб, икки қўли билан чўзиб, офтобга солади. Унинг токнинг зангисига ўхшаш нотекис, бир бармоғидаги тирноғи ҳам қачонлардир нима бўлиб қийшайиб қолган — қўли чаноқни маҳкам тутган. У ипак пахтанинг жуда ҳам нозик, кўзга кўринар-кўринмас толасини офтобга солиб, Жўрақуловга кўрсатди. Мана, бунга қаранг, деди у ярим овозда. Бир нарсага берилиб, диққат билан тикилишдан аввал кўзойнагини қўлга олиб артишга одатланиб қолган Жўрақулов худди шундай қила бошлади. У баъзан асаби бузилган чоғларда ҳам кўзойнагини ўйнаб, тинмай арта бошларди. Қўчқорвой ака чўзиб тургани ингичка толани оғзига яқин олиб келиб қаттиқ куҳлади. Икки-уч бор куҳлади. Лекин тола узилимай, офтоб нурида йилтираб тураверди.

— Етилибди! — деди Қўчқорвой ака «ўз усулини» Жўрақуловга ҳам ўргатиб. Бу ишни Жўрақулов ҳам қила бошлади. — Мана шу қаттиқ куҳлаганимда тола узилмаслиги керак. Агар узилиб кетса етилмаган, яна бир-икки кун сабр қилиш керак бўлади. Мен бу гапни неча бор айтдим, Ҳанифага ҳам айтдим, ҳей, ўртоғлар, «ингичка» нозик пахта, очилдими, ҳа, бўл, ҳа, бўл қилиб юборасизлар. Пунктга олиб боришади, у ерда ўтирганларнинг ҳам калласи бор, аълога ўтиши керак бўлган пахтани бир сорт пасайтириб келишади. Ахир пахта пунктида лаборатория бор, Ойшахонлар бор, обдан ўлчашади. Аппаратлар бор, дурбинга ўхшаган асбоблар бор... Етилтирмай шошиб олиб боргандан кўра битта толани офтобга солиб куҳ десаларинг бир нима бўлиб қоласанларми дейман, ўртоқ Жўрақулов! Кўп вақт улар менинг айтганимни қилишмайди. Ўзбошимча, ўзларича билагон бўлиб кетишган. Ичимиздан куямиз. Бўлмаса ўз бригадамдаги иш ўзимга етиб ортади. Бошқаларнинг ишига аралашгим келмайди. Колхоз битта, ажралиб қололмайман...

— Дарвоқе, бу анча қулай усул экан, — деди қўлидаги толани куҳлаб Жўрақулов, — шунда аниқ билинадими?

— Жуда аниқ. Мана шундай синаб кўрилса, пунктда ҳеч хато бўлмайди.

— Пунктда аппаратлар кўп денг?..

— Анави Ойшахон деган кўркам жувоннинг лабораториясида обдан текшириб кўришади. Қўноқчи қўноқчини кўролмаганидек, ҳалиги Ойшахоннинг кушандаси бизнинг Ҳанифахон... Улар ўртасидаги рақобат азобини биз тортамиз. Бегимқулова колхозидан келган пахтани Ойшахон товукдек титкилайди. Сиз келмасингиздан илгари райкомдаги бир йиғинда мен Ҳанифахон билан Ойшахонга мурожжат қилиб, икковинглар ҳам районнинг мўътабар одамларисиз, жамоани ётқизиб турғазадиганлардансиз. Келишиб ишлайлик! Сизларнинг ноаҳилликларингиз бизларга қиммага тушяпти, дедим. «Ингичка»нинг чигити тузсизроқ бўлади. Ҳанифахон янги раис бўлганлар-у, «ингичка» экадиган бўлиб қолдик. Намуна учун бир этак чигитни ўшанда раисамиз ёнларига олиб борган эдим, у киши оқ пахта экиб юрган эдилар-да, чигитга кўзлари тушиб: «Ия, туки йўқми?» — деб қолдилар. Тил ўлгур ёмон, ўшанда кайфим чоғроқ эканми, нима ҳам бўлиб: «Опажон, сизнинг ёнингизга тукини қириб олиб келдик», деб юборсам бўладими. Опа аввал сал қулган бўлиб, кейин қизариб кетдилар. «Боринг, ўша ёққа! Олиб чиқиб кетинг чигитларингизни! Чигитларинг бошингда қолсин!» — дедилар. Мен нодон бунақа ҳазилни келиб-келиб ўзимизнинг опамизга қиламанми? Ўшандан буён косамиз оқармайди. Ҳанифахонни қайрилма қоши — ханжар, бу ханжар қинидан чиқмасин, агар у қинидан чиқса қонимиз тўкилади... Ўн йилдан бери орден у ёқда турсин, тангадек медаль ҳам ололмайдиганлар бор... Мана, ёмон ҳазилнинг оқибати!

— Сизда ҳам анча-мунча гап бор экан, — деди Жўрақулов кекса бригадирга тикилиб. — Лекин Бегимқулова жуда яхши раиса, яхши аёл.

— Ўзимизнинг қўлимизда катта бўлган, Ҳақназар отам кўтарганлар. Халқ уни яхши кўради. Жуда зўр жувон...

— Ҳақназар отам кўтарганлар денг?

— Ия, яна қизиқ гапириб қўйибман-ку, ха-ха-ха-ха! Тил ўлсин, шу тил бир куни бошимга етади! Бу, аниқ!

Улар иккови обдан кулишди. Кўзларидан ёш чиқиб, Жўрақулов рўмолчаси билан артиб олди.

— Бурноғи йили сизларнинг колхозингизда «ингичка» билан бир чатоқ бўлган эканми?

— Ҳа. Намга, ернинг нами кўтарилмай экканмиз. Уч бригадада чигит чириб кетди. Хато иш бўлган. 108 — Ф оқ пахтанинг бир тоннасидан саккиз минг олти юз йигирма метр мато тўқилса, ипак пахтанинг бир тоннасидан ўн беш минг бир юз эллик метр қимматбаҳо мато тўқилади. Буни қаранг! Илғор теримчиларимиз қўл билан бир кунда бир юз эллик, икки юз килограмм оқ пахта терганида ипак пахтадан олтмиш беш, етмиш килограммдан ортиқ териб бўлмайди. Бу «ингичка» миз жуда ҳам сермашаққат, чаноқлари учли, тиканга ўхшайди — қўлни қонатади, тирноқ тепаларини яра қилиб юборади. Оқ пахтадек дўши бўлиб турмайди. Қийин. Бошқалар тоннани ошириб, мукофотлар олганда ипак пахтадан мукофот олиш жуда қийин. Ипак пахтадан мўл ҳосил олиб, медаль билан мукофотланган одамни қаҳрамон деяверинг, ҳақингиз кетмайди!

— «Фузуриоз вильт» деган касал ипак пахтага тез ўтар эканми?

— Ҳа, вильт бор. Ёнимизда, Қўрғонтепа томонларида ҳам бор эмиш.

* * *

Шу куни чой устида улар ўртасида яна бир ноқулай иш услуби ҳақида гап кетди. Бу гап қизим санга айтаман, келнним сан эшит қабилида эди. Ҳанифа Бегимқуловада сал-пал димоғ пайдо бўлгани бунга сабаб бўлди. Ҳанифахон колхозчилар аризасига уч хил рангли қалам билан имзо чекарди. Бу гап қисман райкомга ҳам етиб келди. Бу қилиқнинг асли бошлангани ҳақида гапланишиб, кулиб қўйишди холос.

Бир машҳур раис меҳмон кутишда котибга уч хил ишора қилар экан: биринчи белги қошини ё бошини қашлаш... Бу белги колхозга жуда ҳам катта меҳмон келяпти: камида Жавоҳарлал Неру ёки Вальтер Ульбрихт... дегани. Мўйлабини силаб, даҳанини қашлаш — бу, министрлар... дегани. Зиёфатда товуқдан то

арман коньягигача, барра кабобдан то қимизгача бўлади. Кафтини кафтига ишқалаш белгиси — обфиног-дел, ревизорлар, заготскот, заготзерно бошлиқлари, мухбирлар, хабар қилинмай келиб қолган бошқа мансабдорлар... Улар дастурхонига ароқ, оддий коньяк ва яхшилаб палов ош дамланиб, кейин тухфа берилмай кузатиладди. Тўртинчи тоифа меҳмонлар ҳам бор, улар келганида ҳеч қандай белги қилинмас, колхоз секретарининг ўзи бир лаган ош билан хайр-хўшлашиб жўнатарди. Бундай «қаланги-қасанги»ларга қўшни колхоздан келганлар, район газетасининг мухбирлари ва бошқалар кирарди. Ота уйдан чиқмас, унинг ўрнига «маҳрам» бўлиб кетган секретарнинг ўзи муомала қилиб, бу йил қанча пахта берилгани, центнердан қанча ҳосил олингани, план келгуси йилда қанча бўлиши... шулар ҳақида гапириб, хайр-хўшлашарди.

Уч рангли имзони ҳам ўша раис кашф этган: аризанинг тепасига қизил қалам билан «берилсин» деб имзо қўйилса, шу заҳоти сўралган нарса ошириб бериларди. Ҳатто ўша нарса ариза берувчининг уйига ҳам олиб бориб қўйиларди. Бинафшаранг сиёҳ билан қўйилган имзо — иккинчи даражали ҳисобланиб, шоммасдан, гали билан ва баъзан ҳафталар ўтказиб ҳал қилинади. Ариза берувчининг фиғон бўлиши, ахир Ота имзо чекканларига икки ҳафта бўлди-ку, нега ҳал қилмайсизлар, деб ранжишлари ҳам бир пул. «Йўқ бўлса нима қилайлик, яна икки кун кутасиз, келиб қолар...» деган жавобларни ҳам эшитишарди. Лекин ҳар қалай сўралган нарса бериларди. Учинчи имзо — «берилсин» деб ё қора сиёҳ, ё оддий қалам билан чекиларди. Бу — «берилмасин» деган гапнинг ўзгинаси эди. Берилсин деб имзо қўйилгани билан оддий қаламга на омбор мудир ва на бош бухгалтер қараб кулиб қўя қолишарди. Раис ҳеч кимга йўқ демасди, лекин мана шу оддий қалам билан қўл қўя қоларди. Бундай аризани кўтарган одамлар икки дунёда ҳам бирон нарсага эга бўлиша олмасди.

XVI боб

ЮРАКДАГИ ТУН ВА КУН

Кутилмаганда Онахон ёнига, қабулхонага пориллаб тўрт қиз кириб келди. Қизлар буида ўтирган Райком-

хон опа Итолмасова ва бошқаларга ҳам эътибор бермай, тўғри бориб Онахон билан қучоқлаша кетишди. Чехралари гулгун, унча кулги қўзғамайдиган гапга ҳам гурра кулишга тайёр эдилар. Қизларнинг думбуллиги, дунёга фақат қувноқлик учун келгандай, дарё тошса тўпиқларига чиқмайдиганлардан эканликлари-ни Итолмасова сезиб турарди.

— Яхши қилибсан, дугонажон, райкомга келганинг зўр бўлибди!— деди икки юзи анор, лаблари олуча Маъмура Онахонга. Унинг юзларида ҳаяжон, кулги тўлқинланиб, ўзини қўярга жой тополмасди,— мен энди обкомга бораман.

— Ха-ха-ха-ха,— қизлар барабар кулишди. Лекин Онахон лабини тишлаб, жим турди. Райкомхон опа қизларнинг думбуллигини кузатиб, завқланарди.

— Сенга ёқибди бу ер. Очилибсан... Вой-бў-ў,— деди Фарида.

— Йўг-е,— бир оз қизарди Онахон.

— Ҳа, рост!— деди Интизор,— вай-вай-е-е, мен ҳам қачон шунақа ерларда ишларканман! Атлас кўйлагинг ҳам ярашибди.

— Сен бундақа ақлли гапларни қаёқдан биласан-а!— Онахон аввал кинояли «ақлли» сўзига ургу бериб, кейин ўзини кулгидан тийиб, оғзини бармоқлари билан бекитди. Райкомхон опага жавдираб қарарди. Бу иш ноқулай бўлаётганидан хижолат тортаётган эди. Опа, «қўяверинг, озиб-ёзиб келишибди, кайфини бузманг. Райком мачит эмас, кулги ҳам бўлиши керак», дегандек имо қилди. Аммо барибир Онахон дугоналарини бошлаб коридорга олиб чиқди. Ичкарида биринчи секретарь ишлаётганини айтди. Онахон ўқишга киролмай Тошкентдан қайтиб келганидан кейин бу дугоналари билан биринчи учрашуви эди.

— Жўрақулов қанақа одам?— деди яна тез-тез гапирадиган, бурни пучуқроқ Фарида жиддий бир тусда.

— Яхши одам,— дарҳол жавоб қилди лўмбиллаган Маъмура,— ёмон одамни райкомга секретарь қиладиларми?

— Биров ундоқ дейди, биров бундоқ,— деди жиккакдан келган, сочларини майдалаб ўриб, дўппи кийиб олган Интизор.

— Яхши одам!— деди Уғилой кескин,— бизнинг

уйдагилар у кишини жуда яхши одам дейишарди. Адамлар шундай деганлар.

— Бу кам,— деди Онахон.

— Кам? Нега кам?

— Яхши одамлар кўп,— деди яна Онахон ҳаяжонланиб. Чин юракдан гапираётганини дугоналари унинг чеҳрасидан шундоқ сезиб туришарди.— У киши ота. Яхши одам бўлиш мумкин, лекин юртга ота бўлиш, менимча, қийин. У кишини отамдек кўраман. Менинг отам урушдан қайтиб келиб қазо қилдилар. Ҳотам Жўрақулович отамнинг ошниси бўлган, фронтда ҳам бирга бўлишган...

Дугоналар хаёлини жуссаси унча катта бўлмаган, салмоқланиб гапирадиган, ёз бўлса сомон шляпа, қиш бўлса барра қулоқчин кийиб юрадиган Ҳотам Жўрақулов тортди. Бу одам офтобда қорайиб, пенсонасидан юқори — боши қалпоқ остида юравериб, оқариб қолган, сезилар-сезилмас оқ чўтир, истараси иссиқ киши эканини, узоқ йиллардан буён райком секретари бўлиб ишлаши сабабли қизлар ҳам билишарди.

— Ўзинг ҳам анча ақлли гаплар айтадиган бўлиб қолибсан,— деди ўчини олиб Маъмура,— отам дерман, дегин!

— Ха-ха-ха-ха!

— Айбга қўшмайсан, жаҳлинг чиқмасин, дугонажон, бизлар сени соғиниб, бир кўриб кетайлик, деб кирдик,— деди Маъмура,— бир кулишайлик ҳам дедик. Бу кунлар ғанимат, дадаларимиз эрга бериб юборса нима қиламиз!

— Ха-ха-ха-ха-а-а!

— Ўйнаб, кулиб қолиш керак,— деди Интизор.

— Нима? Жуда эрга теккинг келиб қолдимиз?— Онахон Маъмурани лол қилмоқчи бўлди.

— Иложимиз қанча?!— деди кулгидан ўзини тийиб Маъмура. У ноқулайроқ гапга жавоб қилолмай, бир лаҳза сукут қилиб, гапнинг маъзини чақди-да, кейин Онахон кўзларига тикилди.— Анави келяптими?

— Ким?— Онахон ажабланиб, ҳеч нимани билмагандай қаради.

— Ўзимизни гўлликка солмайлик...— деди чапанилардек шерланиб, кўксини қўли билан очгандай Маъмура.

— Ҳа, келяпти! — деди шартта танти қиморбозлардай Онахон карта юзини очиб, — эҳтимол... ҳозир келиб қолиши ҳам мумкин. Эшитдингларми, қизлар. Маъмура менга Жўмард акани шама қилипти. Жўмард ака менга илтифот билан қарайдилар, дарсни яхши тайёрлаганимми, тарихга қизиқишимми, бувамнинг ҳурматими, ишқилиб, у киши менга илтифот кўрсатдилар. Буни қандай тушунтирсам экан. Қандай тушунсангизлар шундай тушунавериңглар. Яширадиган сирим йўқ.

Бир йигит бир қизнинг кетидан юрса, эҳтимол шайдо бўлиб юрса, бу ёмонми?! Ҳамманинг ҳам кетида мажнун бўлиб юравермайдилар-ку! Мана шу андиша қизлар юрагидан электр токидай ўтди-ю, қизлар жим бўлиб қолишди. Улар, айниқса Маъмура «анови йигит...» сўзи билан Онахонни мот қилиб, қизартириб, лавлагисини чиқармоқчи эди. Бўлмади. Бу ишда жиндек ҳасад ҳам бор эди. Какайдиди икки кал бор эди. Бири бошининг каллигидан ор қилиб, доимо бекитар, кал сўзига ишора қилиб, ҳазиллашган одамлардан қаттиқ ўч оларди. Иккинчиси, улфатлар ичига киргач, кал мавзуида қангома бошланишини аввалдан пайқаб, дарҳол бошидан рапида шапкасини олиб, ҳаммага бошини кўрсатарди. Ошналари унинг ёшлигида қирмоч бўлиб, ҳозир ола-була ойнага ўхшаб йилтираб турадиган бошига бир қараб қўйиб, кейин хусилари расо бўларди. Кал ҳақида мутлақо гап бўлмас эди. Негадир кўнгиллари озиб, кал бошни эста олишмасди. Кал ҳам ортиқча масхарабозликдан қутулиб оларди. Онахон муҳаббатини ўла қолса «кал қангомасига» ўхшатиб бўлмайди, ҳар қалай шакл жиҳатдан ўхшашлик бор.

— Қолинглар, бариқча нарсадан гаплашайлик, — деди Фарина, — шундай яхши модний костюм чиқибди... Мен, анави Хуморхон оғани кўриб, орзим очилиб қолди. Шундай дориларники, ҳеч сўраманглар. Тошкентда тарқалган, деб эшитувдим. Францияники. Йўқ, йўқ, Чехославанияники бўлса керак, — Онахоннинг ҳам, дугоналарининг ҳам кўз олдига ялт этиб Хуморхон келди.

Хуморхон ҳақидаги гап-сўзлар районга тарқалган эди. Бу аёл район миқёсидаги тансабдор бир кишининг хотини бўлиб, ўзининг кўзламини, лаб устидаги

кўк туклардан иборат мўйлабию «мўрчамиён»лиги билан танилган. Онахон бу хотинни кўрган, танийди. Лекин, авваллари, тулкига чиройли териси ўлим келтиради деганларидек, Хуморхонга ҳам фақат гўзаллиги гап-сўзга қўляпти, аслида ҳеч вақо йўқ, деб биларди. Онахоннинг шу хотин билан танишиб қолгани, уни яхши сўз билан тилга олгани бир куни Жўмардга ҳам ёқмаган эди. Хипча бел, бегона йигитлар олдида устига шода марварид тушиб турган оқ момиқ кўксини кўрсатишга ва ана беихтиёр ёқаси билан бекитишга одатланиб қолган Хуморхон бу қилиқни Жўмард олдида ҳам қилган эди. У кўксини бекитгани билан аслида атайи бегонанинг диққатини жалб этарди. Буни балоғатга етган қизлар яхши пайқашарди. Йигитчаларнинг дод деб азоб чекишини, қандайдир ҳирс қўзғашни Хуморхон ёқтирарди. «Мўрчамиён»лиги ҳар қандай ҳирси ўлиб қолган кишини ҳам тирилтириб, кўнглини бузиб юборарди. Кишининг хаёли қочар, ҳар нарсани ўйлар, бу ноёб жавоҳир кўз олдида ярқираб, ойдек қўл етмас бўлиб узоқланиб кетарди...

Аммо, аслида бу «мўрчамиён»нинг уй тутуши, уйдаги юриш-турушини кўрсангиз кўнглингиз озарди — ўлгудай исқирт, оёғи тагида ётган супургию кир пайпоқлар ҳафталаб коридорда ётарди, устидан ҳатлаб ўтиб кетаверарди. Коса, тарелкалар ювилмай, овқат қолдиқлари ёпишганча ошхона бурчагида тахланиб қоларди. Стол устидаги ширинликлар, қовун пўчоқлари устида семиз-семиз пашшалар гужғон урарди. Улар кишидан ҳайнқмас, сур бўлиб, обдан қоринлари тўймагунча стол устидан кетишмасди.

Буни кўрган қайнона хуноб бўлиб:

— Ҳо-о-й, келинпошша, нима, қўлингиз шол бўлганми? Шу нарсаларга ярим соат вақтингизни берсангиз чиннидай бўлади. Маймоқ-саймоқ бўлсангиз, унда майли эди. Қўл-оёғингиз соғ, тўрт мучангиз бут, эскичасига ҳам, янгичасига ҳам бунақа исқирт бўлиш яхши эмас! Отангиз кимсан фалончи, она томонингиз яна бир яхши одам авлодисиз. Нега бунча кир пасон бўлиб қолгансиз?! Пешингача пишиллаб ухлайсиз, юз ювмасдан чой ичасиз... Эрингизнинг елкасига миниб, шўрликни енгиб олгансиз. Келинлигингизда шу эрингиз латта бўлмай, бир-икки қамчилаганда, сизни одам қиларди. Ҳозир замоннинг ҳамма ишлари яхши-ку, ле-

кин баъзи сизга ўқшаган хотинларнинг эрини енгиб олиб, билган ишини қилиб юришига ҳеч чидолмайман-да!

— Лекин барибир, ўзимиз яхшимиз,— деди Маъмура.— Сен ўзинг гўзалсан, Онахоним!

— Уҳ-ҳў-ў-ў! Бирдан мунча!— деди Онахон Маъмуранинг елкасига бошини қўйиб,— биз ҳаммамиз гўзалмиз.

Дугоналари механизаторлар тайёрлайдиган оламлиқ курсга киришган. Улар бу йил теримда, ўз орада бригадасида ишлашди. Қиши билан ўқиб, апрел ойларига агрегат ҳайдаш гувоҳномасини олишмоқчи бўлишди. Улар тўпидан фақат Онахон гўё «рахбарий лавозимга кўтарилди. Коридордан қизлар кайфи чоғ, чуғуллашиб бино олдидаги гулзорга чиқишди. Шу пайт ялпи салом бериб, ичкарига кириб кетган, қадди-қомати келишган, баррасоч Яхшибек Тайлоқов дарҳол қизлар нигоҳини тортди.

— Бу ким?

— Ўртоқ Тайлоқов,— деди Онахон Маъмурага ялт этиб қараб.

— Форум-ку?!

— Заготскот директори.

— Келишган киши экан.

— Жуда маданиятли, яхши одам.

— Уйланганми?

— Ха-ха-ха-ха-ха!— бирдан гурра кулишди.

— Учта боласи бор. Яхшибек Тайлоқовични мен ҳам шу ерга келиб танидим,— деди Онахон,— умуман яхши одам. Ёмон одамлар йўқ бизда. Сурхондарёда ёмон одам йўқ. Бувамлар, биз қулоқлар, бойлар, босмачилар билан курашиб, колхоз тузганмиз, ички душманлар билан курашганмиз, дейдилар. То пенсияга чиққангача ҳам курашганлар бувам. Буваларимиз, афтидан, кўп машаққат чекиб, асаблари қақшаган. Мен райкомда ишлаяпман. Бу ерда қанча одамларни кўряпман, одамлар жуда яхши! Масалан, шу Яхшибек Тайлоқовични олайлик, агар унинг меҳрибонликларини кўрсангиз, унга нисбатан жуда ҳам ҳурматингиз ошарди. Райкомга яқин, актив, Хотам Жўрақуловичнинг топшириқларини дарҳол бажаради. Бизга шунақа ҳалол ходимлар керак.

— Мунча мақтадинг, барибир уйланган, учта боласи бор...

— Гап унда эмас,— деди Онахон.

Дўстлар, биз ҳамма нарсга қилдан қийиқ ахтариб қараймиз. Одамлар биз ўйлагандек ёмон эмас. Мен шу ерга келиб кўряпман. Хуморхон исқирт бўлса исқиртдир, аммо тўқсон тўққиз фоиз кишилар исқиртмас-ку! Мана, Итолмасовани олайлик.

— Ха-ха-ха-ха-а!

— Нега унинг фамилияси бунақа? Ўзи ҳам ошқоқдек хотин экан.

— Шунақа-да,— деди Онахон чақнаб,— нега сенинг фамилиянг Бўриева?

— Ха-ха-ха-ха!

— Ўзбеклар илгари бунақа исмларни қўяверишган-да! Хотам Жўрақулович бунга тўғри дейдилар. Ҳадеб арабча «Иброҳим», «Муслим», «Ислом»... қўявериш шартми! «Алфия», «Луиза», «Роберт» деб, дам французча, дам немисча қўйиш ҳам тўғри эмас! Шу болалар катта бўлганида ўқсинади, нега отам менинг исмимни шундай қўйдилар, дейди, албатта.

— Биз ҳаммамиз ҳозирдан болаларимизга яхшироқ қўйишни ўйлашимиз керак демоқчимисан?

— Ха-ха-ха-ха-а.

— Йў-ў-қ, мени тушунмадинглар.

— Тўй қачон, Онахон?

— Яқин...— деди атай бош кўтариб Онахон.

— Исм қўйиш сендан бошланса керак?

— Ҳа. Класкомларинг ҳам мен, биринчи бўлиб мен намуна кўрсатаман!

Коридор эшигини очиб, ташқарига чиққан Райкомхон опа гулзор ёқасида тўдалашиб турган қизлар ичидаги Онахонга имо қилди:

— Сўрашяпти. Ўртоқ Жўрақулов сизни сўрашяпти-дир.

— Кетдим. Хайр, қизлар! Яна келинлар, гап-лашамиз,— Онахон дугоналари билан ўпишиб, пориллаганча зиначалардан юқорига кўтарилди.

Якшанба куни актив бўлди. Райком зали илғорлар билан тўлган. Облаstdан ҳам масъул кишилар келган. Бугун-эрта терим бошланиши муносабати билан бригада бошлиқлари, механизаторлар, раислар бу ерга тўпланишган. Онахон билан ташкилий ишлар бўлими

мудири Райкомхон опа Итолмасова активга хабар қилиш, доклад, музокара ва актив қарорини машинкада бостиришда жуда ҳам ғайрат кўрсатишди. Онахон биринчи ва иккинчи қаватнинг анча ноқулай, тик зина-пояларида бўзчининг моксисидай югурди. Итолмасованинг пошнаси қайилган туфлисининг тақиллаши, Онахоннинг тез юриши коридорнинг икки томонидаги бўлимларда ишлаётган одамларга эшитилиб турарди. Дам телефонга чопар, дам Жўрақулов ёнига кирар, аллақандай ғоғозларни олиб чиқиб, бир зум машинкасини чақиллатар, кейин югурганча Итолмасова кабинетига кирар, яна Жўрақулов... Бўлим улгуролмаган кишиларга ўзи телефон қилиб, уларга соат ўнда актив бўлишини, ўн беш минут олдинроқ келиш зарурлигини қайта-қайта таъкидларди. Термиздан телефон қилганларга актив кун тартибини, докладчи биринчи секретарь Хотам Жўрақулович эканини хабар қилиб турарди. Кимлар билан жиддий, кимлар билан мулоким ва баъзан узоқроқ, ора-чора ҳазил-мutoйиба қилиб гаплашарди. Ҳамма ишлар, унинг назарида яхши кетяпти-ю, негадир икки кундан буён Жўмард телефон қилмаётгани юрагининг бир чеккасини ғаш қилиб турарди. Нега у жим бўлиб кетди? Худди шу эртага актив, райкомда иш қайнаган, Онахоннинг қўли қўлига тегмай турганда, иттифоқо яна бир телефон бўлди. Коридорга чиқиб кетаётган Онахон бу ерда ўтирган Итолмасовага, сиз жавоб қилиб юборинг, деб турганида, йўлидан қайтиб келиб турубкани кўтарди.

— Эшитаман. Э, салом-алайкум! Яхшимисиз?

Трубкадан Жўмард Бойбўсинов овози эшитилиб турганини сезган Райкомхон опа секин ўрнидан турди-да, «хотиржам гаплашаверинг», дегандай қилиб, хонадан чиқиб кетди. Бойбўсиновнинг ўгли билан яқинлиги, у билан учрашиб ёки телефонда гаплашгандан кейин Онахон кечгача хурсанд бўлиб ишлаб, Итолмасова атрофида парвона бўлишини у сезган эди. Бу олов қизининг хурсандлиги Райкомхон опанинг ҳам хурсандлигидек бўлиб қола бошлади. Ҳақназар отанинг невараси сифатида уни айниқса яхши кўриб қолди. Қабулхонага тез-тез кириб туриши, буфетга бирга чиқиши, яхшилаб чой дамлаб бериши — бари Онахон ёқиб қолганидан.

— Иш кўпми? — Жўмарднинг ёқимли овози эшитилди.

— Ҳа, райкомда доимо иш кўп. Эртага актив.

— Ўзингиз яхшимисиз? Бувингизлар, отангизлар? Биз жуда соғиниб қолдик...

— Отамлар, бувимлар саломат. Келинг, Жўмард ака, келинг.

— Хўп, албатта бораман. Хайр! Эртага актив бўлса сизларнинг ишингиз кўп. Хайр!

— Хайр, Жўмард ака! Албатта келинг!

Уларнинг телефондаги гаплари жуда қисқа бўлди. Лекин Онаҳон у билан кўпроқ гаплашишни, нега келмади, нима ишлар қилиб юрганини билишни истарди. Агар у шундай бизбизак бўлиб турган пайтда ҳам ҳар қанча гаплашса малол келмасди. Онахон бу телефонни икки кундан бери кутарди. Нега у жуда қисқа гаплашди экан? Нега у келмади? У, актив бўлишини билмас эди-ку, нега қисқа гаплашди?

Эртасига эрта билан соат тўққизга Онахон райкомга етиб келди.

Жўрақуловнинг шахсан илтимосига кўра у Итолмасова ёнида туриб, активга келганларни рўйхатга олди. Райком аъзолари, раислар, бригада бошлиқлари, механизаторлар, маҳаллий Совет депутатлари бирин-бирин рўйхатдан ўтиша бошлашди. Баъзи кишилар Онахонга хушомад қилишар, у билан гаплашишга уринишарди. Баъзилар чеккада туриб, райкомга ишга келган гўзал қизни томоша қилишарди. Унинг чаққонлиги, сўзамол — гап билан енгилмаслигини гаплашишар, «моҳпора» Лаълихон кетиб, ўрнига бир «ойимтилла» эмас, чинакам комсомол активи, олов қиз келганини гаплашишарди. Жўрақулов кадр танлашга уста эканлиги, ўзининг фронтовой дўсти Қиличнинг қизини бориб колхоздан олиб келганини ҳам эшитишган. Бир неча келинган йигитлар Онахон атрофида айланишиб қолишди. «Ба ҳоли ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро...» бўлиб турганлардан бири Онахонга хушомад қилиб, гап ташлаган эди, Онахондан яхшигина жавоб олди: «Эҳтимол орденингизни пеш қилиб ўргангандирсиз, лекин инсон қалбини сотиб ололмaysиз!» Бу гаядан кейин қариллаб, зиёфату кат-

та совғалар билан иш қиламан деган баъзилар кекирган сигирдек бўлиб қолишди.

Активга шахсий машинасида отасини олиб келган Жўмард бир лаҳзага райком биносига кирди. Бу пайт отаси катталар билан мулоқотда бўлаётган эди. У коридорда, одамлар орасидан ўтиб иккинчи қаватга кўтарилаётганида зина тепасида Онахон аллақандай бир яхши кийинган киши билан чақчақлашиб турганига кўзи тушди. Жўмардни Онахон кўрмади. Жўмард шу лаҳза жойида қотиб, бир-икки қадам орқага тисарилди. Хонатлас кўйлаги устидан жакет кийиб, сочини чамбар қилиб олган Онахоннинг ниҳоятда кайфи чоғ, суҳбатдоши ўша чиройли йигит билан берилиб гаплашаётгани, ўртада ҳазил гаплар ҳам бўлаётгани юрагини шиғиллатиб юборди. Онахон дам атрофида пайдо бўлган кишилар билан саломлашар, дам кимгадир бош ирғиб қўярди. Жўмард зинага кўтарилаверишда бурчакда орқасини ўгирганча туриб, суҳбатга қулоқ тутди. Онахоннинг кулгиси, ёқимли овози юрагига ларза солди. Наҳотки у шу одам билан топишиб олган бўлса?.. Наҳотки?.. Наҳотки?.. Қандайдир қора булутлар унинг дарду дунёсини босиб кела бошлади. У ҳозир шу ердан қайрилиб чиқиб кетиб, иккинчи Онахон билан гаплашмасликка қарор қилди. Юрагининг ярми узилиб кетгандай бўлди. Нафаси қисилиб, кўз олди қоронғилаша бошлади. Наҳотки у?.. Бу олифта йигит ким экан? Қандайдир бир куч Жўмардни итариб, бурчакдан чиқарди. У беихтиёр зинапоядан юриб, юқорига кўтарила бошлади. Ялт этиб кўзи тушган Онахон ёнида турган кишига «хўп, хайр» ишорасини қилиб, зинадан чиқиб келаётган Жўмард томон юрди. Икки поғона пастга тушиб, гўё уни кутиб олгандай бўлди. Онахоннинг суҳбатдоши жойида ҳайрон туриб қолди.

— Салом!

— Ассалому алайкум!— Онахон биринчи бўлиб қўл узатди.

— Адамларни олиб келган эдим. Сизга салом бериб кетай деб кирдим...

— Раҳмат! Қани, бу ёққа!

— Йўқ, соат ўнда мактабда бўлишим керак...

— Э, аттанг, бирпас гаплашардик.

— Сиз активга кирмайсизми?

— Йўқ. Менинг вазифам тугади; рўйхатга олини эди, олиб бўлдим.

Улар гув-гув одамлар ичида, зинапоя тепасида бир лаҳза гаплашиб туришгандан сўнг Жўмард яна қўл узатиб хайрлашиб, пастга тушиб кетди.

Бу учрашувдан кейин негадир Онахон юраги сиқилди, у Жўмарднинг тезда кетиб қолганидан хафа бўлди. Ўзининг бир иши унга ёқмадимикан? У бугун жуда хурсанд эди — кечадан бери чопқиллаб ишлаб, кеч кетиб эрта келди. Ўзидан аввал етиб келган Райкомхон онага кўмаклаша кетди. Ўзининг қилаётган ҳар бир иши — кўпчилик учун бўлаётганидан мамнун эди.

Соат ўнга қолмай одамлар залга кириб кетди. Коридорлар, зинапоя, ҳовлидаги гулзор атрофида бироғта одам қолмади. Фақат Онахон ўз жойида, телефонлари ёнида жимгина, хомуш ўтирарди. Унинг хаёли узун тасмадек йўлда ғизиллаганча кетаётган Жўмард машинаси ортидан учиб борарди.

У хафа бўлди. Ярим соатгина гаплашиб ўтирса ни-ма қиларди!

XVII боб

ХҲРОЗЛАР ЖАНГИ

Бригада бошлиғи Қўчқорвой ака ўғлини уйлантирди. Шофёр Чўли ҳам таклиф этилди. У қўр тўкиб ўтиравермай унга-бунга қарашиб, тўрда ўтирган кексаларга чой, янги, тандирдан узилган, қўлни куйдирадиган кулчалардан олиб келиб қўярди. У ҳовлида лапанглаб юрганида бўйнида пати йўқ, тожи япасқи хўрозга ўхшаб кетарди. Дўлвор Чўлининг бериёғида думлари алвон, тожи ҳам қип-қизил иккинчи хўроз ҳам ўтиргандай эди. У — Тангриқул. Унинг оғзи гапдан бўшамаслиғи, қанотини оёғига суриб гердайишидан бевақт қичқираверадиган даканг хўрозни эслатарди. Жуворларни кўрса қанотини оёғига тушириб, гердайиб қўқиллар, ўзининг хўроз эканини билдириб қилиқлар қиларди. Бу Чўлининг энсасини қотириб ўтирарди. Унг

томондаги стол атрофида ўтирган қиз-жувонларга ҳам қараб қўярди. Улар ичида Чўлининг юрагини жиз этиб куйдириб юрган бир қиз ҳам ўтирарди. Унинг кулгиси, қилиқлари, шошиб гапиришлари, қарашлари Чўлини мафтун этган. Бу қиз Чўлининг назарида бутун Сурхон осмонида чақнаб турган юлдуз эди. Шу юлдузга у ҳар замон-ҳар замон бир тикилиб қараб қўяр, унга қўл узатиб қўли етмаслигини ҳам биларди. У жуда баланд осмонда... Кучи фақат тикилиш, рўпара желиб қолганда қуюқ салом беришга етар эди. Дўлвор, ғадир-будир харсангтошга ўхшаган Чўлиной тўйда ўша «тонг юлдузи»га тикилиб қўярди. «Тонг юлдузи» деган гапни қандайдир бир шеърдан топган. Лекин бу «ғадир-будир»ни ҳам совуқ бир тош деб бўлмайди. Унинг бағрида оташ юрак темирчининг босқонидек гурсса-гурсса уриб турибди. Бу чақнаган «тонг юлдузи» — эркаланиб ўтирган гул — Онахон. Унинг қарлуқ уруғидан бўлгани ҳам Чўли юрагига оташ солганди. Негадир шу қиз ёқиб қолган, унга садоқат сақлар, ҳурмат қиларди. Узоқ уруғларидан бири ўқиб, партия ташкилотида ишлар экан, нега у фахрланмасин! Чўлилар хонадонида баъзида Онахон ҳақида гап кетарди. Онасининг айтишича, бу қиз аммавачча бўлар экан. Лекин аслида сал узоқроқ. Қарлуқларнинг ҳаммаси бир-бирига қариндош.

Шу пайт ёнида ўтирган барваста Тангриқул керилиб, баландроқ овозда атрофида ўтирган ошналарига қараб Онахонга тегадиган беибо гап айтиб юборди. Бу йигитни «Тўполомбек» деб ҳам аташарди; у юз грамм ичиб олгандан сўнг албатта бир тўполом чиқарарди. Сурбетлиги билан баъзиларни енгган, шу сабабли ҳам унга ботиниб бир нима деб бўлмас, зардаси қайнаб кетса тарсаки тортиб юбориши ҳам, куракда турмайдиган сўз билан сўкиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас эди. Тангриқул рўпарасида Чиннихол, Маъмура, Интизорлар тўпида ўтирган Онахондан кўз узмас, ёнидаги йигитларга «бу қизни...» «йўли» эканини ярим овозда шивирлаб, гўё ўз «қўлига тушгани»ни мақтаниб гапирарди. Бу қуруқ мақтанчоқлик билан айтилаётган одобсиз гапларни эшитиб турган Чўлининг ғазаби кўзгади. У бир-икки Тангриқулга хўмрайиб қараб қўйди. Лекин у «лабини қисмай» яна валдирашда давом этди. Онахон ҳеч қачон ва ҳеч вақт у айтгандай ёмон

қиз эмас, унинг гаплари пуч, туҳмат экани шундай сезилиб турарди. Лекин Тангриқулнинг ёнидаги Жўражон, Бўтажон, Хушкелдилар қиқирлаб кулишар, унинг вайсалишга маст бўлиб ўтиришарди. Чўли хуноб, қарлуқ қизининг бунчалик сиртдан ёмон сўзлар билан ҳақоратланишига чидай олмасди. Йигитлар тўпи ичида отнинг қашқасидек Тангриқулнинг валдираётганини, бу валдираш ўзига қаратилганини сезган Онахон бирдан жим бўлиб қолди. Унинг илгаригидай қизлар ичида чақнаб, сўзамол ўтириши сўниб, хомуш тортди. У ҳатто тўйдан чиқиб кетишга ҳам чоғланаётганини, у ёқ-бу ёққа аланглаётганини кўрган Чўли келиб, беихтиёр Тангриқулни туртди. У ялт этиб Чўлига қаради.

— Ҳа, қорақулоқ, нима дейсан?!

— Сариқ қулоғингни тутгин, гапим бор,— Чўли Тангриқул қулоғига шивирлади: «Секин ташқарига чиқ! Сен билан гаплашадиган гапим бор!» Тангриқул захархандали илжайиб, Чўлига, «хўп» дегандек, бош иргади-да, ёнидаги ошналарига ҳозир келаман, деб ташқарига чиқиб кетди. Бир лаҳза ўтқазиб, унинг орқасидан Чўли ҳам чиқди. Дарвозадан нарироқ, кўча ўртасида дарғазаб ғўдайиб турган барваста Тангриқул Чўлига рўбарў бўлди.

— Нима гапинг бор, қорақулоқ?!

— Нариреққа бориб гаплашамиз! Жарга борамиз!

— Жарга?

— Ҳа! Уша ерда гаплашамиз. Бировнинг тўйини тўполон қилиб бузиш номардлик! Қани юр! Мард бўлсанг ўша ерда гаплашамиз! Оғзингни эшакнинг оғзидек очиб, ҳажикизлик қилаверсанг шу ерда ҳам гаплашаверамиз!

— Ман сани сўкканим йўқ-ку, даюс!

— Мени қариндошимни ҳақорат қилдинг!

— Юр!— деди Тангриқул гердайиб,— айб ўзингда! Қалтак ейишни тилаб олдинг, мижиглаб ташлайман, қорақулоқ, эшшак!

— Оғзингни бепаравуз қилма, сўкилган чокини тикиб қўлман!

— Шунақами?! Бўпти! Анчадан бери қўлим қичиб юрган эди...

— Қўлинг эмас, бошқа еринг қичийди.

— Нима-нима?— Тангриқул Чўлининг ёқасидан ушлади.

— Жарга етайлик! Бу ерда одамлар бор. Уша ерда ёқамдан оласан! Бу ерда тўполон чиқариш ҳеббимлик! Жарга етгунча сабр қил!

— Ёнингда пичоғинг борми? — Тангриқул унинг ёқасини қўйиб юборди.

— Мен номард эмасман!

— Мен гапирган бўлсам анави макиённо гапирдим! Нега сенга тегиб кетади?! Жўмард деган олифта билан юрибди...

Чўли миқ этмай қолди. Бўйни, чакка томирлари бўртиб, бир нима электр токидай боши ичида чирсиллаб кетди. Улар икков пастқам жарликка, хонадонлардан анча нари, янтоқзор, кимсасиз пастликка етишгач: «Мана сенга!» — деб Тангриқул Чўлининг юзига тарсаки тортиб юборди. Чўли гандираклаб кетиб, ўзини тутиб олди. У яқинлашиб келаётган эди, Тангриқул, «макиённинг ёнини оладиган сенмисан!» деб иккинчи бор мушт туширди. «Мени жарга судраб, ўзингни полвон ҳисобламоқчи бўлдингми, қорақулоқ!» У югуриб бориб, учинчи бор зарба берди. Ўзини ўнглаб олган Чўли ҳам югурганча келиб, Тангриқулнинг ёқасига ёпишди-да, у қулочкашламоқчи бўлиб турганида, кетма-кет икки калла урди. Тангриқулнинг бурни тирқираб қонаб кетди. У саросимада турган шу лаҳза яхшилаб даҳанига мушт туширди. Укириб мушт ураётган Чўли Тўполонбекни чалпақ қилиб ташлади. Кучли мушт ва калланинг зарбидан Тангриқулнинг кўзи қоронғилашди. Қўйлагига оқаётган қонга кўзи тушган Чўли бир лаҳза ўзини тутди. «Бориб, анави ариқда ювиб кел! Бўлмаса бошқа ёғингдан ҳам қон кетади!» Бу гапга чидолмаган Тангриқул яна ташланиб, Чўлини бўғди. Улар бир-бирларига чирмашиб, дам қўчқордек калла уришар, дам бўғишар, дам оёқларини ишга солиб, тегишга ҳозирланишар эди. Тангриқул эски одатини қилиб, тиззасининг кўзи билан Чўлининг човига қаттиқ телиб, сулайтириб қўйишни мўлжаллаган эди, ундан олдин сўлақмондай мушт даҳани тагига тушди. Тангриқул орқага гандираклаб бориб, ерга ўтириб қолди.

— Сен, номард, бекордан-бекор бир қизнинг номига қора суркадинг!— Чўли ғазабидан ҳаллосларди.

Кўзлари ёниб турарди, — не-не умидлар билан тарбиялаб, катта қилишгаётган пахтадай бир қизни ёмонотлиқ қилипсан! Қилич ака тирик бўлганда бу гап учун пешонангдан отарди! Ҳайвон! Мақтанчоқ! Ярамас!

Ўрнидан аранг турган Тангриқул шимининг тулроғини қоққан бўлиб, бурни қонини ҳам арта туриб, бирдан яна ёпишди:

— Ҳали адабингни бериб қўяман! Ҳаддингдан ошиб кетибсан! — Улар иккови яна тарсса-тарсса солиша кетди.

Бир муддатдан сўнг ниҳоятда чарчаб, сулайиб қолишди. Бир-бирларининг бутларига бошларини тиқиб, жангдан чиққан жўжаҳўрозларга ўхшашарди. Гўё икковларининг ҳам тожлари қип-қизил қон, икковларининг ҳам патлари тўзиб, тупроққа беланишган эди. Жарликдаги бу жангни ҳеч ким кўрмади, фақат шу атрофда бир ит кетидан изғиб юрадиган қулоғи қирқик олапар билан икки-уч лайча узоқдан кўриб, қочиб кетди. Жарлик ичидаги қайрағочларда тунаётган загчалар ҳам шўнғиб учиб, қаёққадир ғойиб бўлди. Бурни қонаб, лунжлари шишиб чиққан Тангриқулнинг ўнг кўзига мушт тегиб, ҳеч нарсани кўрмай қолди. У орқасига тисарилди.

— Бўлди! — деди у Чўлидан юзини ўгириб, — кейин гаплашамиз!

— Менга гапирадиган гапинг йўқ! Агар сен яна бировга бекордан-бекорга тухмат қилсанг, ўлдираман!

Тангриқул чўлоқланиб, кўзини ушлаб бошқа сўқмоқ билан жарликдан чиқиб кетди. У Чўлининг Онахонга кўнгли борлигини сал-пал сезиб қолди. Жарлик ўртасидан оқаётган ариқ бўйида ғўдайиб турган Чўли Тангриқулнинг қораси йўқолгунча қараб туриб, кейин ариққа энгашиб, юз-қўлини ювди. Кийимларини тўғрилаб, битта-битта қадам ташлаб юқорига чиқа бошлади. У уйига келиб, бўлган синоатни ҳеч кимга сездирмасликка ҳаракат қилди. Лекин онаизор буни сезмаслиги мумкин эмас эди. Онанинг бирдан юраги шопириб кетди:

— Ўғлим, кўйлагингга қон тегибди? Ёқаларинг йиртилган? Нима бўлди?

— Ҳеч нима.

— Тўйда ёқалашдингми? Бунақа одатинг йўқ эди-ку? — онанинг ранги ўчиб, эзила бошлади.

— Э, арзимаган карса. Биттаси мени сўккан эди, озгина ёқалашиб олдик...

— Бай, мен ўлай! Ким экан ўша ярамас?

— Суриштираверманг. Ҳеч нарса бўлгани йўқ!

Она индамай қолди. Чўли ечиниб ўрнига ётди. Уйқуси келавермади. Чой олиб киришди. Она айвон ойнасидан ўғлини аллавақтгача кузатди. У ярим тунгача ухламай, ҳақ деб чўққайиб ўтириб чиқди. Онасининг безовта бўлиб, ухламай ўтирганини сезган Чўли ёлғондан бўлса ҳам хириллаб «ухлади». Даҳанига, кўксига тушган кучли муштлар танини зирқиратиб оғритарди. Айниқса, қовоғи, лунжи жуда оғрирди. Ўрнида тўлғаниб ётиб, азонга яқин уйқуга кетибди. Эрта билан ўрнидан туриб, ойнага қараган эди, чан кўзи кўкариб, лунжи қовоғари чаққандай шишиб кетибди. Шу ҳолда ишга бориш, одамлар ичига киришдан уялди. Она бўлса лунжига пахта куйдириб босди. «Ичкилик ўлсин, шу ичкиликни чиқарганлар худонинг қаҳрига учрасин!» Кампир каловланиб, ўғлининг яна бирон ери оғримаётибдими, деб қайта-қайта сўради: «Шу отинг ўчгур ичкилик — отани боладан, дўстни дўстан жудо қилади. Оилани вайрон қилади. Ичмайман, деб яна ичишади. Бу ичкиликда шайтон бор, у одамни васвасага солиб, ўзи ичиб қўйганини билмай қолади...» деди она куйиниб. Аслини олганда Чўли бир қултум ҳам ичмаган эди.

У икки кун уйда ётди. Учинчи куни далага чиқиб, машинасига ўтирган эди, Қўчқорвой ака атай келиб Чўлининг аҳволини сўради. Яхши гаплар гапириб, навозиш ётди. Унинг Тангриқул билан ёқалашгани, ҳозир шунақа, «тарбияси ёмон, ичкиликбоз кимсалар борлиги»ни айтиб, яна орқасига қайтди. Бу яккама-якка муштлашув сирли бўлиб қолади, деб хаёл қилган Чўли Қўчқорвой ака ортидан ҳайрон бўлиб қолди. Тангриқул шикоят қилдими, деб ҳам ўйлади. У машинасини тўхтатиб, жўякда кетаётган Қўчқорвой ака ёнига тушди:

— Бу ёқалашувни қаёқдан эшитдингиз?

— Қанақа ёқалашув?

— Айтяпсиз-ку?

— Мен ёқалашув-поқалашувингни билмайман! Қовлимизга райкомдан телефон қилиб, Чўли ака ишга

чиқяптиларми? — деб сўрашди. Қайта-қайта сўрашди. Улар сўрагани учун мен ҳам сўраяпман.

— Ким?

— Кимлигини қаёқдан билай, ука. Тили бийронгина бир қиз. Райкомдай жойдан сани сўрашгандан кейин менинг ҳаддим борми индамай юришга. Шунинг учун соғлигингни сўраб келдим, ука.

Чўли ўйланиб қолди. Қўчқорвой ака икки қўли орқада, жўяк оралаб йўлида давом этарди.

XVIII боб

ОКИМ ГИРДОВИДА

Область газетасининг якшанба кунги сонида сарлавҳаси ўқлогидек ҳарфлар билан «Чўлқуварларга офарин!» деган мақола чиқди. Бошланиши умумий, тумтароқ гаплар билан тўлиб, ўртароққа борганда бирдан «Чағаниён» колхози тилга олинарди. Бундай сийқа сарлавҳалар кейинги пайтларда кўп қўйилаверганидан одамлар унча эътибор бермайдиган бўлиб қолган. Ҳадеб карнай чалавериш кишини зериктиради. Тиним куни, эрталабки нонуштадан кейин одатдагидек газета титкилайдиган Ҳотам Жўрақулов область газетасига кўз ташлади-ю, лекин бу баҳайбат мақолага эътибор қилмабди. Тушдан кейин Гулжаҳон она газетани ошхонадаги токчага қўяётиб, кўзи иттифоқо «Чағаниён», «Ҳанифа Бегимқулова» номларига тушиб, ўқий бошлади. «...Асрлар мобайнида инсон қўли тегмаган ташландиқ ерлар, Чангалзор қўриқлар эгаланиб, экинзорларга айлантирилмоқда... Лекин, минг афеуски, Сурхон этаклари, Амударёга қўйилиш ерлардаги чангалзорлар «Чағаниён» колхози правленисининг эътиборидан четда. Колхоз раисаси ўртоқ Ҳанифа Бегимқулова янги ер очиш ишига бармоқ орасидан қараб келмоқда. Колхознинг илғор бригада бошлиғи Қ. Шермуҳаммаджўжаев ҳам бу ишда консерваторлик қилиб, янги ер очиш ишига жонбозлик қилмаяпти! Ваҳоланки чангалзор у бошлиқ бўлган бригада ерлари билан туташ. Қ. Шер-

муҳаммадхўжаев ҳам ташландиқ ерларни эгаллаш, ингичка толали пахта майдонларини кенгайтириш ишини ўзи бўлсинга ташлаб қўйибди».

Гулжаҳон ая газетани Ҳотам Жўрақулов хонасига кўтариб кирди.

— Ўқидингизми?

— Нимани?

— Ҳанифа Бегимқулова урилибди...

— Йўғ-э!

— Ҳа, мана!

Жўрақулов дарҳол ёстиқдан бошини кўтариб, тумбочка устидаги кўзойнагини тақди. Боя кўзи тушган карнайнамо сарлавҳа қўйилган мақоланинг бош қисмини ҳам «нишхўрт»га чиқармай диққат билан ўқий бошлади. Ярим соатлардан сўнг у кўзидан ойнагини олиб, газетани стол устига қўйди. Ўйламсираб қолди. Қўлида тарелка, фартук тақиб олган Гулжаҳон ая хо-муш ўтирган Жўрақуловга тикилди:

— Нима гап?

— Бу мақола Ҳанифа Бегимқуловани эмас, бизни, райком ходимларини, аниқроғи, мени танқид қилибди.

— Нега ундай дейсиз? Отингиз йўқ-ку?

— Огим кўрсатилмаган бўлса ҳам, барибир бор. Тушунилади. Нечун мен танқид эшитмаслигим керак. Тўғриси айтганда, бизда танқид йўқ, мен ўзим ҳам бирон ўн йиллардан буён танқид эшитмаганман. Танқид қилиш, камчиликни юзга шартта айтиш, тўғриси айтсам, ўзимга ҳам ёқмайди. Оқ сут эмган инсон шунақамикин. Мажлисларда, бюрода танқид, ўз-ўзини танқидни кучайтирайлик, самимий, ишга ёрдам берадиган танқид бўлсин деб ваъз айтамыз, аммо аслида ачитиб айтилган танқидни ёмон кўрамыз. Танқид қилса, камчилигу хатоимиз кўрсатилса гўё ўлиб қоладигандай... Тўғри, баъзи шахслар танқидга учраса, энди иши тугади, тамом бўлди дегандай, ундан юз ўгириб, ҳазар қиладиганлар ҳам бор. Мана, шунақалар энг ёмони ва баттарини! Шу ярамас одамлар бўлмаса, танқид ниҳоятда зарур, ҳатто усиз яшаб бўлмайди. Аяжони, мана эшитдингизми?

— Мен сизга лекция ўқинг деяётганим йўқ, газетада нима гап демоқчиман!

— Газета оз-моз танқид қилган... Лекин Ҳанифа Бегимқуловадан кўра ҳам мени айтиш керак эди! Ҳанифа бечора тоза жиғибийрон бўлиб ўтирган бўлса керак.

— Э, унга бало ҳам урмайди! Область эмас, унинг Тошкентда ҳам паддержжаси бор.

Гулжаҳон яна ошхонага кириб кетгач, Жўрақулов ёнидаги телефон трубкасини кўтариб, иккинчи секретарь квартирасига қўнғироқ қилди.

— Мен, Жўрақуловман. Салом!

— Салом, Ҳотам Жўрақулович!

— Газетани ўқидингизми?

— Ҳа,

— «Чўлқуварлар...» деган мақолани-а?

— Ҳа, диққат билан ўқиб чиқдим, Ҳотам Жўрақулович.

— Ҳанифани танқид қилишибди... Тушунмаётirman...

— Ҳанифа Бегимқуловани эмас, бизнинг номимизни очиқ айтишлари керак эди. Биз, райком, бу қўриқни бузишга қарши бўлганмиз. Тўғри қилганмиз, мен фикримда қатъий тураман! Ҳотам ака, бу мақоладаги «танқид» Ҳанифахоннинг ўз ўйини! Бу икки карра икки... Буни уч яшар бола ҳам билади. Ҳанифа сиз билан бизга гап теккизмоқчи бўлмай, зарбани гўё ўзига олган. Бекор қилади, тўғрисини айтавериш керак. Бу ўша мухбир йигит-да, терим вақтида келиб, сиз билан бирга юриб «Чағаниён»га борган, фамилияси ҳам Қудратовми, Қувватовми, анави термизли новча мухбир йигит-да!

— Ҳалатироқ бўлса ҳам масалани кўтаргани яхши бўлибди. Бу, бизга ёрдам беради,— деди Жўрақулов.— Лекин бу, Бегимқулова ҳеч тинч юрмайди-да! Уни «шайтон» дегани тилим бормаиди-ю, ҳар қалай шайтон! Хабарингиз бор, ўн кунча илгари мен колхозга борган эдим. Уни қўймай қўриққа ҳам олиб бордим. У бўш келмай, анча олишди, юз гектарча ер қўшиб олмоқчи бўлди. Бу ҳазилакам гапми? Кейинчалик, қолганларини ҳам ўзлаштириб олмоқчи эди. Сурхон ва Аму ёқаларида қўриқхонани йўқотиб, охирини ўйламай, ёмон иш қилиб қўяй деди. Регистонни бузаяпсиз, дедим. Шундан кейин ўйланиб қолди. Фақат ҳозирги кунни ўйлаб иш қилаётганлар камми! Оббо, Ҳанифа-е,

оббо Ҳанифа! Ҳамма гўзаллар ҳам шунақа уста бўлармикан? «Ўн сакиз ёшинда бунча фитнаким бошинда-дур!»

— Йигирма саккиз денг!

— Лекин биз ўз йўлимиздан қайтмаймиз, дўстим!

Қаттиқ турамиз!

— Албатта, Ҳотам Жўрақулович! Қаттиқ туриш ҳам гапми!

* * *

Газетада чиққан мақола унча шов-шув қилмади. Ҳанифа Бегимқулова ҳам жим бўлиб кетди. «Ҳотам ака, соғ-саломатмисиз?» — деб телефонда қўнғироқдек жаранглайдиган, ғоятда ёқимли овоз ҳам эшитилмай қолди. Бурама шохини мўйлов қилиб олгандай, қўчқоркалла бригадир ҳам ўзини соясидан ўзи қўрқиб кетиб, газетага танқид қилиниб, бир қарич фамилияси тушгани... уни кўрпа-ёстиққа ағдарди. Кўрпа-тўшак қилиб ётган Қўчқорвой акани кўргани келган Ҳанифа Бегимқулова деди:

— Туринг ўрнингиздан! Тоза ҳам юракдан берган экан худо. Одам бунчалик қўрқоқ бўлиши керак эмас! Ким айтади сизни курашга тушиб юрган полвон деб!

— Энди сирасини айтаман-да, Ҳанифахон...

— Орден оласиз! Бу йил сизнинг галингиз. Қўрқманг, йўлим бекилиб қолади, деясизми?! Йўқ! Жўрақуловни мен жуда яхши биламан, у одам қаттиққўл, фикрида қатъий, баъзан қаттиқ гапиргани билан жуда юраги кенг, олижаноб одам. У кишидан ёмонлик чиқмайди. Мен у кишини ўз отамдек суяман, ҳурмат қиламан. Шу кеча-кундузда атай унга димоғ қилиб, гаплашмай юрибман. Аслида у ҳақ! «Правда»да академик Мальцев мақоласини ўқидим. Райком секретаримиз бу ишлардан яхши хабардор. Мухбир йигит додираяпти... Эртадан ишга чиқинг, Қўчқорвой ака! Тушунарлими?!

— Тушунарли, — деди бригадир, шопмўйловли, важоҳати зўр кишининг кўрпа-тўшак қилиб ётиши

Ҳанифага қизиқ туюлди,— кемага тушганнинг жони бир!

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Лекин бизнинг кема яхши сузаяпти, қўрқманг!

Бирон ҳафталардан кейин область партия комитетининг баҳор, чигит экин компаниясига бағишланган пленумида, доклад юзасидан бўлган музокараларда сўзга чиққан Ҳотам Жўрақулов дарё бўйи қўриқ-чангалзорлар, кичик кўллар ва умуман табиат муҳофазаси хусусида анча гапирди. Газетада босилган Қувватбеков деган ўртоқнинг мақоласида Ҳанифа Бегимқулова нотўғри танқид қилингани, асли «айбдор» Ҳотам Жўрақулов эканини ҳам айтди. Залда жонланиш пайдо бўлди. Президиумда ўтирган Ҳанифа Бегимқулова пленум охирида справка бериб, Жўрақулов ҳақ экани, унинг фикрини қувватлашини билдирди. Дарё ёқасидаги чангалзорларни бузмасликларини айтди. Йиғилганлар бу қарорни қувватлашаётгандек, қарсак чалиб юборишди. Чунки Жўрақулов яхши тайёргарлик кўриб, дилдан гапирган эди.

Аслида Жўрақулов нутқини ўн қоғоздан иборат ёзиб, Онахонга машинкада кўчиртириб олган. Онахон хатга қараб ўқиб берган нутқни ёқтирмай, Ҳотам Жўрақуловичга ҳадди сиғиб, қоғозлар минбарда турсину шундоқ гапирсангиз яхши бўлади деган эди. Жўрақулов минбарга чиққач, дарҳақиқат, қоғоз қолиб, қайнаб, ҳаяжон билан нутқ сўзлади. Пленумдан сўнг, эртасига Онахоннинг гапи ёдига тушди. Лекин Онахоннинг кутилмаганда томоғи оғриб, ишга чиқмагани, қабулхонада Райкомхон опа ўтирганини кўрди. Опа, кеча Онахонларникига бориб, хабар олиб келганини Ҳотам Жўрақуловга маълум қилди. Эрта-индин чиқиб қолишини ҳам айтди. Аммо кампир бувининг ҳамма дард юракка чанг солиши тўғрисидаги фалсафасини Жўрақуловга айтиб бериб, тоза кулди. Бу «фалсафа» Жўрақуловга жуда ёқиб тушди. Ҳа, дарҳақиқат, ҳамма дард юракка чанг солади. «Юрак шўрликнинг душмани кўп; қон босими ҳам юракка ёпишади, бод ҳам, меъда ҳам... Ҳатто одамнинг назари илмайдиган томоқ оғриғи, тиш оғриғи, кўз оғриғи ҳам юракка чанг солади, дерди «Арасту» Шабона буви. Ё, қудратингдан! Юрак шўрлик уларга нима ёмонлик қилибди?! Томоқ оғриғи ҳеч нарса эмас, бошқа аламлардан худо асра-

син! Ҳаммасининг ситами юракка! Юрак бўлса эрта-минандан кечгача, кечдан азонгача гурссо, гурссо... уриб турсаю ҳаммалари келиб, чиябўрига ўхшаб унга ёпишибса! Чунки у юрак-да! Ёмонлар яхшиларга ёпишади, иш қилганларга нўноқлар ёпишади. Нега ўша қуриб кетгур дардлар оёқ бошималдоғидаги қийшиқ тирноққа ёпишмас экан! Ёпишибсин! У ҳам киши ташидаги бир аъзо-ку! Ҳа-а, болам, турмушда дардлар кўп, улар қийшиқ-қинғирларга эмас, яхшиларга ёпишади. Қўй, хафа бўлма! Юрагинг ёш, бақувваг, томоқ оғригининг қўлидан ҳеч нарсга келмайди! Ҳали бунақаларни кўп кўрасан! Мана бу истаконидаги содага томоғингни чай. Мана бу (у нимчаси чўнтагини кав-лайди) валидолдан ярмини тилингни тагига ташлаб, шими. Мен доимо шундақа қиламан. Тезда тузалиб кетасан».

Қиш Сурхон водийсида бу йил қуруқ келди. Дераза ойналарига тутиладиган гулдор юпқа уқага ўхшаб қор тушди-ю, буёғига ернинг чанги чиқиб кетди. Бу — яхши эмас. Баъзан-баъзан изғирин «афғон шамоли» гирдоб уриб, ҳаммаёқнинг тўс-тўполонини чиқарарди.

Кунлар, ойлар ўта бошлади. Сурхон томонларда ҳаммадан олдин баҳор сеп ёзади. Афғону Ҳиндистон томонлардан гала-гала қушлар учиб келиб, Амударё бўйларига туша бошлашади. Бунда, Пайғамбар ороли-да, Тўпаланг, Сурхондарё ёқаларидаги кўлу чакалак-зорларда бир неча кун ҳордиқ чиқариб, Туркистон тизма тоғлари оралиқларидан ўтиб, Фарғона, Тошкент, Самарқанд далаларига борадилар. Баъзан Кўҳитанг, Бойсун тоғларини ёқалаб Вухорою Хива томонларга учадилар. Эҳтимол, Сирдарё бўйлари, балки ундан ҳам нари Волга ёқаларига боришар...

Мажлис, фикрлар талаш, асаб чарчашлари сабаб бўлдими, Ҳотам Жўрақулов уйга келиб дарҳол тили тагига валидол ташлади. Бу ҳам етмай стакандаги сувга волокардиндан ўттиз томчи томизиб ичди. Томоқ оғриги ва ҳоказолар эмас, асаб кўпроқ юракка чанг солади, деди ўзига ўзи.

— Юрагингиз ёмон бўляптими? — хонага кириб қолган Гулжаҳон ая стакан ва волокардинга кўзи ту-шиб қўрқиб кетди, — нима бўляпти?

— Чарчаганга ўхшайман. Ҳозир тузалади.

— Сизни... нотўғри дейишдими? Нима гап?

— Аксинча, бизнинг олиб бораётган ишимизни тўғри топишди.

— Нега юрагингиз ёмон бўляпти?

— Илгари «енгилсам» юрагим ёмон бўларди, ҳозир «енгсам» ҳам ёмон бўляпман, — Жўрақулов кулди, — майли, юрак ёмон бўлса ҳам енгиб турайлик. Шу маъқул!

Бу ҳазил Гулжаҳонга ёқмади, у эрининг ёнига келиб, билаги томирини ушлади.

XIX боб

ШУБҲА ЕМОН НАРСА, У ЧИЯБУРИДЕК СИЙНАНИ ҒАЖИЙДИ

Уша актив мажлиси бўлган куни зинапоялар тепа-сида Тайлоқов билан Онахон мароқ билан суҳбатлашаётганида Жўмарднинг иттифоқо келиб қолганию яна тезда ғойиб бўлгани Онахонга қаттиқ таъсир қилган эди. Унинг йўқлиги сезилган эди. Лекин Жўмарднинг зиёли киши, ҳамма нарсага тушунишини, унинг ва-зифаси шунақа — одамлар билан ишлашини билади, деб ўйлади. Ҳамма билан ҳам шундай суҳбатлашини мумкин эканлигини кўнглидан ўтказди. Лекин шундай мароқ билан суҳбатлашини керакмиди? Нега шундай қилдим, деди лабини тишлаб Онахон. Демак, унинг кўнглига бир нима келган... бўлмаса шошмасдан бема-лол гаплашардик, бу ердан хурсанд бўлиб кетарди. Онахон яна ўйлар гирдобига шўнгирди. Жиринглаб қолган телефонга ҳам қисқагина жавоб қилиб, таққа қўярди. Тайлоқов яхши одам! Оилали... ёши ҳам катта. Бунинг устига ўта маданиятли. Тайлоқовни унинг отаси Бойбўсинов ҳам ҳурмат қилади. У билан суҳбатлашиб турган бўлса нима бўпти? Ҳозирги замонда ҳар нарсадан шубҳаланиб, рашк қилиш тўғри эмас! Бу эскилик, қолоқлик белгиси. Иккиламчи, унинг виждо-ни пок! У ҳеч кимни Жўмардга алиштириши мумкин эмас. У ўлимга рози, аммо... Наҳотки унинг қалбини Жўмард билмаса? Вилади. Жўмард ақлли йигит! Жу-да ҳам зийрак йигит! Зийрак бўлгани Онахоннинг бахти, чунки гуноҳи бўлмаган одамни тезда пайқаб олади...

Лекин шундоқ бенуқсон Яхшибек Тайлоқовнинг

ҳам бир ишти Онахонга ғалат туюлди. Кишилардаги бир камчиликдан катта хулоса чиқариб, уни ёмонлар қаторига қўшиш тўғри эмас, дерди Онахон. Дувёда мутлақ яхши ва мутлақ ёмон одам йўқ!

Яқинда Тайлоқов эрта билан қабулхонага келиб, янги газеталарни барақлаб ўтирди-да, Жўрақулов келгач, унинг ёнига кириб чиқмоқчи бўлди: «Чағаниён» колхозининг тракторчиси атай келиб, тўйига таклиф этиб кетган экан, у масъул ходим бўлганлиги сабабли бу тўйга бориш-бормаслигини маслаҳатлашмоқчи экан. Стол устида тўйболанинг зарҳал билан ёзилган таклифномаси турарди. Оддий «тракторчи»нинг тўйига илгари ҳам бормаганидек, бу сафар ҳам бориш жазми йўқ эди. Аммо область ижроия комитетининг раис муовини Бойбўсинов жиянини уйлантирганида уни айтишни эсдан чиқариб қўйганида аламдан ўртаниб кетганди. Облмилициянинг бошлиғи ҳам негадир уни «эсдан чиқарган». Бу ишлар учун улардан ўч олишнинг иложи бўлмагач, анча вақтгача мингиллаб-сасиб юрди. Лекин тракторчининг эрталабки ялпи ошига бормаганда ҳам кечқурунги базмига бореамикан? У ўйланиб қолди. Мабодо ўз тенги тузукроқ одамлар келмаса-ю, «қаланги-қасанги» колхозчилар ичида ўтириб қолса нима бўлади?! Обрў тушиб кетмасмикан? Заготскот бошлиғи Тайлоқов пастда, одамлар ичида ўтириб қолса нима бўлади? Яхшиси тўйга бормагани маъқул! Лекин томоғи тақиллаб, кўз олдида коньяклар, сочини қоши устига туширган «баъзилар»нинг ғамзалари юрагига гулгула соларди. Эҳтимол бу тўйга Ҳанифахон ҳам шабоҳин уриб келиб қолиши мумкин. Агар улар... келиб қоладиган бўлса, бу тракторчи тугул чойхоначи — чўлоқ чойхоначининг тўйи бўлса ҳам боради! Яхшибек Тайлоқов соат ўн иккиларгача ўйлади... Тушки овқатга чиқиш олдидан, ўрнидан туриб, коридорнинг нариги томонидаги Жўрақулов қабулхонасига кирди. Онахондан секретарь ёлғиз ўтирганини билиб, ичкарига юзланди.

— Кесинлар!

— Бир маслаҳатим бор эди, Ҳотам Жўрақулович.

— Марҳамат.

— Анави тракторчи йигит тўйига айтган эди. Сиз борасизми? Менинг ҳам боришим керакми? Ёки ноқулай бўлармикан? Маслаҳатга келган эдим.

Жўрақулов бир лаҳза сукат сақлаб, Тайлоқовга тикилганча қараб қолди.

— Узингиз қандай ўйлайсиз?

— Ҳайронман. Бошим қотиб қолди, Ҳотам ака.

— Ҳа, дарҳақиқат, бошингиз қотиб қолганга ўхшайди. Менимча у (Жўрақулов Тайлоқовнинг бошига қарайди) бош эмас, ундан ҳам аъло...

Тайлоқов ҳайрон. Мамнун кулимсиради. Жўрақулов бошқа сўз айтмай стёли устидаги аллақандай қоғозларни ўқишга тутинди. Бир муддатдан кейин Тайлоқов оғзини чоғлаб, бир нима демоқчи бўлган эди, Жўрақулов пинагини бузмай ишини давом эттираверди. Шундан сўнг Тайлоқов сал ҳингиллаб, ўзини жиниликка солиб кабинетдан чиқиб кетди.

Мана шу иш қизиқ бўлган эди. Наҳотки одамларни ажратадилар! Лекин барибир Тайлоқов яхши одам, деди Онахон ўзига ўзи. Эҳтимол бу нарса ҳам унга кимдандир юққандир. Бойбўсиновнинг ўзини ҳам анча кибор дейишади. Қабулхонасида одамлар кутиб қолиши, ҳамма билан ҳам гаплашавермаслигини Итолмасовадан эшитган эди.

Орадан яна икки кун ўтгач, иттифоқо эшикдан кириб келган Жўмард Онахонни коридорга имлаб, ҳозир Термизга олиб кетишини, зарур бир гап бор эканини айтди. Онахоннинг чеҳраси очилиб, шу он столини йиғиттирди-да, ташкилий ишлар бўлимига кириб, опага зарур иши борлиги, Термизга кетаётганини ҳовлиқиб гапирди. Ўрнида ўтиришини, Ҳотам Жўрақулович келсалар айтиб қўйишини илтимос қилди.

— Тинчликми?

— Ҳа. Жўмард ака келган эдилар...

— Бораверинг, қизим. Мен ўрнингизга чиқиб ўтираман. Бугун ундақа бир шошилишч иш йўқ. Секретарларимиз далага чиқиб кетишган.

Онахон хурсанд бўлиб, коридорга югуриб чиқди. Бунда уни кутиб турган Жўмард билан ёнма-ён, секин зинапоялардан пастга тушишди. Райком биноси ёнида, йўл четида турган машинани Онахон таниди. Жўмард кабина эшигини очиб, ўз ёнига Онахонни ўтқазди. Шундан сўнг, ҳайё-ҳув деб Термиз томон жўнашди.

— Паспортиمنى олиш эсдан чиқибди, мени шаҳарга киритармиканлар?— деди анча юрингандан сўнг Онахон.

— Мен ёнингиздаман-ку, — Жўмард кулиб, чиройи очилиб Онахонга қаради. — Дадамнинг мансабидан фойдаланамиз, мен ҳам Бойбўсиновман...

— Ҳа, айтгандек, — Онахон ҳам очилиб, чиройли кулди.

— Сиз ҳам тезроқ шу фамилияга ўта қолсангиз бўлмайдами? Бойбўсинов деган фамилия ёмонми?

— Жуда машҳур фамилия, — деди Онахон кулиб, чақнаб юракдан гапирди, — областимизда бу фамилияни билмайдиган киши йўқ. Мен дадангизлар билан фахрланаман.

— Саволимга жавоб бўлмади-ку?

— Агар тақдир бўлса мен бу фамилияни фахр билан олардим...

Жўмард машинани секинлатди, у бир қўлини Онахоннинг ўнг елкасига узатиб, ўзига тортди-да, дудоғидан ўпди. Жўмарднинг хурсанд бўлиб келгани, кайфи чоғ экани Онахонни бениҳоя шод этди. Онахонга шу керак, унинг шодлиги керак эди. Икки кунга чўзилган хафақонлик Онахон юрагини чиябўридек ражиган эди.

— Нима, мен юрак ўйноғи бўлиб юравераманми? Чарчадим, зерикдим. Энди буёғига чидолмайман! — деди кутилмаганда қизариб Жўмард, — бундан буён мен сиз билан бекинмачоқ ўйнамайман!

— Бу нима деганингиз? — кулиб, чақнаб турган Онахон данг қотиб қолди.

— Бу шу деганимки, сизга анави Тайлоқов кўп хушомад қилаётганга ўхшайди! Мен унинг қўнгизникига ўхшаш мўйлабига тупураман!

— Жўмард ака! — Онахон жим бўлиб қолди. У Жўмарднинг ўта рашкчи эканини сал-пал сезарди. Буни мактабдалиқ вақтида пайқаган эди. Бултур тарихий ва маданий ёдгорликларни томоша қилиб юришганида, Қумқўрғонда бир йигит Онахонга гап ташлаганида Жўмарднинг ранги оқариб кетган эди. Муаллим зиёли киши бўлишига қарамай ўшанда ўзини тутолмай нотаниш йигитга қўполлик қилган эди. Ўшанда худо бир асраган. Бўлмаса ёқалашиш бошланиб кетиши аниқ эди. Жўмарднинг рашки қўзғаб, ғазаби келганида ойпарастлардек баланд девору том қирраларидан юриб ўтиб, нима қилиб қўйганини билмас эди. У яхши гап, «ҳақиқат» билан ойпарастлик уйқусидан уйғотил-

гач, ранки алангаси ўчиб, яна илгариги ҳолига келарди.

— Шубҳалар ўринсиз, — деди мулойимлик билан Онахон. У Жўмардга тикилди, елкасига оҳиста бошини қўйди, — акажон, мен дунёга келиб фақат сиз билан шундай гаплашаётирман. Менинг ғурурим қанақалигини биласиз. Мутлақо ҳар хил хаёлларга бормаслигини керак. Хафа бўламан! Сизнинг битта тукингизга унақаларнинг мингтасини алиштирмайман, акажон!

Жўмарднинг дарду дунёсини қоплаган қора булутлар бир зумда тарқаб, чарақлаб қуёш чиққандай бўлди.

Термизда улар универмаг ёнига машинани қўйиб, ичкарига кириб кетишди. Илгари тайинлаб қўйилганига кўра Жўмард билан Онахон универмаг директори кабинетига киришди. Ёшгина, уддабурон бир йигитча уларни жуда илиқ қабул қилиб, дарҳол омбордан бир неча импорт пальто ва ярқираб турган қора лак туфлилар олиб чиқди.

— Шунга келибмидик? — кулиб боқди Онахон.

— Ҳа, шунга! Бу ҳам муҳим масала. Бундан чиқиб кинога кирамиз.

Жўмарднинг ўз сўзлилиги, гўё уйланиб олгану ўз хотини билан гаплашётгандай ўзини эркин тутатгани Онахонга ёқарди. У уялиб кетди. Жўмарднинг ўлгудай рашкчи экани, бекордан-бекорга хафа қилгани ҳам билинмай кетди. Онахоннинг севиши унинг характеридаги «чақир тиканак»ларни йўқотиб юборарди. Шу сабабли ҳам Онахон дилидаги ғубор тарқаб кетди.

— Мава буни кийинг, — Жўмард чиройли бир импорт пальтони Онахонга кийгазди, — ўҳ-ўҳ, худди ўзингизнинг размерингиз.

— Жуда ярашди, — деди универмаг директори.

Уялиб турган Онахонга яна уч-тўрт пальтолари кийдириб кўриб, охири бирини танлаб олишди. Туфли ҳам олишди. Бирон соатлар чамаси универмагда юриб, кейин қоғозга ўралиб каноп билан боғланган пальтони, қутидаги туфли ва бошқа майда-чуйда нарсаларни кўтариб, ташқарига чиқишди. Ундан сўнг, кинотеатрга йўл олишди. Музқаймоқ ялаб, кино кўришди...

Кечга яқин улар Термиздан йўлга чиқиб, Жўмард Онахонни уйига элтиб қўйди.

Универмагдан сотиб олинган пальто Онахонга ярашди. Ўн саккиз яшар чиройли қиз ўзига келишган пальтони кийиб севикли кишиси олдида турганини, бу лаҳзадаги икки ёш юрагидаги севинчли сўз билан етказиб ифодалаб бўладими?! Кўзлардаги фусун, ҳаракатлардаги ёқимлилиқ, эркаланиш, бу дунёда ҳаёт энди бошланадигандай улардаги иштиёқу ишончли тасвирлаш маҳол. Бу лаҳзани қаламга оламан, деб ўзимни қадимги муншилардек ожизу нўноқ сездим. Тўйга олиб қўйилган пальто, туфлини у Жўмардга бериб юбормаганида (бу, албатта, ҳозир мумкин эмас) у яна ўз уйида кийиб, ойнага қарагиси келди. Пальтонинг фасони ҳам, ранги ҳам ёқди. Онахон шу кеча азбаройи ҳаяжоннинг кучли бўлганидан яхши ухлолмади ҳам. Туш кўрди. Тушида тўй бўлаётган эмиш. У бўлса ўзига ярашган бу пальтони кийиб, Жўмард билан қўл ушлашиб юрган эмиш. Одамлар уларни табриклашар, ҳавас билан тикилишар, Онахон чиройли пальтосини кўз-кўз қилиб юқорида ўтирган эмиш...

Лекин дунёда ҳасад деган ёмон нарса ҳам бор, ҳали бу дарднинг давоси топилмаган. Ҳасадгўй ўзганинг бахтини кўролмайди. Гап шу ерга етганда, Онахон ўз шодлиги, ўз бахти билан масрур турсин, энди икки оғиз сўзни Лаълихон деган аёлдан эшитинг. Ўзининг райкомда сурилиб, «ёғлиқ жой» деб адашиб сартарошхонага кассир қилиб юборилганини кейинчалик фаҳмлаб, сочи тикка бўлди. У бир-икки келиб, Жўрақуловнинг ёнига кираман деган эди, аксига у далада бўлиб қолди. Бу ерда ўзига паноҳ тополмагач, яна сартарошхонага бориб, бошини ичига тиқиб ўтирди. Райкомхон опа Итолмасова Лаълининг райкомда кўп ўралашиб юришини ҳам истамасди. У, кимнингдир янглиши натижасида бу ерга хизматга ўтиб қолгану кейинчалик аранг жўнатишган эди. Чаёндек саргайиб, бўялган киприкларининг қораси бурни устига тўкилиб, илгаригидай таранг бўлолмай шалвираб қолган Лаълининг кўзи Онахонга тушиб, бир муддат маҳлиё бўлиб турди. Ёш, чиройли... Буни ким олиб келди экан? У райкомда ишлайдиган ёшроқ йигитларнинг деярли барини хаёлидан ўтказди. Ҳайрон бўлди. Лекин Жўрақуловнинг ўзи таклиф қилиб олиб келганини мутлақо хаёлига

келтирмади. У Онахон рўпарасида ўтириб, бир муддат тикилди.

— Кимни қизисан? — Лаълихон тўсатдан «сенлаб» савол бергани Онахонга ёқмади. Жавоб қилмади, индамади, — сендан сўраяпман?

— Мен сизни биринчи кўришим... «Сен»лаб гапириш одобдан эмас!

— Ёчирасиз! Мен — Лаълихонман, мени танимайсизми? Мен шу сиз ўтирган усталда неча йил ўтирганман. Устал ўлсин, амал ўлсин, бугун меникию эртага бировники... Катталарнинг ҳаммаси мана шу устални бермаслик учун биров-бировларининг пайини қирқингади, олишадилар. Кимнинг қизисиз, ойнониб кетай!

— Отамларнинг, — деди кулгиси қистаб Онахон. Унинг рўпарасида, дарҳақиқат, драматик спектакллардаги юзига грим қилиб чиққан бир хотин тўрарди.

— Отангиз кимлар?

— Ҳақназар ота.

— Ҳақназар ота? Геройми? Илгариги колхоз раисими?

— Ҳа.

— Шундай денг, — Лаълихон ўйланиб қолди, — лекин барибир сизга айтадиган маслаҳатим бор. Яхши қиз кўринасиз. Сиз бу ердан кетинг! Жўрақуловга кириб айтиб, ариза ёзиб, тезда бу ишдан кетинг! Мен ўзим қайтиб келмоқчиман. Эрга тегмаганга ўхшайсиз, ҳа, ҳали ёшсиз. Бу ер сиздақаларга тўғри келмайди. Тушундингизми?

— Нега?

— Бу ерда ёмон йигитлар кўп... Кейинги пушаймондан фойда йўқ! Раис ўлгурлар ҳам ёмон, алдашадди... Нарса кўтариб келишаверади... Ҳеч жон-қолинга қўйишмайди... Бузилиб кетасан.

— Чиқиб кетинг бу ердан!

— А-а?

— Чиқиб кетинг, бўлмаса мен ўзим чиқиб кетаман! — Онахон ўрнидан дик туриб, ташкилий ишлар бўлимига, Райқомхон опа ёнига кириб кетди. Бир муддатдан сўнг улар Райқомхон опа билан бирга қабулхонага киришган эди, Лаълихон аллақачон қочиб чиқиб кетибди. Унинг сартарошхона томон кетаётганини деразадан кўришди. Лаълихон аслида баджаҳл аёл эди. У

қўшнилари билан жанжаллашавериб обрўси ҳам тушиб кетган. У ўз сиридан воқиф бўлмаган кимсалар билан жуда ҳам мулойим, хушфеъл, дилбар бўлиб гаплашарди. Ўзининг итфеълини ниқобларди. Баъзан енгги шимарилган, ҳаммаёғи унга беланганча порр этиб, эшигидан чиқиб келиб, қўшнилари билан наридан-бери саломлашар ва нон ёпаётганини, ҳозир эри машинада икки қоп ун, хумчада ёғ ташлаб кетганини ошхонаси шифтидаги қазилардан оламан деб эси кетганини, ўртанча ўғли ёғоч билан уриб тушириб берганини мақтанарди. Бу билан у жуда ҳам тўқ туришини билдирмоқчи бўларди. Бундан уч кун аввал гугурт сўраб чиққан қўшниси билан узундан-узоқ гаплашиб, қизига: «Ҳой, анави пианино устидаги гугуртни олиб чиқ!» — деган эди. Шу билан гугурт тагида каттакон қора пианино борлигини билдирмоқчи бўларди. У кейинги пайтларда бирон қўшниси эшик тақиллатса югурганича бориб гардеробда тайёрлаб қўйгани атлас кўйлаги, японча паригини бошига илиб, наридан-бери қимматбаҳо латта-путталарини диванга, столлар устига сочар, кейин секин бориб эшик очар, диққат бўлиб, қайтиб кетмоқчи бўлган қўшнисини қўярда-қўймай уйга олиб кирар — меҳмоннинг кўзи катта хона бурчагида ўралиб, тик турғизиб қўйилган гиламларга, сотиб олишгандан буён бирон марта ҳам чалинмаган пианино устидаги олтин билагузук, дурлар шодасига тушар, хона ичидаги бошқа йилтироқ буюмлар, шифтдаги биллур қандилнинг титраб турганига кўзи тушмай илож йўқ эди.

Қумурсқага ўхшаб Лаълихоннинг оёғида ҳаловат йўқ, тинмай ўрмалар, аллақасёқлардан тишида тишлаб ҳар балони мол деб кўтариб келарди. Тинмай буюм йиғарди. Унинг дастидан эски шамдонлар, попларнинг кимхоб ёпинчиқларигача қолмас, Термиз бозорига бориб ичига танга пул ташлайдиган мушукчагача олиб келарди. Жиндек йилтирайдиган нарса бўлса бас, олаверарди. Уйи уй эмас, омбор бўлиб кетган. Молга ҳирси шу даражада ошиб кетдики, овқатта ишлатиб юборган лаганини ҳам, уч-тўрт пиёлани ҳам йиғиштириб, сервантига териб қўйди. Қандайдир бир синиқ сопол товоқда овқат сузарди. Бу сопол товоқ ҳам қўлидан тушиб кетиб сингач, қўшниларникидан чиқиб қолган бегона лаганда ош ерди. Бегона лаганнинг оши ширин бўлар-

миш. Лаълихон ўз рақиби билан олишганда, аввал жим туриб, қўл теккизилиши билан эски ғиштлар орасидаги қора қўнғиздек қўланса бир ҳид чиқарар — сассиқ гап айтар ва шу лаҳза рақиби қочиб қоларди. Бу гал мангустага ташланган кўзойнакли илондек томоғларини шишириб, бошини кўтаргандек бўлди. Лекин мангуста голиб чиқиб, уни ғажиб ташламоқчи эди, у ажриқ, алафлар орасига ўзини уриб, кўздан ғойиб бўлди. Шундан сўнг Онахоннинг биронта яқин кишисини қидирди. Заготскотга, Яхшибек Тайлоқов ёнига борди. У арзини эшитди-ю, ичдан: «Ҳа, арзингни анавинга айт», дегандек қилди. Рўйхуш бермади. Шундан сўнг у Холчани топди. Улар сартарошхонага, Лаъли тили билан айтганда, «маданий-маиший хизмат кўрсатиш уйига» келиб турарди. Онахоннинг тез кунда тўйи бўлишини эшитган Лаълихон ўша «тарих муаллими»ни қидирди. Холчанинг гапи унга доридек зарур эди, тўй ҳақидаги ва умуман Онахоннинг Бойбўсинов билан ошиқ-маъшуқлигини билиш учун бу ҳақдаги сўзларнинг ҳар мисқолини тиллога сотиб оларди.

Жануб қуёшининг бениҳоя ҳарорати остида етилган гуллар ниҳоятда хушбўй, лекин шундоқ ерда ҳам шўрхоку алафлар ўсгани кўп афеус, эҳтимол табиатга бу ҳам керакдир. Ерга тушган бир зувала ҳамирдек юзи текис бўлиб қолган Холча ўта ичи қора қиз. У билан дугона бўлиб юрган Онахон кейинчалик ҳафсаласи пир бўлди. Унинг хунуклиги устига ички дунёси ҳам расво — ҳасадчи эди. Дугоналарининг яхши кийинганини ҳам кўролмасди. Ёш Онахоннинг баъзидаги бундай бўлмаслик керак, деган танбеҳлари ҳам кор қилмади.

Кунлардан бир кун Жўмард ишлаётган мактабни топиб келди. Юраги куйиб кетган Лаълихон Жўмарднинг дарсдан чиқишини кутиб, қўнғироқдан кейин уни бир чеккага тортди, Онахон ҳақида гапира кетди. Жўмард бир қарашдаёқ бу хотиннинг ифвогар эканини билди, аммо ким бўлса ҳам гапининг охиригача эшитмаслиги мумкин эмас эди. У ўзини Тайлоқовнинг иккинчи хотини... Тайлоқов жуда кўп хотинларни бузганини, гўё ҳозир «Онахон билан дон олишаётгани...» ни айтди. (Онахон Холчага дарҳақиқат Тайлоқовни мақтаган эди.) Юраги орқасига тортиб кетган Жўмард ўзини оғирликка солди.

— Онахон сиз айтган қизлардан эмас!— деди ранги оқариб.— У менинг ўқувчим. Ўзим райкомга ишга олиб бордим.

— Тоза ҳам жойига олиб борибсиз!

— Бу гапларни қўйинг! Сизга ярашмайди!— Жўмард бурилиб кета бошлади,— сизга маслаҳатим, чакимчиликни қўйиб, уйингизга бординг.

— Сен ўзинг йигитмисан?— Лаълихон даргазаб мактаб дарвозасидан чиқиб кетди.

Бу қандоқ гап бўлди! Жўмард қўнғироқ чалинганч, синфга кирди, лекин юраги сиқилиб, боши айлана бошлади. Миясига ҳеч нима кирмади. Бу ярамас, манжалақига ўхшаган хотиннинг ҳамма гаплари ёлғон, хусумат эканини пайқарди. Очиқдан-очиқ туҳмат қилаётгани сезилиб турарди. Лекин қандайдир шубҳалар юрагини тишлай бошлади. Уша куни зина тепасида чақчақлашиб, гаплашиб турган кимса ким экан... Жўмард синфда ортиқ хаёл суриб ўтиролмади. Болалар олдида кулги бўлишдан, шивир-шивир бошланиб кетишидан қўрқиб ўнг қўли билан юрагини чангаллади. Ўзини ёмон сезаётганини, юраги санчиб, боши огриётганини болаларга айтди. Ўз ўрнига синфкомни ўтқазиб, қалингина тарих китобидан бир-икки боб кўрсатди; XV аср, Темурнинг мўғулларга қарши кураши бобини овоз чиқариб ўқишни тайинлади-да, ўзи папкасини кўтариб уйга кетди. Уйга келибоқ, ўзини каравотта отди.

XX боб

РУХИЙ МАДАД

Жўмард Бойбўсиновнинг синфга бу сўнгги кириши эди. Эртадан бошлаб юқори синф болалари теримга олиб чиқилади. Ангор, Бешқўтан, Термиз томонларда аллақачон қўл терими бошланиб кетган. Аксар Деновадаги мактабларни Бандихонга, шерободликларни Папхурд, Зарабоғ далаларига чиқаришарди. Қантарилган отдай кучга тўлиб шай турган терим машиналари ҳам кейинги ҳафтадан ишга тушса керак. Баъзи кунлари Жўрақулов уйдан тўғри колхозга кетар, секретарлардан бири райкомда бўлса кифоя дерди. Сентябрь бош-

ланди, ойнинг ўрталарига бориб теримга умум сафарбарлик эълон қилинади, деган гап ҳам бор; синоптикларнинг берган маълумотига кўра республиканинг жанубий районларида барвақт ёгин-сочин бошланиш хавфи бор эмиш. Бундай пайтларда райкомда ташкилий бўлимда фақат Райкомхон опа Итолмасова, биринчи секретарь қабулхонасидаги секретарь қиз қоларди, холос. Эшикдаги тахтачада: «Райком закрыт, все ушли на фронт», деган ёзув бўлмаса ҳам шу руҳия сезилиб турарди. Кўчаларда, чойхона ва ресторонларда сангиб юрган биронта кишини топиб бўлмайди. Ҳамма далада, ҳамма пахта билан банд. Никоҳ тўйлари ҳам пахта терими якунидан сўнг бўларди. Бу кайфият Сурхон ерларида ҳар йили содир бўлаверганидан каттадан-кичик яхши билар, на ташвиқот ва на маъмуриятчилик лозим эди.

Ойнинг ўрталарига бориб райком ходимлари ҳам ўзлари вакил бўлган колхозларга чиқиб кетишди. Итолмасова билан Онахон «Чағаниён»га, Ҳанифа Бегимқулова ихтиёрига юборилди.

— Онахон қизим, Райкомхон опангиз билан ўз колхозингизга борасиз,— деди Жўрақулов Онахонга тикилиб,— бу райономиздаги энг катта ва илғор колхоз. Бу колхозни ўз бувангиз вояга етказган. Мен ўзим ҳам биркитилганман. Тез-тез бориб тураман. Бултургига ўхшаб яна этак тутиб, теримга тушинга тўғри келади...

— Ҳотам Жўрақулович, бизни иш билан қўрқитолмайсиз! Сентябрь келгач, истинкт бўлиб қолган, биз туролмаймиз. Енг шимара бошлаймиз,— деди Онахон шаддодлик билан,— бизни теримга юбориш балиқни сувга ташлаш билан баробар.

— Офарин!

— Дугоналарим, ҳамма-ҳамма далада бўлса-ю, мен бунда ажралиб ўтираманми?!

— Э, йў-ў-ў-қ! Маълум маррага борганимиздан кейин опангиз билан дарров райкомга қайтиб келишингиз керак! Сизларсиз биз раҳбарлик қилолмаймиз.

— Ха-ха-ха-ха.

— Ўртоқ Жўрақулов, Шоймардон қачон ишга тушади?— гапга аралашди Итолмасова.

— Шоймардон ишга тушди.

— Механизаторларимиз териб тургандан кейин план кўтарилаверади. Эл дастурхонига оқ олтин тўка-

верамиз, — деди Итолмасова баъзи секретарларга ўхшаб ўта расмий, раҳбарона гапириб. Райком аппаратида кўп йиллардан буён ишлайверганидан, қарору муaroжаатлар ёзаверганидан гапи ҳам газетадаги мақола-ларга ўхшаб кетганди.

Ҳотам Жўрақулов Онахондан кўз узмас; унинг кўзларига ўша кунлар — ўн беш йил аввалги дўсти Қиличнинг уйида бўлганида ўша жамалаксоч қиз кўри-ниб турарди. Устида пахталик қавима нимча, сочи майда ўрилиб, учи пилик қилинган. Овқатни ҳам ша-пиллатиб қўлда ерди. Дамо-дам енги билан бурнини артиб қўярди. Кир-чир бўлиб, иш қилиб юргани билан ўта қувноқ, қўлпи-сўлпи кийимлар ичида ҳам олтин узукнинг ёқут кўзидек ярқираб кўринган эди. Бултур терим пайтида уни қайта топди. У энди тамоман ўз-гача, бўйга етиб, киши уяладиган бўлибди. Сўзамол, шаддод, кўзларида фусун...

— Унда Қўчқорвой ака бор, ўртоқ Итолмасова, у кишини танисангиз керак?

— Таниганда қандоқ! У киши отнинг қашқасидек ҳаммага маълум, — деди опа, — ўшалар омон бўлсин, ишнинг оғири улар гарданида. Оқ олтинни олтин қўл-лар яратади. Шермуҳаммадхўжаев зўр бригадир, ўртоқ Жўрақулов. У менга ёқади.

— Эшитганман, ёшликда ўрталарингда гап ўтган экан...

— Ха-ха-ха-ха, — Онахон бирдан кулиб юборди.

— Йўқ, ўртоқ Жўрақулов, «гап» ўтмаган. Унга ҳу-жум бўлганида ҳимоя қилганмиз... Кетмон қораланиб, «эскилик сарқити» қилинганда Қўчқорвой ака ҳам урилган. Шунақа вақтлар ҳам бўлди-я! Жамоа иши-ни коньяк қуйиб бериб ҳал қилмайлик, деб минбардан бақирган шу киши-да! Кейин балого қолди... — деди Райкомхон Итолмасова.

Дарҳақиқат, Онахон сувга ташлаб юборилган балиқ-дай, ўйноқлаб, пахтазор қаърига шўнғиб кетди. У эски дугоналарига ҳам, Райкомхон опага ҳам қарамай лўп-пи пахталарни терарди. У соғиниб қолган экан, завқ-ланиб терарди, момик пахтаи бағрига босарди. Бу гап-лар шаҳарликларга анча эриш кўринади, ҳа, аслини олганда пахта териб ўрганган қўллар бу ишни соғин-май иложи йўқ. Пахтакор бир қизнинг, вазифа тақозо этиб, эри билан чет элга ишга кетгани, элчихонанинг

дабдабали хоналари, заллар, мрамар зиналар, жиҳозлар, биллурий қандиллар, гиламлар, режаланган кун, хизматкорлар... бари-бари тезда уни зериктиргани, олтин қафасдан чиқиб кетаман, деб хархаша қилгани бизга маълум. Ўзининг кенг даласи, уйлар, ариқлар, ҳатто таппи ёпилган деворлари, ҳовлиси, сигир-бузоғи, чапг кўчаларини жуда-жуда соғинган. У ҳатто бетоб бўлиб қолган. Бизга тўғри келмас экан, биз далада пахта экиб катта бўлганмиз, кичикроқ бўлса ҳам ўзимизнинг юртимиздан иш сўранг, деб эрига ёлборгани ҳақиқат.

Онахон тушгача пахта териб роса мириқди; у рўпарасида тик қоматини намоёниш қилиб турган гўзалар билан гаплашгандай бўларди. Бултур Жўрақуловга агар ўқувчиларни икки ойлаб теримга юборилса ўқиш нима бўлади, деган гапи ҳам ноўриндай туюлди. Унинг бирдан пайдо бўлиб қолганини узоқдан кузатиб юрилган дугоналари ҳайрон, у нега тўдага қўшилмай ёлғиз юрибди? У ўз шоввозлигини кўрсатмоқчимикан? Дарҳақиқат, Онахон оппоқ очилиб турган гўзалар билан гаплашарди. Унинг мингларча дугоналари қатор саф тортиб тургандай, биз сизни соғиниб қолдик, дегандек бўлишарди.

— Ҳе-е-е-й! Ҳей, чиройли қиз! Бир оз тўхта! — узоқдан Маъмуранинг ўткир овози келди. Онахон қайрилиб орқасига қаради-да, ўнг қўлини кўтариб, ҳазиллашиб, вақтим йўқ ишорасини қилди.

— Ҳе-е-е-й қиз! Райкомхон опамлар ҳам чақиряптилар, бир оз тўхта!

Қизлар етиб келгунча Онахон шу атрофдаги пахтани териб турди, улар етиб келгач, қизлар тўпига қўшилди.

— Роса очилибди-а? — Онахон далага тикиларди.

— Бу йил пахта йили бўладиганга ўхшайди, — деди Райкомхон опа, — Қўчқорвой аканинг ўзлари қаёқда? Бизлар келганимизни эшитганмиканлар? Ўртоқ Бегимқулова билан гаплашиб бўлмайди-ку, лекин Қўчқорвой келиб бир ҳолимиздан хабар олсалар бўларди.

— Чарчадингизми?

— Чарчаганим йўғу белим огрийди. Бел ўлгур ёмон!

— Райкомхон опа, сиз хирмонда тура қолинг, илтимос.

— Озгина терай, яна бел ўлгур оғрийдиган бўлса бориб хирмон ёнида ўтираман.

Онахон бир муддат дугоналари билан гаплашгач, яна ишга тушиб кетди. Узун, охири кўринмайдиган жўякда этиги билан кесакларни босиб, икки томондаги лўппи пахталарни олар, унинг қўллари машинадан тез ишларди. Баъзан қоқилар, қақрар, қуёш манглайини куйдирарди. Сочи чамбар, устидан дурра билан тангиб олган, оёғида ўзининг қизил этиги. Бирпасда этаги тўлиб, зил бўлиб кетарди.

У пахта терар эди-ю, хаёлида Жўмард. У жуда ҳам яхши йигит. Терим тугаши билан уларнинг тўйи бўлади. Тўйда албатта Жўрақуловнинг ўзи раислик қилади. Онахон учун олинган пальтолар ҳам унинг кўзига кўриниб кетди.

Онахон ширин хаёллар оғушида завқ билан, гайрат билан терарди. Лекин нима учундир Жўмард яна жим бўлиб кетди. Мана бир ҳафта ҳам ўтди, унинг баъзан жуда ҳам хурсанд бўлиб кетиши, баъзан энтикиб, соғиниб келиши, баъзан жим бўлиб кетиши қаттиқ ўйлатиб қўйди. Шундоқ ақлли йигит баъзан майда гапларга қулоқ солиб ўйланиб қоларди. Кўп номақбул воқеаларни эшитгани сабаблими, хотин-қизларга ортиқча ишю навермасди, рашкчироқ эди. Яна унинг жим бўлиб кетгани Онахон юрагига ғашлик солди.

* * *

Кейинги кунларда осмонда битта-яримта булут пайдо бўла бошлади. Онахон бу зангори осмон шишасини яна ҳам тиниқроқ бўлсин, деб оппоқ пахта билан артиб қўйишга тайёр. Телевизорда чиққан синоптик, шимолий қутбдан Урал тоғлари ва қозоқ даштлари оша Урта Осиёга совуқ оқим келаётганини, эрта-индин Хоразм ва Қорақалпоқ томонларда шамолнинг тезлиги дақиқада ўн беш-йигирма метрга етишини, баъзи ерларда эҳтимол ёмғир ёғишини айтди. Бу гаплар ҳамма вақт ҳам тўғри чиқавермаслигини биладиганлар ўзига тасалли беришарди. Уларнинг лофи тўғри чиқмаслигини жуда-жуда исташар, уларнинг ўзлари ҳам бунга рози. Аммо барометрларнинг ликиллаб турадиган ўқлари ниҳоятда ўжар! Табиат ўз айтганини қилмай қўймас экан, йигирма тўққизинчи октябрь куни водийда ёмғир ёға бошлади. Эртасига бу ёмғир қорга айланди.

Тошкент, Самарқандда ҳам аҳвол худди шундай бўлди. Онахоннинг тарвузи қўлтиғидан тушди: нима бўлди экан? Тинмай қор ёғарди. Ерлар оқариб, совуқ шамол увилларди. Йўллар шилт-шилт... Катта йўлдан ўтиб бораётган оғир юк машиналарининг ойнасидаги чўтка у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Уйга қамалиб ўтирган Онахоннинг кўзига бутун дунё совиб, қор қўйнига киргандек бўлди. Ҳамма ишлар тўхтади. Эсиз-эсиа, неча минг тонна оқ олтин ерда қолди, деди ўзига ўзи. Энди далага на машина ва на теримчилар кира олади! Бундан бу ёғи шу экан-да, деди хўрсиниб Онахон, самолётдан дори сениб, бу шилта қорни йўқотиб бўлмайди. Мажлис қилиб ҳам, тўп отиб ҳам кўришди, барибир бўлмади. Бу тўплар, Ҳақназар отанинг фикрича, инқилобдан аввал Тошкентга олиб келинган игна ясайдиган машинага ўхшарди... У дераза олдида шамдек қотиб турарди. Унинг назарида ҳамма иш барбод бўлди — шунча югуриб-елишликлар бир пул!

Кечга яқин ортиқ сабри чидамай иссиқ кийиниб, тивит рўмоли билан бошини ўраб, буvasининг «Москвич» машинасини ҳайдаб райкомга келди. Ҳойнаҳой Ҳотам ака ҳам деразадан далаларга тикилиб турган бўлса керак, деди ўзига ўзи. Мабодо у киши бўлмаса бошқа ходим билан бирпас гаплашиб келаман, деди. Унинг ичини ит тимдаларди. Енгилган, мағлуб аскардай Онахон қовоғи солиқ йўлга тушди. Қор атай унинг кўзларига ўзини уриб, ўч олгандай бўларди. Орқангга қайт, мен сенинг далаларингни ивитиб, пахтангни тупроққа қўшиб ташлайман! «Табиат инжиқликларини енгамиз» деган шиорларингиз сохта эканини, мажлисда ваъзхонлик билан иш қилишликларингизни сизларга кўрсатиб қўяман», дегандек бўларди.

Бир муддат йўл юриб, Онахон райкомга етиб келди-да, зинапоялардан кўтарилиб, иккинчи қаватга чиқди. Қабулхонада пайпоқ тўқиб ўтирган фаррош аёл билан илиқ сўрашишгач, Ҳотам Жўрақулович ўз кабинетида ўтирганини билиб, ичкарига кирди. Боя худди кўз олдида келтиргандек, Ҳотам Жўрақулович, дарҳақиқат, кабинет деразаси ёнига келиб, қорга, далаларга тикилиб турарди.

— Буни қаранг, нимани ўйласам тўғри чиқади-я! — деди кабинетга кирган Онахон Жўрақуловга яқинлашиб, ҳаяжон билан. — Ҳозир сизни худди шу ерда, би-

ринчи дераза ёнида қорга қараб турганингиз кўз олдимга келган эди...

— Келинг, Онахон қизим! — деди илжайиб Жўрақулов, — ҳозир ҳаммамизнинг кўзимиз мана бу бемаврид ёғаетган қорда. Ишнинг белига тепди!

— Энди тамом бўлди-а? Расво бўлди-а? Расво бўлди иш. Нима кўнглимдан ўтса шу бўлади-я! Ёмғини қорга айланмаса яхши бўларди, дедим.

— Яхши бўлмади, — деди Жўрақулов Онахонни стулга ўтиришга таклиф этиб.

— Э, аттанг! Энди нима қиламиз? Шунча пахта қор тагида қолиб кетаверадими?! Наҳотки шунча ишимиз увол кетди-а? Жуда ачинаркансан киши! Одамларнинг меҳнати, план, мажбурият... Юрагинг ачишиб кетаркан. Тамомми? Энди келаси йилни ўйлаймизми?

— Тамом эмас! Сизнинг ҳамма ўйлаганларингиз ҳам тўғри эмас!

Онахон Жўрақуловга ҳайрат билан қараб қолди. Жўрақуловнинг баъзан салмоқланиб гапиришидан қўрқишарди. У кескин бир сўз айтмоқчи бўлса, атай ўзини босиб олиб, салмоқланарди. Чўлоқ одамдай гапни бир томонга ташлаб гапирганда одамлар дарҳол ҳушёр тортарди.

— Ана, ёғанти. Бунақа бемаврид ёғишларни кўн-кўрганмиз. Кечаёқ синоптиклар билан гаплашдим. Тошкентга ҳам телефон қилдим. Бу қор ўтиб кетади. Мана кўрасиз, эртадан булутлар тарқаб кетади. Ҳаво очилиб, офтоб чиқиб кетса булар бирпасда йўқолади. Бу тамом эмас! Мажбуриятни ҳам бажарамиз! Пахта ни далада қолдирадиган анойи йўқ!

Ҳотам Жўрақулов бу гапларни дадил айтаётганида, негадир кабинети эшиги орқасида оёқ товуши эшитилгандай бўлди. Унинг юраги орзиқиб тушди. Гўё, ҳозир эшик очилиб, хотини Гулжаҳон кириб келаётгандай бўлди. У, ахир қизи тенги Онахон билан табиат инжиқлиги ҳақида гаплашиб ўтирибди-ку... Лекин барибир Жўрақуловнинг юраги шиғиллаб кетди. Гулжаҳон бу гапларни тушунмайди.

Онахон ҳам ўйланиб қолди. Ташқарида гупиллатиб қор ёғарди, лекин Жўрақулов жуда ҳам ўзига ишонган ҳолда ўтирарди. Эҳтимол у Онахонга далда бераётганмикан? У дераза ёнида туриб, бугунги қорга эмас, эртаги чароғон кунни кўраётганмикан? Онахон гап то-



полмай ўйланиб қолди. Ҳар қалай шунча ёшга борган одам бекорга валдирайвермаса керак. У ҳеч қачон ёлгон гапириб, далда бермасди.

Улар бир муддат ҳар тўғрида гаплашиб ўтиришди. Кейин Онахон Жўрақулов билан хайр-хўшлашиб ташқарига чиқди. У сеҳрландими ёки қор Жўрақулов билан Онахон суҳбатидан воқиф бўлдими, у энди кўзларига игнадек санчилмасди. У қорга нисбатан анча пошсанг қаради, ҳа, баъзан шунақаси ҳам бўлади, дегандек қилди. Бундан икки соат бурунги ваҳима, умидсизлик йўқолди. Дунё музлаб қолгандай эмас, терлаб-чарчаган далалар юзидаги ғубору чангни юваётгандек, эртага ҳаво яна чарақлаб очилиб кетишини ўйлади.

Буни қаранг, дарҳақиқат, эртасига булутларнинг чоки сўкилиб, чарақлаб офтоб чиқди. Қорлар эриб, ердан ҳовур кўтарилди. Одамларга жон кириб, яна чумолидек ўрмалаша бошлади. Қору шамол ваҳимаси йўқолди. Ҳар қандай шароитда ҳам умидсизликка, ваҳима васвасасига тушмаслик кераклигини ўйлаб, эрта билан Онахон яна далага югурди.

XXI боб

ГУЛНИ КИМ СУЛИТДИ?

Термиз—Қумқўрғон йўлида шигиллаганча келаётган енгил машинада, шофёр ёнида ўтирган Онахонга иттифоқо кўзи тушган Жўмард данг қотиб қолди. Бу, райкомга қарашли машина экани, ҳайдаб кетаётган йигитни ҳам аллақерда кўргандеклигини эслади. Унинг Онахон томон қийшайиб, нималарнидир гапираётганини ҳам кўрди. Йўлда турган Жўмард шу лаҳза машинаси багажнигини бекитиб, шошилганча кабинага ўтирди-да, газ бериб, қораси йўқолай деб қолган ўша машина орқасидан югурди. Ун минутлардан кейин Жўмард унга яқинлашиб, эллик метрча орқада кела бошлади. Наҳотки йўл четида, машинаси ёнида турган Жўмардни Онахон кўрмади? Кўрган бўлса ҳам сир очилишидан қўрқиб, юзини тескари қилиб ўтиб кетди-микан? Наҳотки Онахон шунақа? Чиройли қизларнинг «амакилари», «поччалари» кўп бўлганидай, бу шофёр йигит ҳали бир уруғи бўлиб чиқар! Наҳотки у

райкомга ишга боргандан кейин тез-тез куладиган, одамлар билан элакишиб кетадиган, ўйинқароқ бўлиб қолди? Кўп вақт унинг тилидан катталарнинг номи тушмасди. Район қолиб, Термиздагилар, дадасининг сафдошларини ҳам исми, отасининг исми билан айтар, улар ҳам тез орада райкомдаги бу «олов қиз»ни таниб олишган эди. Дарҳақиқат, Онахоннинг берилиб ишлаши, райкомни «ўзиники қилиб олгани», одамларга гоҳ бетма-бет, гоҳ телефонда қилган маданий муомаласини кузатиб юрган Жўрақулов ҳам ундан мамнун эди. Ёрдамчи бўлиб келгани узукка кўз қўйгандек бўлди. Онахондаги бу ғайратни Жўмард сезмаслиги мумкин эмас эди. У, Онахоннинг бунда ишлашини истарди-ю, лекин битта-яримта шилқим шахсларнинг элакишиб қолишидан қўрқарди. Бу шофёр йигит Онахонни қаёққа олиб кетаётганини, тўғри йўлдан бурилишини кузатиб, ўн километрча юргач, сабри чидамай машинага етиб олиб, ёнма-ён кетаётганида Жўмардга кўзи тушган Онахоннинг бирдан ранги оқариб кетди. Шу лаҳза шофёр йигитга мурожаат этиб, машинани тўхтатди. Машинадан тушибоқ, Жўмард машинасига ўтди.

— Салом, Жўмард ака!

— Салом!

— Сизни кўриб қолдим, қаёққа кетаётган эдингиз?

— Сиз қаёққа кетаётган эдингиз?

— Нарсаларим қолган экан, олиб, яна колхозга кетяпман. Биз ҳозир теримдамиз. Райком машинаси колхозга кетаётган экан, мени ҳам олиб кетинг, деб илтимос қилдим. Буни қаранг, сизни кўриб қолганим қандай яхши бўлди!

— Қандай ёмон бўлди денг.

Онахон индамай қолди. У гўзал бошини бинафшадек эгиб, тиззасига тикилганича ўтирарди.

— Кўнглингизга ёмон нарса олманг. Илтимос қиламан, менга ишонинг...

— Қандайдир шилдир одамлар билан қўл ушлашиб турсангиз ҳам ишонишим керакми? Қандайдир шофёрлар билан ёлғиз юрсангиз ҳам ишонишим керакми?

— Тўхтатинг машинангизни, тушиб кетаман!

Жўмард тормоз берди, машина ғийқ этиб, тумшуги билан мункигандай, беш-олти метр асфальтти чизиб бориб тўхтади. Кабина эшигини очган Онахон пастга тушиб, эшикни ёпди.

— Колхоз идораси ҳали узоқ-ку? — Жўмард ўтирган жойида ранги оқариб кетган Онахонга мурожаат этди.

— Ана, кўриниб турибди, — Онахон катта йўлни кесиб ўтиб, узоқда кўриниб турган икки қаватли бино томон юра бошлади. Жойида туриб қолган Жўмард бир муддат Онахонни қайтиб келади, деб кутди. У индамай кетаверғач, уч минутлардан сўнг машинасини юргизиб, жадаллик билан орқасига қайтиб кетди. Ана холос. Ҳозироқ машинадан тушиб, орқамдан юриб келиб, қайтариб машинага олиб кетади, деб ўйлаётган Онахоннинг тарвузи қўлтиғидан тушди. Ташлаб кетаётган машина орқасидан термилиб қараб қолди. Нега бундай қилди? Машинадан зарда қилиб чиқиб кетмаслиги керак эдими? Бўлмаса, нега уни ҳақорат қилди?! Наҳотки у ўз Онахонига шунақа шубҳали гаплар айтса! Райком машинасига тушса нима бўпти? Наҳотки ўша шофёр боладан рашик қилса?!

Колхоз идорасига борадиган йўлда ёлғиз кетаётган Онахоннинг бошини турли хаёллар аридек ғувиллаб ўрай бошлади. Шундай хаёллар Жўмард бошини ҳам ўраб олган эди — шофёр йигит унинг белидан ушлаб ўпган бўлса-чи? Ҳанифа Бегимқулова бир суҳбатда хандон ташлаб кулиб, «ўпса нетар, ювса кетар...» деган гапи ҳамон ёдида эди. У гумону шубҳалар гирдобидан бир сариқ япроқдек пирпираб айланар, дам гарқ бўлиб кўздан йўқолар, дам гўё сув юзига чиқарди. Баъзи жойларда ишратбозлик кучайиб кетганини ўйлади. Унинг кўзи олдида шофёр йигит Онахон белига қўлини узатиб, уни ўпаман деб интилаётгандай кўринарди. Яқинда Манғит томонда бўлган бир воқеа хаёлига келди. Икки ошна бир қизни кўз остиларига олиб юришар экан. Бири шу қизга уйланади. Лекин қиз жувон чиқади. Шу кеча йигит номусга чидолмай қишлоқдан чиқиб кетади... Бу, Жўмард хаёлидан ўтди.

Онахон ҳам колхоз идорасига етиб боргунча хаёллар тўлқинида кемадай қалқди.

Кейинги пайтда Жўмарднинг сал ўзгаргани, ўзи ҳақида баъзи гаплар тарқалганини эшитиб, жуда ҳам қайғуларди. Одамлар ҳозир оёғи билан эмас, оғзи билан юради, қўявер, хафа бўлма, кўзга яқин қизларнинг биронтаси ҳам оз-моз гап бўлмай қолмаган, деган эди Шабона буви. Холчага ўхшаган бозори касод, оймитил-

лаю хунуклар гап бўлмайди. Улар фаришта! Унта йигит сени оламан деб юрибди. Айб ўзингда! Биттасига тег-да, кет! Бойбўсиновнинг арзандаси олмаса, олмас, сени ундан нима камлигинг бор! Ҳамма кўхлик қизлар балоғат ёшида шундай бир гап бўлади. Бу гапни ҳасадчилар қиладилар. Узумга бўйи етмаган тулки, ҳали гўр деб кетган экан...

Кунлар ўта бошлади. Лекин барибир Онахон Жўмардни соғинди. Ўша куни ўрталарида ноқулай гап ўтгани, Жўмард ўзининг ноҳақ эканини тап олади, деб ўйлади. Пальто, туфлилар олиб қўйгани, уларнинг тўйлари яқинлигини баъзи қариндошлар ҳам билишини эслади. Бир кун, ярим кун аразлаб, кейин келади. Қаёққа борарди, деди ўзига ўзи. Шу қиррабурун «тарих муаллими»ни соғинди. Унинг кўнгли тозалиги, бирсўзлилиги, тилёғламаликни билмаслиги ва умуман бу зиёли йигитнинг ҳамма томони унга ёқарди. Онахон Жўмардни астойдил яхши кўриб қолган. Шундоқ йигит турмуш қурамиз деб юрганидан жуда ҳам шод эди. Лекин бугунги воқеа кутилмаганда юз берди. Қаёқдан ҳам у иккинчи секретарь машинасига туша қолди? Ўзини ўзи койирди Онахон.

Лекин бу араз узоққа чўзила бошлади. Жўмард унинг тушига ҳам кирди. Эрта билан икки томчи ёш Онахоннинг юзидан сирғалиб дудоғигача тушди. У қўли орқаси билан даҳанидаги намни артди. Кейинги кунларда унинг ранги синиқиб, оқариб юрганини сезган буви яна Арасту бўлиб, фалсафа сўқди. Бугдой тегирмонда ун бўлиб, оппоқ оқаради. У нон бўлиб, тандирда яна ўз аслига—ўзининг олтин рангига қайтади. Бугдойи ранг ниҳоятда қутлуғ...

Алами юракда, шу кунлари далада елиб-югуриб ишлаб юрган Онахонни иттифоқо райкомга чақиришди. Қўли қўлига тегмай юрган қиз идорага келди-да, айвондаги умивальникда наридан-бери юз-қўлини ювди. Совун ҳам Фарғонаники экан, сассиққина олқинди унча кўпирмай таббини кир қилди. Чаккаларида оқариб қолди. Шоша-пиша эски «Газик»ка ўтириб, Райкомхон опа билан районга жўнашди. Бир марта юрак олдиргани учун бегона машинага ёлғиз тушмасди. У чой ҳам ичиб ололмади, қорни оч эди. Долзарб пайтда яна қандай мажлис чиқиб қолганини йўл-йўлаккай ўйлашарди—масалани сир тутиб чақиришади,

ўикангчи қўлтиқлаб боргач, бирон мажлис бўлиб қолганини айтишади, деди Райкомхон опа. Ёки учёт-кадрлар бўлими биронта ҳужжатни тўғрилаб олиш учун чақирган бўлади. Шу ишни сал кейинроқ қилинса ҳам бўларди-ку деёлмайсиз! «Райкомга чақиргандан кейин келиш керак, бу ҳам муҳим!» деб сизга «тушунтириб қўйдилар». Кадрлар бўлимидаги хотин кўпинча секретарлар номидан телефон қоқади, — ҳамма учун ҳурматли номни эшитгач, ким бўлмасин ўттиз, қирқ километр йўл босиб, зингиллаганча етиб келади. Онахон бошқа зарур кишилар қолиб, ўзини чақирилганидан ҳам таажжубланарди. Эҳтимол жуда ҳам муҳим бир гап бордир?

Ҳамма гап райкомга келишгандан сўнг маълум бўлди. Райком ҳувиллаб қолган, ёлғиз ўз кабинетида ўтирган Жўрақулов қабулхонада Онахон билан Опа овозини эшитгач, эшикни очиб, ташқарига чиқди:

— Келдингларми? Салом! Салом, азизларим! — У аввал Райкомхон опа билан, ундан кейин Онахон билан қуюқ саломлашди, — бўлмас экан, сизларсиз бўлмас экан. Қаноти қирқилган қушдек учолмадим. Обкомдан, ЦКдан одамлар келишяпти, қўлим қисқа бўлиб қолди. Райком ходимларигача теримга чиқариш тўғри эмас экан, Денов, Шўрчи, Шеробод билан гаплашдим; улар ҳам шундай қилишган экан, қўл-оёғи қирқилган одамдай ҳаракат қилолмабди. Сизларни чақириб олишга қарор қилдик. Медицина ташкилотларидан, озиқ-овқат ташкилотларидан ҳам сафарбарликка яна жалб этилмиз. Ўртоқлар, ўз жойларингизда вазифаларингизни бажараверинг. Хатарли кунлар ўтиб кетди, бу ёғини колхозчиларнинг ўзлари ҳам уддалай оладилар.

— Раҳмат, Ҳотам Жўрақулович, — деди Райкомхон опа, — белимда бодим бор. Оёғининг ҳам мазаси йўқ...

Онахон ўз жойига ўтириб, машинкаси устидаги гилофини кўтарди. У гап айтмади. Унинг учун бу ерга келиш жуда зарур эди. Чунки Жўмард қайси далани қидириб юради? Одамлар кўзи остида яхши эмас. Райкомга кириб келиши қулай. Шу сабабли уни чақириб олишгани ёқди. Иш бермайдиган кишиларни ҳам далага йўллаш тўғри эмас. Баъзилар ўз иш жойларида туриб кўпроқ фойда бериши мумкинлигини ўйлаб иш тутаётган Жўрақуловдан хурсанд бўлишди. Ҳатто теримга чиқиб, халақит бераётганлар ҳам бор. Бу гап алла-

қачон райкомга маълум эканлигини сезишди. Лекин баъзи ўпкаси йўқ мансабдорлар қани-қани, «давай-давай» қилишиб, одамларни далага ҳайдашади-да, илгаригидай ўз ҳаловатларини ўйлаб панада юраверишади. Вақти етгач, ўроқда йўқ, машоқда йўқ, жирмонда ҳозир бўлишади.

* * *

Кунлар, ҳафталар бирин-кетин ўта бошлади. Октябр байрамига район планни бажараман, деб юки оғир отдек ҳаллослаб, терлаб олдинга интиларди. Далада пахтанинг кўплиги, байрам олди қизгин меҳнат, ким-ўзарлик шавқи кучайиб кетган. Одамлар чарчаганига қарамай ишлашарди, мўри-малаҳдай ёпирилишарди. Одамларнинг берилиб ишлаётганликларини кузатиб юрган Жўрақулов, сиёсий онг, садоқат дала заҳматкашлари юрагида бениҳоя эканини кўриб хурсанд эди. Қумқўрғон Ўзбекистоннинг бир кичик бўлаги бўлса, бунда умум ишга садоқат, байналминаллик руҳи баланд эканлиги, шу районлар йиғилиб жумҳурият бўлгани-ю, бу жумҳурият Иттифоқда обрўли эканини ўйларди.

Октябр байрами арафасида план бажарилди.

Эрта билан хизматга отланган Онахон иссиқ кийимларини, жундан тўқилган свитер ва юмшоқ рўмонлини ўраб, автобус бекатига чиқди. Озгина нафталин ҳиди анқиб турган пальтосини кияётганида Жўмард тўйга атаб олган чиройли импорт пальто ёдига тушиб бир хўрсиниб қўйди. Эрта билан чой ичаётганида пиёласида каттагина шама айланиб юрарди. Бунга кўзи тушган буви бизникига меҳмон келади, деди. Онахоннинг хаёли Жўмардга учди, юраги негадир шигиллаб кетди. Эҳтимол бугун уни кўрар. Унг кўзи тепаси — қовоғи учаётгани ҳам хаёлини Жўмард томон олиб қочди. У автобусда одамларга тикиларди, унинг наздида гўё Жўмард ҳам ўтиргандай. Ноумид Онахон Жўмарддан хафа бўлишини ҳам, бўлмаслигини ҳам билмас эди. Агар у ҳозир рўпарасидан чиқиб қолса, ўша кун машинадан тушиб кетганига кечирим сўрашга ҳам тайёр эди. Яхши кўрган, бутун водийдаги тарихий ёдгорликларни томоша қилдирган, севаман, сенга уйланаман, деган бир одамга зарда қилиб машинадан тушиб кетгани тўғри бўлмади. Унинг ўзи ҳақорат қилди-ку? Қандайдир бир шофёр йигитдан рашк

қилиб, сунураб, қиз дегандай бўлди. Наҳотки у ўз севгилисини шундай шубҳа остида қолдирса! Ишонмаса! Бир зумдан кейин Онахон яна ўзини ўзи қоралай бошлади: қайот қизда ранг йўқ! Қайси йигит яқини кўрган қизиси ёлғиз, бошқа бир йигит билан кетаятган бўлса қараб туради! Қони қайнаб кетмайдими! Аёв ўзимда, деди бўшашиб, шалвираб. У ўз-ўзидан пушаймон бўла бошлади. Райкомхон опа ҳам — қизим, ёлғиз бир ўзингиз бегона машинага тушманг, ёмон воқеалар бўлганини эшитганман, деган эди. Эҳтимол Райкомхон опа шу иккинчининг шофёрига ишора қиладир. Эҳтимол бу шофёр бетайинроқ йигит эканини Жўмард эшитгандир. Шу сабабли у ўзини тугулмади-диган? Лекин у йигит йўлда бирон оғиз сўз айтмади-диган? Агар у ножўя ҳаракат қилганида ёки бир оғиз гап қилганида машинани тўхтатиб, шу лаҳза тушиб кетгани аниқ эди. Наҳотки, Онахоннинг кескин феъли Жўмардга маълум бўлмаса! Наҳотки, Онахон ўз виждонини ҳақоратласа? Наҳотки? Наҳотки?..

Куннинг ўрталарига борганда қабулхонага Онахоннинг дугоналари Маъмура билан Холча кириб келишди. Улар нима учундир совуқ, ҳазил-мутойиба гаплардан узоқ, сўмрайишган эди. Онахон билан ҳам шундоққина омонлашишди-ю, стол ёнидаги диванга зил ўтиришди. Қабулхонадаги чет одам чиқиб кетгач, Маъмуранинг имоси билан Онахон ҳам диванга ўтирди.

— Нима гап? — шивирлаб сўради Маъмура Онахон юзларига тикилиб.

— Ҳеч гап, — Онахон ҳайратомуз дугоналарига тикилди.

— Ҳеч нарсадан хабаринг йўқми? — Маъмура бирдан оқариб кетган Онахон юзларига тикилди. — Эҳтимол биз янглишаётгандирмиз. Тавба. Қизиқ. Биз ҳеч нарсага тушунмаётирмиз.

— Нимага тушунмаётирсиз? — сабри чидамай Маъмура билан Холчага жавдираб қаради Онахон. — Нима гап?

— Биз сендан сўрамоқчи эдик? Бойбўсинов билан ораларингиз бузилганми?

— Йўқ, — деди жонҳолатда Онахон.

— Бойбўсинов уйланаётган эмиш. Марҳабо деган қизга. Вино заводи директорининг қизи...

Онахон қотиб қолди. Ранги оқариб, кўзлари қорон-

гилашди. Бир лаҳзадан сўнг сал-пал ёришгандай бўлди. У нима дейишини билмай дугоналарига тикилиб турарверди. Юраги ачишди, ҳали ҳам одамлар шунақа беоқибат, бевафо, бераҳм эканми... Шунча гаплар ёлгон экан-да! Демак, Жўмард шунақа одам экан-да! Мана ҳақиқий ҳақорат!

— Эҳтимол биз янглишаётгандирмиз? Келинглар, телефон қилиб аниқлаймиз, — деди Маъмура.

— Керак эмас! — деди Онахон, — нима кераги бор? Уйланса уйланавермайдими! Бизга нима!

Онахон ўрнидан туриб жойига бориб ўтирди. Дугоналари олдида ўзини забун қилиб кўрсатгиси келмади. Бошини баланд кўтариб, ишини давом эттирди — жиринглаган телефон трубкасини кўтариб, яхши муомала қилди. Кимгадир чиройли кулиб ҳам қўйди. Дугонасининг ваҳ, деб ўзини полга ташлаб юборади хаёл қилган Маъмура билан Холча Онахоннинг аҳволини кўриб ҳайрон бўлиб қолишди. Улар гўё Онахон билан Жўмарднинг алоқалари узилиб кетган, бу тўйдан Онахоннинг хабари бор, деб ўйлашди.

— Йигитлар ёмон-да, — деди Холча бир оз юпатиб ва қизишиб, — мана шунақа, бировни оламан, деб кейин айнаб кетиш яхши эмас! Улар бу иш қизларга нанчалик оғир зарба бўлишини билишмайди. Ноинсофлар! Аблахлар! Итни кўрса иядиганлар!

Онахон миқ этмади.

— Ўртоқжон, сенга шум хабар олиб келганимиз учун кечирим сўраймиз, — деди Маъмура, — кайфиятингни бузишни истамаган эдик. Лекин ҳайрон бўлиб, бу қандай гап деб қолдик. Тўйнинг бўлади, деб юрардик.

Онахон ўйланиб қолди.

— Ишингга халақит бермайлик, биз кетдик. Хайр!

— Хайр! — деди ўрнидан туриб Онахон ҳеч нарса бўлмагандай пинагини бузмай.

Дугоналари чиқиб кетгач, бир неча қадам босиб дераза ёнига келди. Кўчага тикилди. Икки қиз кўча тротуарига чиқиб, бир оз гаплашиб турганини, ундан сўнг, кўчанинг нариги бетига ўтганини, автобусга чиқишганини кузатиб турди. Қизлар кетиши билан дарду дунёси қоронғи бўлиб кетган Онахон ўз жойида ортиқ ўтиролмади. У наридан-бери ишни йиғиштириб, ўзини жуда ёмон сезаётганини, боши оғриётганини Ҳотам Жўрақуловичга кириб айтди. Йўл-йўлакай бу гапни Рай-

комхон опага ҳам билдириб, битта-битта зинапоялардан касал одамдек пастга тушиб, кўчага чиқди. Жўрақуловнинг машинам олиб бориб қўйсин, айтинг, деб тайинлаганига қарамай, катта кўчадан ўтиб кетаётган машиналарга қўл кўтарди. Бирон минутлардан сўнг уни ёнида пахта ортган каттакон юк машинаси тўхтади. Онахон суриштириб ўтирмай кабинага чиқди.

— Уйимга олиб бориб қўйинг.

— Хўп. Нима қилди сизга?

— Бетобман.

Улкан машина гумбиллаганча, йўлда кетаётган бошқа машиналар ёнидан ўтиб югура кетди. Ҳар замон-ҳар замонда қорачадан келган, бесўнақай шофёр Онахонга тикилиб қўярди. Онахон бўлса шофёрнинг юзига қайрилиб қарагани йўқ, хаёлот дарёсига ғарқ бўлганча миқ этмай кетаверди. Кабинада оёғи остида у ёқдан-бу ёққа тақирлаб юмалаётган пачоқ челақни ҳам сезмасди. Шофёр секин челақни олиб, сўл ёнига қўйди. Кўп ўтмай устига пахта ортган улкан машина Онахонлар дарвозаси олдида тўхтади.

— Э, келдикми?— деди Онахон,— уйимизни ҳам билар экансиз.

— Қариндошингизман, бир уруғмиз, Онахон.

Онахон кабинадан чиқиб кета туриб, шофёрга ялт этиб қаради.

— Э, Чўли ака, сизмидингиз? Кечирасиз, танимабман. Ҳанифа опа машинасида ишлар эдингиз-ку?

— Ҳозир пунктдан пахта ташияпман. Сафарбар қилишди. Терим машинасида ҳам ишладим. Ҳақназар отамга салом айтиб қўйинг.

— Хўп. Раҳмат!

— Сизга бир гапни айтиб қўяй, анчадан бери кўнглимга тугиб юрган эдим.

— Айтинг,— деди Онахон машина ёнида бир лаҳза тўхтаб.

— Мана шу Ҳанифахон опа Бегимқулова бор-ку, Опа жуда яхши инсон. Ўзи шалдир-шулдир бўлгани билан ишбилармон. Ундан кейин колхозчилар Опани яхши кўради. Ўртаңгизда гап қочганидан озгина хабарим бор, Опадан хафа бўлманг, у сизни жуда мақтаб гапиради. Ҳақназар отамнинг невараси эканини билмай қолдим. Ўзи жуда яхши қиз экан, мен ҳам ёшлигимда шунақа шартта сўз бўлганман, дейдилар. Опа-

дан ҳеч хафа бўлмаг, мен гувоҳ. Опа ёмон одам эмас...

— Мен у кишини ёмон деяётганим йўқ. Агар ёмон деганимда ҳам буни нима аҳамияти бор? Мен кичкина ходим бўлсам...

— Йўқ! — деди Чўли. — Опа, норозиликнинг катта-кичиги бўлмайди, деганлар. Одамлар бир нимадан норози бўлса, тезда менга айтинг, деганлар. Сиз мен учун ҳаммадан катта, ҳаммадан азиз одамсиз.

— Ў-ў-ў, Чўли ака, сизга нима бўлди? Хўп, хайр! Раҳмат!

Онахон уйга кирдию ўзини каравотга таппа ташлади. Гўё у ўлди... Унинг кўзларига дунё қоронғилаша бошлади. Бувиси қўшининикига чиқиб кетганими, ҳовлида ҳам ҳеч ким йўқ эди.

XXII боб

«ЖАФО БИРЛА ЖУФТУ ВАФО БИРЛА ТОҚ...»

Мана, қувноқлик, шўхлик, ҳаммага дўст бўлавериш-ликнинг оқибати! Мана, туҳфа этилган чиройли табасумларнинг оқибати! Онахон ечинмай, устки кийимлари билан каравотга ташлаганча ўзини ўзи қийиб бошлади. Писмиқ, оймтиллалар оқибатда яхши бўлиб чиқади. Жўмарднинг онаси: «Сенга таглик-тахтлик оиладан қиз олиб бераман», деганини ҳам Холчадан эшитди. Демак, мен «таги кўрган» эмасман, «таглик» деб нимани тушунадилар? Менинг бобом инқилобчи, ветеран, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. Бу таглик эмасми? Тўғри, унинг орттирган бойлиги йўқ, унинг бутун бойлиги шу колхоз, шу мамлакат. Винзавод директори-нинг қизи «таглик»ми? Демак, Жўмард шу «таглик» билан гаплашиб юрган экан-да. Жўмард иккиюзламачи кимса экан-да! Наҳотки унинг бу қилиғини сезмаган. Эҳ, мен нодон, нега буни билмадим! Унинг баъзи камчиликларини ҳам кўрмасликка олган эдим.

Эшикдан келиб, Онахоннинг хафа бўлиб ётганини кўрган буви дарҳол ёнига кириб ёқасини ушлади.

— Вой, мен ўлай, санга нима бўлди? Нима гап? Нега бундай йиғлаб ётибсан?

— Анави бошқа қизга уйланаётган эмиш..

— Анавинг ким?

— Бойбўсинов.

Кампир жим бўлиб қолди. Кейин тўнкарилиб ётган Онахонни тўғрилаб, устидаги пальтоси, оёғидаги ботинини ечди.

— Муаллимнингми?

Онахон овоз чиқармай бошини қимирлатди.

— Сатқан сар! — деди буви шу ҳам арзийдиган гапми, шунга ҳам куясанми дегандай қилиб, — олмаса олмас! Мени ҳам ундай одамга берадиган қизим йўқ! Иккиламчи, ўзи муаллим бўла туриб, қўл остидаги ўқувчи қизни хотин қиламан дейиш сиёсатга тўғри келмайди! Анави Тешабой совуқнинг ёш, балогатга етмаган, тўққизинчида ўқийдиган қизи Собирани бир муаллимга беришганда чатоғи чиқиб, қишлоқда ўн кун суд бўлгани эсингдан чиқдими? Қўй, хафа бўлма! Тур ўрнингдан. Сен дунёга энди келясан, ўн гулингдан бир гулинг очилмаган, шундоқ чиройли қиз бўлатуриб йиглаб ётасанми?! Жонингдан айлансин! У бўлмаса бошқаси! Ҳозир нима кўп, йигит кўп! Магазинлардаги галтак илдан ҳам йигит кўп! Кўнглингга ёққанини топиб оларсан. Қизлигимда менга ҳам Субҳонқулихон деган бир бойнинг ўғли оғиз солган эди. Мен эмас, унинг ўзи одам қўйиб, оламан деган. Яна нима ҳам бўлди-ю, «таги паст» деб айнаб кетишди. Мен ўшанда Субҳонқулига эмас, бувангга текканман. Яхши ҳам бувангга теккан эканман, бахту давлатим келиб, мана, юрибман. Субҳонқулилар ўттизинчи йиллардаёқ қулоқ бўлиб, висилка бўлиб кетди. Ҳозир қайси гўрда, билмаймиз. Тур ўрнингдан, қизим, овқатингни е!

— Хўп!

— Бир калла — бир калла, икки калла — икки калла. Қизим, буванг ошнасиникида эди, чақириб келайми?

— Йўқ, нима кераги бор? Бувамга қандай қилиб бу гапни айтасиз? Уят!

— Бўлмаса, ўзингни қийнайверма! Аламни ичга ютиш ёмон! Худо сақласин, шу ҳам аламми? Қўй, юрагингдан чиқариб ташла! Худо кўтарсин ўша махсимчани! Сени ундақа ҳезалак-махсимларга бермайман, сени Авазхондек, Рустамхондек мардларга бераман! Сен ўшанақа полвон йигитларга муносибсан!

Лекин шу лаҳза Онахоннинг кўзларига яна Жўмард кўриниб кетди — универмагда пальто олишяётганида Онахонга жуда ҳам ярашганлигини айтган эди. Чўкка тушиб, оёқларига туфли кийгизганида, тиззасининг кўзи тупроқ бўлган эди. Севишганлар узоқ юрса ўртага қоработир тушади, дердилар. Қоработир ким?

Буви чиқиб кетгач, Онахон яна хаёлот дарёсига гарқ бўлди. Нима қилиш керак?

Кеч соат олтилардан бошлаб узоқдан кучайтирилган микрофондан тўй шов-шуви эшитила бошлади. Ҳофизларнинг ашуласи янгради. Бу ашулалар Онахонлар ҳовлисига шундоқ эшитилиб турарди. Онахон уйдан ташқарига чиқиб, бир дам тўйда янграётган ашулаю музыка оҳангларига қулоқ осди. Унинг кўз олдида Бойбўсиновнинг данғиллама икки қаватли уйлари, кўл бўйидаги боғлари, гулзор ҳовлилари келди. Онаси йўқлигида Жўмард Онахонни бир маротаба ўз ҳовлиларига олиб борган эди. Биринчи қаватда олтмиш-етмиш киши кетадиган зал — уйи, ганжина, коридорнинг иккинчи томонида яна уч хона ва ошхона, ваннахоналар, юқорида дадасининг ётоқхонаси, безатилган икки хона бор эди. Ҳовли атрофи пешайвон. Ҳамма қулайликлар яратилган.

Бойбўсинов уйининг биринчи қаватидан иккинчиси-га чиройли панжарали зинапоялардан икки айланиб чиқиларди. Пастки ва юқори қаватлар олдида оқ панжара ўрнатилган. Томи тунука билан ёпилган эди. Ҳовли атрофида дарахтлар, ўртада гулзор. Ёз ойларида, ҳаво ниҳоятда қизиганда, баъзи ҳовлиларда водопровод жилдираб қолганида ҳам область ижрокоми муовини ҳовлисида сув шариллаб тушарди. Жўмард Бойбўсиновнинг «шоҳона» уйлари Онахон кўз олдидан кино лента-сидай ўтди. Дам ҳаваси келди, дам ғазабланди. У ўзини таҳқирланган, яккалангандай ҳис этиб, каравотига ўтирди — кучи етсаю бориб тўйни бузиб-бузиб ташласа! Бир бегуноҳ қизга шунча алам адолатданми? У ўртадаги аҳду паймонни бузадиган ёмон иш қилгани йўқ-ку! Бойбўсиновлар оиласида тарбия шунақами? Раҳбар кишининг ўғли-я у! Наҳотки отаси ҳам унга тушунтирмади!

Фожиа шубҳадан бошланди.

Уша кунн Онахон зарда билан машинадан тушиб кетгани рашкчи Жўмард хаёлларини остин-устин қилиб юборган эди. У гўё Онахон «совигани»ю, «кимдир унинг фикру хаёлини чулғаб олганини» сездн... Бошқа ишлардан кўра ҳам машинадан шартта тушиб кетиши уни ғазаблантирди. Қўрққанга қўшалоқ кўринганидек, шубҳаю гумонлар авж олиб, Жўмард кўз олдида қорақош шофёр йигит билан келишган, жингаласоч мўйловли Тайлоқов пайдо бўла берган эди. Шубҳаларни юрагига сиғдиролмай, ожизлик қилди. Катта оғиз, бақироқ она — Моҳитобон бону дамлаётган ошини пасайтириб, ошхонадан ўғли ёнига чиқди:

— Нима, қиз қуриб қоптими?! Шундай катта хонадон келин қиламан, десаю давлатига тўнқаймай ўлсин! Одамлар билан «гаплашиши» нимасси! Ҳой, Чиннихол, бу ёққа чиқ! Аканг нима деяпти? Анави, оламиз деган қиз шунақами? — бирдан она шалдир-шулдир қилиб бақириб юборди.

— Мен қаёқдан биламан, ойи? Унақа қиз эмас!

— Мен шунча пул сарф қилиб, карнай-сурнай билан тўй қилсам-у, ундан кейин бир ҳафта ўтмай қўйди-чиқди бўлишса! Бу нима?! Мен ҳам, аданг ҳам бунақани кўтаролмаймиз! Аданг ким? Бутун бир ижрокум-а? Уша Ҳақназар партизанининг невараси ҳунар чиқарибдими?! Майли, ўзига қийин! Яхши ҳам вақтида билиб қолдик. Тагин анави Лаълихоннинг эри — Юнусқорининг кўни бошимизга тушиб, болалари ўзиданми, бошқаданми, билмай юриб, шўрлик охири ажралиб қутулди...

— Ойи, кўп ваҳима қилаверманг! Мен акамларнинг сўзларига қўшилмайман! Васваса бўлиб қолганлар! Онахон унақа қиз эмас!

— Қўшилмайсан?

— Ҳа!

— Нега?!

— Онахоннинг ёмонлигини билмайман. Онахон яхши қиз! Акамлар латта! Ўзлари ёмон!

— Жумабой деган колхоз райси оғир ётганда олди-га бостириб келган жувонни эшитганмисан?! Оти нима эди, отинг қургур! У ҳам «хон»дан бошланарди. Бу ошқовоқларнинг ҳаммаси «хон!» Отанг ким — носқовоқ, онанг ким — ошқовоқ-ку, лекин улар «хон», «бегим» бўлганига ўласанми! Райс ўсал бўлиб ётганда эшикдан бир широйли жувон кириб келиб, тепасида турган хотини, ўкол қилаётган ҳамширанинг ҳам қаршичилигига қарамай: «Менга нималар ваъда қилган эдингиз, мен энди шакки қўлимни бурнимга тиқиб қолавераманми!» — деди. Улим тўшагида ётган райс участка олиб бердим, машина олиб бердим, яна нима қилай, деган эмиш. Жувон шаллақилик қилиб, йўқ, мен шундоқ қолиб кетавермайман. ҳамма мулкингиз буларга қолиб кетаверадими, деб йиғлаб, тўполон қилгандан сўнг, беҳол ётган Жумабой чап қўли бармоғидаги кўзи забаржад, оқ тилла узугини суғуриб олиб берган эмиш. Унинг баҳоси ўн минг сўмдан ҳам зиёд экан... Билгандек борган экан, эртасигаёқ райс ўлибди. Бунга нима дейсан?! — деди йўғон былақларини шимариб она. — Менга бошида ёкмаган эди. Тенгимиз эмаслигини билардим-у, нима қилай, куштор бўлиб қолган бўлсанг, ола қол деган эдим. Асли ўзимизга баробарроқ, адангларга тенгроқ одам бўлса яхши бўларди. Булар мана бу гиламлар устига чораси билан чиқиб келинса, унда нима қиламан. Ўзимни бургахонага айлантиришади.

— Бу ҳақорат! — деди қизариб-бўзариб Чиннихол. Шу ваҳоти у ташқарига чиқиб кетди.

— Зебихоннинг қизи Марҳабохон етилиб турибди, — деди она яна гап бошлаб, — сен, болам, Марҳабони бир кўргин. Оғзинг очилиб қолади. Мана, сенга ёлғон, худогарост! Ҳиндича кинодаги булоқи тақиб ўйнайдиган қизларга ўхшайди. Вой, унинг ҳусни-ю, латофатию сўзлари... Шундоқ ақлли, шундоқ ишчан. Бунинг ширинсўзлигини айтмайсанми. Даданглар билан борганимизда, ҳурмату тавозесига оғзимизни очиб қолдик. Саидқосимов қиз ўстиришни биларкан, дедик. Бунинг устига, иши бўлмаса кўчага чиқмас экан. Ойисига қарашади, китоб ўқийди. Ўзи институтни тамомлаган. Мана, қиз! Қиз деган мана бунақа бўлади! Биз, онаси Зебихон билан «гап» ўйнаганмиз, уларникида кўп бўлганман, яхши оила. Болам, агар кўраман десанг, Зебига телефон қоқаман, бир йўлини қилиб сизларни уч-

раштирамиз. Кўр, кўнглингга ёқса, ўшани олиб бераман. Менга Марҳабо қиз жуда ёққан...

— Майли... — деди Жўмард ўшанда зинаполяр тепасида Тайлоқов билан қиқиллашиб кулиб, қўлини ушлатиб турган Онахонни кўз олдига келтириб. Бу ҳолни эсларкан, унинг кўзларида олов чақнаб кетарди.

Шу куни Моҳитобон ая Зебихонга телефон қоқди. Худди маслаҳатлашишгандек у ёқдан Зебихоннинг ўзи телефон трубкасини кўтариб, ўн етти яшар қизларникидек нафис овоз эшитилди.

— Лаб-бай, эшитаман.

— Ойнониб кетай, Зебихон, мен Моҳитобон опангизман.

— Вай, опажонимдан айнониб кетай, шу кеча сизни эслаб турган эдим. Эрта билан Саидкарим акамларга, нима, Моҳитобон опамлар жим бўлиб кетишди. Мажлисларда Бейбўсинов акамларни кўрасизми, деб сўрадим. Буни қаранг, бугун овозингизни эшитар эканман.

— Зебихон, ўша куни кўнглимиздан ўтиб, сиз билан Марҳабохону Жўмарднинг гаплашган эдик. Ёдингиздами?

— Ёдимда.

— Ўшанда паринталар омин деб юборган эканми, бу Жўмарднингиз ҳозир жони-қолимга қўймай тез Марҳабохонни кўраман, деяпти. Нима дейсиз шунга? Сиз билан биз янгича, тушунган одамлармиз, ёшларни қийнамай, кўришса кўриша қолсин, десак нима дейсиз? Ёки совчи бўлиб келинг десангиз бораман, уч бор келинг десангиз, уч бор бораман... Эшигингиз турмини бузаман. Ха-ха-ха-ха-а.

— Моҳитобон опа, бу қийин иш эмас. Мен Марҳабога айтай, эртага соат тўртларда «Дом культуры» ёнига борсин, ўша ерда учрашсалар бўлармишкан?

— Вой, ойнониб кетай, жуда бўлади-да! Жуда ҳам маъқул-да! Тақдир қўшган бўлса тўйни қилиб юборардик. Биз томон тайёр турибмиз, ойнониб кетай, Зебихон. Хайр бўлмаса, келишдик. Мен жуда хурсандман!

— Хайр, опажон, омон бўлинг!

Мана шундай бўлиб, Жўмард келишилган муддатда тепасига «Маданият уйи» деб ёзиб қўйилган жойга борди. Опаси билан бирга келган Марҳабо дарҳақиқат чиройли, «ҳинди фильмларидаги раққосаларга ўхшаш»

қош-кўзи кулиб турибди. Унча уятчан, оймитиллалардан ҳам эмас, ўйлаб гапиради. Кийимни ҳам тоза, келиштириб кийган, кўкраклар, беллар «мўрчамийён», қулоқда кичкина бриллиант зирак тунги юлдузлардек йилтираб турибди. Ортиқча у ёқ-бу ёғини ҳам бўямаган. Тухумдек... «Онаси ўпмаган қиз мана шу», деди ичида Жўмард. Улар кириб музейни бир оз айланишди. Жўмарднинг тарих ўқитувчиси экани, аспирантурада сиртдан ўқиётгани, тарихий ва маданий ёдгорликларни ўрганишга қизиқиши ва бошқаларгача Марҳабо эшитган эди. У ёнма-ён гаплашиб, музей кўргазмаларини томоша қилишаётганида, Қумқўрғон минораси, Султон Саодат ва Самарқанд Регистони суратлари ёнида андек тўхтаб, Марҳабо Жўмардга бир неча саволлар берди. Жўмард муфассал жавоб қилди. Марҳабонинг буларга қизиқиши ҳам Жўмардга ёқди. Марҳабо ва опаси қандайдир хушбўй атир сепиб чиқишган эди. Буни атай қилишгани, шундай муҳим учрашувларда қизлар яхши атирлар сепиб келиши — маданият, албатта! Бу мешчанликка кирмайди, деди ўзига ўзи Жўмард. Шу лаҳза унинг юрагидаги иккиланишлар тугаб, Марҳабо голиб чиқди, Онахон секин-аста кичрайиб, тариқдек кўриниб, кейин кўздан йўқолди. Музей ичида айланиб юришганида Онахон тамом Жўмард кўз олдидан ғойиб бўлган эди. Унинг фикру хаёлини Марҳабо қамраб олди. Қизмисан қиз, бир қошиқ сув билан ичиб юборгиси келарди. Мана иффату ноз, чиройли қилиқлар.

Марҳабо Жўмардга ёқди, Жўмард ҳам Марҳабога ёқди. Марҳабо йигирма бир ёшда, бўйи ҳам Жўмарддан тўрт энлик пастроқ, хинча бел, оқ. Йкковларининг ёнма-ён юрганлари бир-бирларига шундай ярандики, Марҳабонинг опаси «бахтли жуфт каптарлар», дебди. Музейдан чиқишгач, Жўмард опа-сингилни машинасига ўтказиб, кафега олиб борди. Енгилгина овқатланишга, мороженое еб, кейин уларни уйлари яқинига олиб бориб, ҳаяжон билан хайрлашиб, қайтиб келди. Кутиб ўтирган она зинадан чиқиб келишдаёқ сўради:

— Қалай?

— Тузук, — деди секин Жўмард.

— Тузук эмас, аъло! Зўр қиз!

— Ҳа, зўр қиз, — деди кулиб Жўмард, — мен рози, ёқди.

— Вой ўғлимдан ойнониб кетай, ўғилжоним, — Мо-

ҳитобон бону ўғлини қучиб, пешонасидан ўнди, — дадангларга айтаман, энди ортиқ бекитишнинг ҳожати йўқ. Даданг шўрлик хурсанд бўлиб кетадилар. Саидқосимов билан дўстлар, Саидқосимов дадангларга жуда ёқади. Уни заводнинг директорлигидан ҳам катта ишга кўтарамиз, мен ҳозир дадангларга телефон қилай.

— Келганларида айтарсиз.

— Йўқ, ҳозир айтаман. Сенга ёқармикан, деб боятан бери юрагим така-пука бўлиб турган эди. Худога шукур-е! Ўша бир далачида қутулдик, — у телефон ёнига бориб, исполкомга қўнғироқ қоқди. Трубкани кўтарган секретарь аёлга ўзини танитиб, Бойбўсиновга улашини илтимос қилди. Шу лаҳза телефон уланди, — хўжам, мен Моҳиман, Саидқосимовнинг қизи ўғлингизга ёқди. Айтмабмидим сизга, у қиз унча-мунча қиз эмас, ўзи битта! У жавоҳир-ку! Вой, мени ҳурмат қилишлари... Бу қизга худо шунча ақл берганига, бунинг устига ҳусну жамолини айтмайсизми, мени ҳурмат қилавериб жигаримни эзиб юборган эди. Бу қиз эмас, бир фаришта, деган эдим ўшанда. Мана, иш яхши кўчди; улар бир-бирига ёқди. Тўйни қилиб юборамиз.

Ёнида одамлар борлиги, ҳамма гапларига рози эканлигини айтиб, ота трубкани қўйди. Моҳитобон бону чапак чалиб юборди. Баъзан бу элликлардан ошиб кетган хотин ўн саккиз яшар қизларнинг қилиғини қиларди. Ёнғоқ қўшилган ҳолвани яхши кўрар, қўли бўш вақтларда хандон писта чақиб еб ўтирарди. Анча пазанда, ошни яхши дамларди. Эрининг ошналари, бу оилага ўзини яқин тутадиган область миқёсидаги раҳбарлар эт еявериб зерикшигач, асли насаби Самарқанд томонлардан бўлган Моҳитобон бонунинг майиз солинган паловини жуда ёқтиришарди. Винзавод директори Саидқосимов бир куни йигирма йиллик виносидан Бойбўсиновга олиб келиб, оқ палов олдидан тоза ичишди. «Моҳитобонхоним палови» раҳбарий ходимлар ичида машҳур бўлишига Саидқосимов сабаб бўлган. Бу сўзасмол, уддабурон киши анча йиллардан буён ўзининг ишчанлиги, ошна-оғайниларига садоқати туфайли заводда мустаҳкам ўтирарди. Бир вақт креслоси сал-пал фирчиллаганда шу ошна-оғайнилари михини қоқиб, фирчилламайдиган қилиб қўйишган.

Пахта терими тугаб, тўйларга руҳсат берилган қиш ойларида Жўмард билан Марҳабо тўйи бўлиб ўтди.

Юртга ош бериб, базм-зиёфатга ҳам уч юз кишилик жой тайёрланиб, ҳамма иш кўнгилдагидек бўлди. Уларнинг муроду мақсадларига етиб, Моҳитобон бону билан Бойбўсиновлар масрур, ота-оналик бурчларини бажариб, энди Чиннихолга навбат дейишди.

Лекин шу куниеъ, тўй базмида, тўрда юзларига оқ парда тутиб оқ кийинган Марҳабо ёнида ўтирган Жўмард хаёлига кутилмаганда Онахон лоп-лоп кела бошлади. У ҳар қанча уни ўйламасликка ҳаракат қилса ҳам у шўх, қорамағиз қиз кўз олдида пайдо бўлаверди. Бағрида типирчилаганлари, лабларидан ўпаётганида кўрсатган қаршиликлари, эркаланишлари ёдига тушди. Эсламайман, деса ҳам эсига туша бошлади. Бу нима?! Нега у ўша оқибатсиз Онахонни эслаяпти?! У, эслашга арзимаёди-ку, деди дарҳол ўзини қўлга олиб. Ёнида ўтирган Марҳабога, гўзал келинга гап қотди... Мана тўй, келин... Бахт ўзи шу-да! Жўмард базм аҳлига кўз ташлади, зиёфатда ўтирган юзларча қувноқ, шўх йигит-қизлар орасида Онахон ҳам бордек туйларди. Кимнингдир овози ҳам жуда унинг овозига ўхшаркан, Жўмард ялт этиб ўша томонга қаради. Шундан сўнг хаёлига зоспаркада Онахон билан бирга учрашиб, томоша қилишгани — шохи бошидан икки баробар катта, олқорга ҳам, такага ҳам ўхшамайдиган «Осиё муфлони» келди. Бу жонивор олқор ва тоғ такаси зотиға мансуб бўлиб, феъли ниҳоятда мураккаблиги, тез ўзгариб қолиши, сал қалтис ҳаракат сабаб бўлса бошқа муфлонни сузиб, қорнини ёриб ташлаши, кўринишда мўмин кўрингани билан ичдан пурғазаб, бўрига ҳам, айиққа ҳам бўш келмаслигини эшитган эди. Жўмард нега бу жонивор лоп-лоп кўз олдиға келаетганидан ҳайрон.

* * *

Ўша куни Онахоннинг зарда билан машинадан чиқиб кетиши Жўмард фикрини ўзгартириб, режаларини тамоман остин-устун қилиб юборган эди. Онахон кўпчилик ичига тушгандан сўнг «тамоман ўзгариб» қолганини пайқагандек бўлди. Кимдир борлигини ўзича сеза бошлади. Кимдир бор... Бўлмаса бу Онахон ўз Жўмарди юзига кабина эшигини қарсиллатиб ёпиб, менсимай жўнаб кетмас эди. Ҳар қалай ёлғиз шофёр

билан юриш, сочи жингала йигит билан зина тепасида қўл ушлашиб туришни кечириш мумкин, лекин машинадан чиқиб кетиш тагида бир гап борлигини пайқади. Бу гапни Жўмард шу кунидек онасига гапирди. Онаси Чиннихолга. Отаси ҳам эшитди ҳисоб. Кибор она бу гапдан ёмон хулоса чиқариб, қўявер, винзавод директори адантларнинг ошнаси, унинг қизи Маржабо етилиб ўтирибди, деди. У хаппа-ҳалол қиз, ҳеч ким билан элакишмаган, тили йўқ, гапга, кўнадиган, бузилмаган қиз, деди. Онанинг сўзи икки қилинмади. Жўмарднинг ўзи ҳам Онахондан газабланиб турган эди. Бир оғиз сўз билан у рози бўлди-ю, анчадан бери тайёргарлик кўрилаётган тўй бошқага бўлиб кетди. Энг охирги тўй тайёргарлиги ҳисобланган таклифнома бошқатдан бостирилиб, «Бойбўсиновлар оиласи» тепасига «фарзандларимиз Жўмард билан Маржабохоннинг никоҳ тўйига» қилиб ўзгартирилди...

Тун.

Тўй базми авжда.

Одамлар хурсанд — қўшиқ, ичкилик, нозу неъматлар...

Салобатли, тўладан келган Бойбўсинов ҳурматли меҳмонлар ёнига бориб, лутфу навозиш кўрсатарди. Келин ва куёвга бахт, «ували-жували» бўлсин деб қадаҳ кўтаришга талабгорлар ҳам анча-мунча. Гоҳо ота кўзига ўғлининг хомуш ўтиргани ташланарди. Она секин орқа томондан келиб, кайфиятнинг яхшими, болам? Бошини баланд кўтариб, очилиб ўтир, деб кетарди. Жўмарднинг баъзида тунда ухламай уйдан чиқиб кетиш — ойпараст касали хотин олса йўқ бўлиб кетади, дейишгани учун ҳам тўйни тезлатиб юборишган эди. Ёшлигида ойпараст дардига мубтало бўлиб, доимо оёғига ҳўлланган лунги ташлаб қўйишарди. Пионер лагерида бўлганида, тунда анҳор устидаги яккаўшлардан ўтиб кетганини, баланд деворлар устида юрганини кўрганлар бор. Жўмард ўз ҳаётида бир неча бор муваффақиятсизликка дуч келиб, юрагини олдириб қўйган эди. Онаси ИЛ-18 самолёти учувчиси, кабинада рўпарасига қўғирчоқ маймун ва тумор илиб қўйганини кўрган. Мураккаб техника ёнида тумор? У ҳам замонавий йигит бўла туриб, қандайдир «тарелка»нинг борлигига ишониши — самолёт кабинасидаги маймунчаю туморга ўхшаб кетарди. Ошнаси шу

маймунчаю туморни кўпдан сақларкан. Унинг лоф уриб айтишича, шу нарса эсидан чиқиб уйда қолганида, ҳаётида биринчи марта фожиа бўлишига оз қолибди — қўнишга яқин бир томон гилдираги тушавермай, анча қийнаган. Шаҳар устида уч бор айланиб, охири қўнган... Мана шу кўнгилсиз воқеадан кейин у рўнарасида ликиллаб турадиган маймунчаю туморини эсдан чиқармай илиб қўяр экан. Эҳтимол бу киши руҳига таъсир қилиб, ўз ишига ишонч ва дилида хотиржамлик яратармикан. Мана шундай иримларга Жўмард ишонарди.

* * *

Бир ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг барвақт келгани яхши, деб юрадиган Шабона буви Онахон ёнидан чиқиб, нима қилишини билмай ошхонага кирди. Бунда қиладиган иши бўлмаса ҳам, у ёқ-бу ёққа аланглаб, қозон-товоққа қўл теккизди-да, яна қайтиб ҳовлига чиқди. Аксига Ҳақназар ота ҳам йўқ эди. Болалар ҳам, ҳеч ким. Югурганча қизиникига борсамикан? Инқилобхонга — онасига хабар берсамикан? У шўрлик ҳам куйиб кетади. Вечоранинг шунча куйгани етмасмиди? Буви оёғи куйган товуқдек тунда дам уйга, дам айвонга чиқиб, кўкариб юарди. Неварасининг бетоқат бўлиб ётганини кўриб қўрқиб кетди. У ичидagi дардини унча билдирмаса ҳам «иситмаси» ошкор қилиб турарди. Онахоннинг кўкрагида икки лаҳча чўғ юракни ёндириб, лўқ-лўқ алам берарди. Дам эшик қиясидан, дам ҳовлига чиқиб деразадан мўралаб юрган буви тагин ўзини бир нима қилиб қўймасин, деб ортиқ чидай олмади: у қўшнисиникига чиқиб, шофёр ўғлини тунда Бандихонга, Инқилоб келинойиникига зингиллагди. Бу ишга Ҳақназар ота ҳам рози бўлди. Ундан сўнг, ошхонага кириб бутилкадаги сиркани, ўткир пичоқни бекитиб қўйди. Зингиллаганича катта қизиникига чиқиб, уни айтиб келди.

Тунда Онахон ётган уй уруғлари билан тўлди. Бой-бўсиновлар уйидаги тўйни Ҳақназар ота ҳам эшитган эди, етиб келиб, Онахонни қучди. Бошим оғриб қайт қилгим келяпти, деган эди, дарҳол қатиқ ичиришди. Пешонасини танғишди. Узоқдан чақириб олиб келинган онаси каравотда қизини қучоқлаб ўтирди. Бутун

хонадон бўлган воқеадан деярли хабардор эди. Ҳам-малари бир оғиздан:

— Сатқай сар! Бети қурсин ўшани! — дейишди, — тешик мунчоқ ерда қолмайди. Сен унча-мунча қиз эмассан, сен мунчоқ эмас, бебаҳо гавҳарсан! Буни ҳам-ма билади! Сен ўтмас матоҳ бўлганингда, сени рай-комга олармидилар! Жўрақуловдай одам сени рай-комга олиб борармиди?! Сен кўзга яқинсан, сенинг дўстинг ҳам, душманинг ҳам қ.м. Сен Холча бўлганингда хафа бўлсанг арзирди. Сен — районимизнинг энг олдинги қизисан! Бир ҳисобда яхши бўлди, бунақа номард, рашкчи, бад оладиган кимса экан, сени тоза қийнади. Қутулибсан, фалокатинг арибди, хурсанд бўл! — дерди аммалари бир оғиздан.

Лекин барибир у ёқда тўю бу ёқда аза...

Шу аҳволда икки кун ўтди. Учинчи кун эрта билан Онахонлар эшигида машина пайдо бўлди. Райкомхон опа Итодмасова кириб келди. У Онахонни бағрига босиб, ҳаммасига тушунаман, оғир бўл, деди. Кейин кийинтириб, машинага солиб, райкомга олиб кетди.

XXIV боб

ИБЛИС ХАЕЛИЙ НАРСАМИ?

Қиш.

Ташқарида шамол аралаш қор ёғарди. Совуқ шамол увиллаши ичкарида, қабулхона деразаси ёнида хаёл суриб турган Онахонга эшитилиб турарди. У деразадан ёгаётган қорга, дарахтларга, дераза пирамонида жунжиб ўтирган икки мусичага тикиларди. Шамол дарахт шохлари билан ўйнашар, совуқ бино ҳам унча яхши исимагани сабабли Онахон пальтосини елкага ташлаб турарди. Бир соатча олдин Райкомхон опа кириб, бирпас гаплашиб ўтириб чиқиб кетди. Ма-на, орадан уч кун ўтди, бўлар иш бўлиб, Онахоннинг куйиб-ёнишлари ҳам бир қадар пасайди. У хомуш ўз жойига бориб ўтирди. Лекин барибир кўз олдидан бе-вафо Жўмард кетмасди. Райкомхон опа жаҳл устида уни иблис деди. Кўп ўйлайдиган бўлиб қолган Онахон бу сўзнинг ҳам маъзини чақди. Худо даргоҳидан қу-вилган бу фариштанинг номи — энг ёмон ном бўлган-

лиги сабабли ҳақорат сифатида ишлатилади. Тўнғиз деб койиш билан иблис деб койишнинг фарқи бор. Лекин «иблис» хаёлий нарса, инсонларнинг ўзи ўйлаб топган, дерди Онахон.

Тушга яқин қабулхонага Яхшибек Тайлоқов кириб келди. Қўлида қорозга ўроғлиқ нарса. Жўрақуловга кўрсатиладиган ҳурмат баъзан Онахонга ҳам кўрсатиларди. Онахоннинг бошидаги хаёллари тарқаб, дик ўрнидан турди. Қалбини алам ғажиган, ўксиган бу кунларда яқин қариндошлари, Жўрақулов, Райкомхон опа, Яхшибек Тайлоқовичларни кўришни, бир оғиз бўлса ҳам гаплашишни истарди, унинг ҳам атрофида тоғдек суянчиқлари борлиги қалбига мадад берарди. Сурхон водийсида фақат Бойбўсиновлар эмас, Жўрақуловлар, Ҳақназар оталар, Тайлоқовлар ҳам борлигини ўйларди.

— Онахон, синглим, ассалому алайкум!

— Салом, Яхшибек Тайлоқович! Яхши юрибсизми?

— Раҳмат, раҳмат! Иш кўп, Онахон. Бунни қаранг, жуда қаттиқ банд бўлиб қолдим. Иш билан овора бўлиб, куннинг ўтиб кетганини ҳам билмайсан киши. Райком топшириқларини ҳам бажариб юрибман. Бормилар?— У Жўрақуловга ишора қилади.

— Термизга кетдилар.

— Мен ёнингизга бир минутта кирдим. Агар мени ҳурмат қилсангиз, оғангиздек тушунсангиз, гапимга қулоқ солинг! Одамлар номард бўлса, бу билан дунёда ҳамма номард бўлиб кетгани йўқ. Мен ҳамма гапдан хабардорман... Ҳотам Жўрақулович, мен, опа ва яна бошқалар Бойбўсинов тўйига борганимиз йўқ. Бормаймиз ҳам! Аблахлар! Мана шу қороз ичидаги импорт пальто ва туфли. Сизга! Универмагда бўлганингиз, сизга деб олинган пальтони бошқа одам кийганидан хабардорман. Ўша, сизга ёққан пальтонинг ўзгинасидан.

Онахон турган ерида қотиб қолди. Қорозга ўроғлиқ пальтони олишини ҳам, олмасини ҳам билмасди. Туфли размерири билишини кўриб, қизариб кетди.

— Йўқ, пальтом бор.

— Олинг! Бу яхши.

— Пули қанча экан?

— Маошингиз чиққанда берасиз.

Онахоннинг беихтиёр чиройи очилиб, қиқиллаб кулди. Импорт пальто бўлса, ўзига ярашган бўлса... хо-

тин-қизларга бундан зиёд яхшилик борми! Онахон шу ҳафта ичи биринчи бор чехраси очилиб кулди. Тайлоқовга ташаққурини қандай баён қилишни билмасди.

— Хайр, Онахон! Ишим жуда кўп,— деди Тайлоқов қабулхонадан чиқиб кета туриб.

— Хайр!

Тайлоқов чиқиб кетгач, дунёда шундай яхши одамлар борлигини ҳаёлидан ўтказди Онахон. Унинг отаси, ҳам, онаси ҳам ўз фарзандим фақат яхшиликка, кишиларга яхшилик қилиш учун туғилган бўлсин, деган умид билан Яхшибек деб ном қўйган ўлса ажаб эмас. Шундай олижаноб одамлар атрофида эканлигини ҳис этган Онахон анча дадиллашди. Тайлоқов зинапоёлардан шошилиб тушиб, ташқарига чиқди. У машинага ўтираётганини Онахон деразадан кўриб турди. Машина жўнаб кетгач, Онахон бориб қабулхона эшиги илгачини солди-да, Тайлоқов олиб келган тугунни ечди. Пальтони олиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди. Ўша пальтонинг ўзгинаси. Тугмачасига осиглиқ қоғозга кўз ташлади, ҳа, импорт. Нархи ҳам икки юз эллик сўм. Эғинидаги пахталик чопонга ўхшаш эски пальтосини ечиб, янгини кийди. Ўзини ойнага солди — ўша куни универмагда кийиб олган пальтонинг худди ўзи. Размери ҳам! Онахон хурсанд бўлиб кетди. Қора лак туфлини ҳам кийди. Бу ҳам ўзининг размери! У қабулхонада қадам ташлаб, айланиб юрди, дамо-дам деворга тиралган катта тошойнага ўзини солди. У ниҳоятда гўзал эди. Қовоқларининг салқигани, хафалик куз япроғидек юзларини сарғайтирмоқчи бўлди. Сарғаймади. У хурсанд бўлса бир кунда яна ранг-рўйи ўз ҳолига тушишини яхши биларди. Янги пальто ва туфлини кийиб, сочини ҳам тартибга солди. Ойна олдидан кетгиси келмасди. Тирноқларига ҳам қаради — Лаълихон ишлайдиган сартарошхонадаги маникюрчи аёлларга боргиси келди. Нима, у қиз бола. У ҳам ўзига қараши керак! Нега у аза тутавериши, дили хуфтон бўлавериши керак! Бировлар аҳду паймонни оёқ ости қилиб, босиб-янчиб, Марҳабони қучоқлаб ётса-ю, нега у «ўлган муҳаббатим» деб аза тутиб юравериши керак! Ўша Марҳабонинг бурни шолғомдай, совуқ, қадди-қомати ҳам йўқ, бақага ўхшаган япалоқ бир қиз эканини ҳам эшитган эди. Онахон яна ойнага қаради, қошу кўзлари кулиб турар эди. Белларининг хипчалигини ҳам ўзи биларди.

Бир куни чўмилишаётганида дугоналаридан бири ялангоч Онахонга текилиб, қоматинг гимнастикачи жаҳон чемпионлариникига ўхшайди. Қўлларинг, оёқларининг узунлиги... агар сен «фигурали катания» спортини ўрганганинга юз минг одам маҳлиё бўлиб қоларди. Ўзбекдан ҳам бир чиқарди-да! (У хандон ташлаб кулди.) Ушанда Онахон: «Сабр қил, Жўмард акага тегсам биз ҳам фигурали катания ўйнаб қолармиз», деганида ҳаммалари баробар хахолашиб кулишган эди.

Телефон жиринглади. Онахон югуриб бориб телефонга жавоб қилгач, янги пальто, туфлиларни ечиб, қорозга ўради-да, шкафга бекитди. Ўз кийимларини кийиб олиб, қабулхона эшиги иллагини очиб қўйди.

Шу куни хизматдан сўнг мамнун уйига қайтди. «Пальто сотиб олганини» уйда ҳаммага кўз-кўз қилди. Шу билан Онахоннинг хурсанд бўлганини кўрган буви ҳам, бува ҳам, одатдагидек ҳар куни кечқурун келиб хабар олиб кетадиган аммаси ҳам хурсанд бўлишди. Бувиси Ҳанифа Бегимқулованикидан, укасига сўраб, совчи келаётганини ҳам айтди.

— Ў-ў-ў! — деди Онахон, — бўлиши мумкин эмас, чунки шу Бегимқулова димоғдорлик қилганида гап билан моховини чиқарганман. У ҳеч қачон мени кечирмаслигини биламан. Ўзидан ўтган эди! Қандай қилиб менга совчи қўйиши мумкин?!

— «Ў-ў-ў»нинг нимаси! — хитоб қилди бувиси, — ёшлик қилиб, оғзингдан чиқиб кетган гапларни кечиргандир. Эҳтимол эсидан ҳам чиқиб кетгандир.

— Эсидан чиқмайдиган қилиб гапирганман! У эсидан чиқарадиган аёл эмас. У арши аълода!

— Жон қизим, ўргулай қизим, улар билан олишма!

— Бизлар ҳам гимирлаган қурт эмасмиз! Оёғи билан босиб, янчиб ўтиб кетаверади!

— Тилинг жуда аччиқ, ўжарсан. Билмайман, ўғил бўлиб турилганинга нима бўларди!

— Менга қаранглар! Нима, мен эрга тегаман, деяманми?! Мени тинч қўйинглар! Мен эрга тегмайман! Ҳанифа Бегимқулованинг укасига калламни узсангиз ҳам тегмайман! Раислиги ўзига! Укаси наша чекади...

— Девонаи Машраб: «Этагимнинг гардидин юз минг Ҳизр пайдо бўлур...» дебдилар. Онахон қизим ўзи-

ни кимлигини ўзи яхши билади. Иккиламчи, инқилоб-
чининг фарзанди ҳам инқилобчидай бўлади-да. Нима,
анави шилпиқ сўфи аканинг қизи бўлсинми?

Бувисининг гапи ёқдимми, Онахон илжайди.

— Бу менинг маликам, хонзодам, бекзодам. Ҳами-
да ақо ҳам шу, Гавҳаршодбегим ҳам шу!.. Онахон қи-
зимни писиллаб келган унча-мунча совчиларга бермай-
ман!— деди буви.— Сурхондарёнинг ариллаган, дарил-
лаган, мана мен деган йигитларига бераман! Уларга
шарт қўяди маликам, бориб аҳраман девни ўлдирасан,
тоғнинг орасидан кимда-ким гавҳартошни ерга отса
«афғон шамоли» йўқолади, сувсиз даштга сув чиқади,
шу ишни қилган одамга тегаман, дейди. Ўшанақа ба-
ҳодир чиқмай турибди. Чиқса тегади.

— Ана, топдингиз,— деди кулиб Онахон.

Қизнинг уч кун мукка тушиб ётиб, бугундан тили
чиқиб, чеҳраси очилгани ҳаммани шод этди.

— Қизим Сопол тепа қишлоғининг қизи эмас,— де-
ди яна бувининг тили қичиб,— бизга **Ўхшаб** қишлоқда
туғилиб, қишлоқда ўтиб кетадиганлардан эмас! Бир
дунёга татийдиган қиз. Бир мамлакатга арзийдиган
қиз! Юрт қизи, ҳа, ҳозир у юртни сўраяпти. Бунақа қиз-
лар кам бўлади. Ҳотам Жўрақуловдай валломот ўзига
муовин танлашни билса керак?! Улар муовинни сиз
билан биздан эмас, ёш комсомоллардан олишади!
Шерободни ҳам, Термизни ҳам Совет қилган комсомол-
лар!

— Яшанг!— деди Онахон,— бормисиз, буви!

— Тўғрисини айтиш керак-да!

— Ҳа, ана! Тўғрисини айтиш керак!

— Илгари инқилобнинг кучли ери Термиз бўлган!
Қани, қаерда шунақа яхши инқилоб бўлган? Ҳақназар
ота бекорга милтиқ отармиди! Лақайлик Ибройимбек
қўрбоши — қўрбошиларнинг қўрбошиси бўлган бу мо-
хов! Какайдида унинг қўл-оёғини боғлаган ким? Жўз
уруғидан бўлган Ҳақназар ота! Пахтанинг яхшисини
ким беради? Сурхондарё! Ипак пахтани ким беради?
Сурхондарё! Шундоқ бўлгандан кейин Сурхондарё ол-
диндами ёки бошқа дарё олдиндами?! Бекорга ота ге-
рой бўлган эмас!

— Гапинглар тугадими?— Ўрнидан туриб Онахон
қоғозга ўроғлиқ пальтони очди. У чиройли пальтони
яна кийиб, уйдагиларга кўрсатди,— қалай?

— Ярашди. Муборак бўлсин! Худди ўзингга ўлчаб тикилгандай! Хўп тикибди-я!

— Қаерники экан?— аммаси сўради. У ҳам анча ёш бўлгани учун ҳаваси келиб тургани кўздан сезиларди.

— Франция.

— Жувои марглар жуда бошлайди-а?

Шу кунди Онахон илгариги ҳолига қайтиб, мамнун ётиб ухлади. Эрта билан яна одатдагидек наридан-бери чой ичиб, янги пальтосини кийиб, хизматга борди. Сўраганларга бу пальтони «онаси Термиздан олиб келганини» айтди. Зора шу пальтони кийиб юрганини Жўмард эшитса. Кўрса ҳам ёмон бўлмасди.

Ёрадан икки кун ўтгач, иттифоқо, телефон жиринглаб, Тайлоқовнинг ёқимли овози эшитилди. Онахон беихтиёр ўрнидан туриб кетай деди.

— Салом! Қалай, аҳволларингиз тузукми, Яхшибек ака?

— Раҳмат! Биз энди иш билан қаттиқ банд бўлиб қолдик-да. Меҳнат жуда эзиб юборди. Бунда ўралашиб, вақтида хабар ололмаганим учун узр. Ҳотам акамларнинг ҳам қолларидан хабар ололмадим.

— Йўқ, йўқ,— деди Онахон бийрон тилда,— хижолат бўлмаг. Саломингизни Ҳотам Жўрақуловичга айтиб қўяман.

— Онахон, синглим!

— Лаббай?

— Менинг бир қариндошимнинг тўйи бўлаётган эди. Бугун кечқурун, соат олтиларда машина юбораман, келинг, бир-икки соат тўйда бўласиз. Кўп ўтирмаймиз. Идорамиздаги опа бўладилар. У киши ҳам тўйга таклиф этилган. Икковинглар машинада келасизлар. Мен бунда сизларни кутиб оламан...

Онахон ё ҳа, ё йўқ деёлмай қолди. Чунки Тайлоқовнинг гапи буйруқомуз бўлиб, у гўё Онахонни келишига юз фоиз ишонгандай гапирарди.

— Соат олтида тайёрланиб турунг, опа ёнингизга киради. Ҳозирча хайр!— деб трубкани қўйди.

Онахон ўйланиб қолди. Шундоқ одам тўйга таклиф этади-ю, бормайдими? У соат олти бўлишини кута бошлади. Икки соатча ўтирса, саккиз-саккиз яримларда уйга келишини кўнглидан ўтказди.

Роппа-роса соат олтида бино ёнига бир машина ке-

либ тўхтади. Буни иккинчи қават деразасидан Онахон шундоқ кўриб турарди. Машинадан чиққан ўрта яшар бир хотин у ёқ-бу ёққа аланглаб, тротуарда гўдайиб тураверди. Шу лаҳза Онахон янги пальтосини кийиб, гастрономдан олиб келган тортни кўтариб пастга тушди.

— Мени олиб кетишга келганингиз йўқми? — Онахон у хотинга мурожаат этди.

— Ҳа, сизга келдик. Эсон-омонмисиз?

— Салом! Ўзингиз яхшимисиз?

Улар олдинма-кетин машинага киришди. Шофёр ҳам кексагина бир одам экан, Онахоннинг саломига лоқайдгина бош ирғаб қўя қолди. Бу машина заготсколга қарашли эмаслигини Онахон дарҳол сездди. Тайлоқов юрадиган машина кумушранг эди.

Ярим соатдан мўлроқ йўл юриб, қўшни колхоз ерига ўтишди. Қадимий Қўрғонча қишлоғига кириб бориб, тўй бўлаётган ҳовли эшиги олдида тўхташди. Тайлоқовнинг ўзи пешвоз чиқиб, Онахон билан янги танишган опани ичкарига бошлаб кирди. Ҳоҳида бир хонада, ҳурматли меҳмонлар ёнига ўтқазди. Ўзи ва аллақандай бир йигит Онахон атрофида парвона бўлишди. Ҳизиллаб турган кабобу иссиқ сомсалар кўтариб келишди. Хонада ўтирган меҳмонларни Онахон деярли танимасди, улар шу атрофдаги колхознинг ҳурматли кишилари бўлса керак. Тайлоқов ёнидаги кишиларга коньяк қуйиб, Онахон рюмкасига яқинлашганда бирдан у чиройли бармоқлари билан рюмкани тўсди.

— Йўқ, йўқ, мен ичмайман!

— Бўлмаса ароқ қуяйми?

Онахон ўз ёнига келиб ўтирган Тайлоқов кўзлари-га эркаланиб тикилиб, кулимсиради. Бу чиройли кулиш шу даражада ноёб эдики, деярли ҳеч ким сезмади...

— Умримда ичмаганман. Қизиқмисиз, Яхшибек ака!

— Бугун тўй, ичмаслик мумкин эмас! Жуда бўлмаса шарбатми, сухой виноми, бир нима ичиш керак, — Тайлоқов ташқарига чиқиб кетди. У Онахоннинг ва умуман бошқа хотин-қизларнинг ароқ, коньяк ичмаслигини биларди. Шу сабабли, бугун чиройли бир биллурий графинда қўлда ясалган қизил мусаллас олиб кирди.

— Буни шу колхознинг боғбони, ҳурматли бир ота-хонимиз тайёрлаганлар. Чароснинг суви... Бу фақат глюкоза. Буни рюмкада эмас, пиёлада ичадилар,— у пахта гулли қизил пиёлага мусаллас тўлдирди.

— Вай-бў-ў! Буни қандай ичамиз,— Онахоннинг кайфи чоғ, юрагидаги губор кўтарилган эди.

— Биз ичиб кўрсатамиз-да!— деди Тайлоқов,— бизга ўхшаган эркакларнинг шўри қурсин, ҳамма қийинчилиқни аввал ўз жисмимизда синаймиз. Қани, олинглар! Келин-куёв бахтли бўлишсин! Қўша қаришсин! Ували-жували бўлишсин!

Тайлоқов ўз пиёласига қуйган мусалласдан бир ҳўплаб, кейин коньякни олиб ичди.

— Қани, Онахон, онажон, ичинглар!

Опа рюмкадаги ароқни олиб ичиб юборди. Бу хотин ароқ ичарди. Онахон лимиллаган мусалласдан озгина симираётган эди, Тайлоқовнинг зўрлаши билан охиригача ичиб юборди.

— Яшанг, кўп яша нг!— деди Тайлоқов. У дарҳол кабобу сомсаларни Онахон ёнига суриб қўйди,— олинсин, кўпроқ мана булардан олинг.

Хизматдан қорни очиб чиққан Онахоннинг ишта-ҳаси очилиб, айниқса мусалласдан кейин кабобни тушира бошлади. Ёнида ўтирган муаллимнамо бир йигит билан гаплаша кетишди. Дамо-дам Тайлоқов ташқарига чиқиб келар, кимлар биландир гаплашиб, ичкарига қайтарди. Онахон ёнига пистаю бодом чақиб қўяр, гапга соларди. Шу бир пиёла мусаллас Онахонга таъсир қилгани, пешона ва ёноқлари қизарганини сезди. Ёнчил йигитлардан бири кириб (у атай тайинлаб қўйилган эди), рюмкаларга коньяк, баъзиларга ароқ, ёлғиз Онахон пиёласига мусаллас тўлдирди. «Йўқ, бошқа ичмайман», деганига ҳам қарамади.

— Тўй яхши нарсa,— деди у йигит қандайдир ақлли бир гап айтмоқчи бўлиб,— тўй икки ёш қалбини бирлаштиради. Колхозимиз планни юз йигирма фоиз бажарди. Икки тўй юрагимизни шод қилиб турибди. Райком олдида ҳам юзимиз ёруғ... Олинглар, оқ ичайлик!

«Юзимиз ёруғ...» деган гап Онахонга ёқиб кетди-ми, бу йигит сўзи учун ҳам пиёла кўтариб, лабига олиб борган эди, Тайлоқов: «Қолмасин, қолмасин!»—

деб турди. Онахон иккинчи пиёлани ҳам сипқориб юборди.

— Ой, маладес!— деди жуда катта ишни бажарган Онахонга Тайлоқов,— энди овқатдан олинсин!

— Оламиниз,— деди кўзлари сузилиб Онахон,— сизни доно бир ташкилотчи раҳбар эканингизни районда ҳамма билади, Яхшибек ака,— деди тили бурро бўлиб Онахон,— си-из жуда олижаноб одам сиз...

Онахоннинг ёнидаги опа ҳам гап-сўзу мулозаматларга қарамай овқатни еб, тез-тез ароқ ичиб ўтирарди. У қанд касалига мубтало экан, шу сабабли ароқ мос келарди. Онахоннинг «мен сизга айтсам» бўлиб қолганини пайқаган Тайлоқов хизмат қилиб юрган йигитга кўзини қисиб, имо қилди: «Яна бир тўлдири!» Йигит Тайлоқовнинг шотирларидан бўлса керак, имо-ишорани дарҳол сезиб, яна пиёлани лимиллатди.

— Олинглар,— деди Тайлоқов. Опа, муаллим, Онахон ва хизмат қилиб юрган серҳаракат йигитчага бир-бир қараб,— олинглар, азизларим, мана шу ажойиб инсон, Онахон, мен ҳақимда яхши гаплар айтдилар. Мен бир камтар ходимман. Ишдан бошқа нарса-ни билмайман. Раҳбарларим нима деса бир солдат бўлиб ишни бажараман. Биз ҳаммамиз Онахоннинг қадрдонларимиз. Онахон учун! Охиригача, охиригача...— ҳаммалари бир қултум қолдирмай ичиб юборишди.

Бир муддатдан сўнг Онахон боши айланиб, мувозанатини йўқота бошлади. Шуни кутиб турган Яхшибек Тайлоқович: «Юринг, бир очиқ ҳавога чиқиб келайлик», деди-да, Онахонни қўлидан ушлаб ташқарига етаклади. Ҳовлидан бурилиб, эшикка чиқиб, кўчани кесиб ўтишди-да, бошқа бир уйга киришди. Орқасидан келаётган бояги шофёрйигитга бош ирғиб, «эшиклар очиқми?» дегандай қилди. Йигит, «бемалол кираверинг»имосини қилди-да, ўзи яна қайтиб, тўйга кириб кетди. Тайлоқов гандираклаб, ўзини билмай турган Онахонни бегона ҳовлига олиб кириб, «бир лаҳза ҳаво олинг», деб ёлғиз қолдирди. Югуриб бориб дарвоза эшигининг иллагини солди. Ундан сўнг тебраниб турган Онахонни қўлтиқлаб, рўпарадаги хона-

га олиб кирди. Негадир бир оз қўшига келган Онахон қайтиб тўй базмига эмас, холи, кимсасиз бир хонага кирганини, рўпарада каравот, оқ чойшабу парёстиқларга қаради. Устига кўк рўмол ташлаб қўйилган электр лампа хонани хирагина ёричиб турарди. У гандираклаб, гангиб орқага чиқаётган эди, Тайлоқов уни қучоқлаб, чиқиб кетишга йўл қўймади.

— Якшибек Тайлоқович, бу нимаси?!

— Онахон, жон Онахон...— Тайлоқов уни қўйиб юбормай ҳаллослаб, ўлиб, каравот томон торта бошлады.

— Қўйиб юборинг!— Онахон Тайлоқовнинг кўкрагидан итарди, лекин ўзи гандираклаб бориб гиламга йиқилди.

— Онахон, жон Онахон... Сени яхши кўраман...— Тайлоқов уни азот кўтариб олиб, каравотга ётқизди-да, пальтоси, сўнг костюми тугмаларини шоша-пиша ечиб ташлады. Бароқ мушукдек буйдалаб ички кўйлагигача очди. Юз-кўзларига чанг солиб, кучи етганича тимдалаётган маст Онахон қўлларини ушлаб, қомати билан босди. Онахон дод солиб йиғлады... Ваҳший остидан қутулиб чиқишга кучи етмай, инграй бошлады. «Қўйиб юборинг! Вай, қўйиб юбор!..» У қисқа-қисқа нафас оларди. Бир дод солиб йиғлади-да, кейин нола қила бошлады...

Қизнинг номуси барбод бўлди. Забун ва маст Онахон каравотдан бош кўтарди-да, гандираклаб бориб, деворни ушлади. Ички кийимларини тўғрилагандек бўлиб, бир оз турди. Хона ўртасида сўмрайиб, гўдайиб турган Тайлоқовга қарамади ҳам. У эшик томон юра туриб костюми, пальтоси тугмаларини солишга уринди. «Онахон, азизим, бир оз тўхта!» Онахоннинг қўлотиғига унинг гапи кирмасди. У бир йиртқич ҳайвон, бир паст босқинчи шахс турганини кўриб, ундан тезроқ узоқлашишга интиларди. Шошганидан эшик қарердалигини ҳам тополмасди. Қилар ишини қилиб бўлган Тайлоқов яна Онахонга яқинлашиб, унинг қўлидан ушлаб, бир муддат олиб туришга журъат этолмади. У кўчада одамларга кўриниб, бу сир ошкор бўлишидан қўрқарди. Онахон бориб, яна бошқа хона эшигини итарди. Эшик очилиб, ҳовлига чиқди. Атроф кимсасиз, жимжит. Кўчанинг нариги томонида бўлаётган тўй ғала-ғовури эшитилиб турарди. Электр

чироқларининг нури ҳовли деворлари, уй пештоқларига тушиб турарди. Тайлоқов югуриб кетидан чиқиб Онахон қўлидан ушлади.

— Эшик қаерда?

— Онахон, жоним, мен сизни яхши кўраман,— Тайлоқов Онахонни яна ўша хонага олиб кирмоқчи бўлди.

— Аблах экансан!

Онахон дарвозани топиб, уни торта бошлади. Уришиб, илгакларини топди-да, эшикни ланг очиб тапқарига чиқди. Тугмалари узилган, этаклари шамолдан варварак бўларди. У пальтосини ёпиб, елкасига тушиб қолган момик рўмолини ҳам бир қадар тўғрилаб, кўчада кета бошлади. Орқасидан келган Тайлоқов ундан кечирим сўрамоқчи бўлиб, яна йўлини тўсди.

— Йўқол, ифлос!

Онахон катта йўлга чиқиб оламан, деб қишлоқ кўчасида гандираклаб кетаверди. Унинг бир қадар ҳуши ўзига келиб, кайфи тарқалган эди. У гарч-гарч яхлаган лой, кўлмак сувларни босиб, сал-пал гандираклар, тояр, лекин барибир калласи қирқиб ташланган одамдай, гандираклаб ҳозир гурра диққилини керакдай, нима бўлганига тушунмай, бир жонсиз ёғочга ўхшаб борарди. Оёқлари чалишиб кетарди. Унинг бирдан ҳуши ўзига келиб қолгандай бўлар, тезда бу «тузоқ»дан чиқиб кетиш, катта асфальт йўлни топиб олиш учун тўрт томонга жавдирарди. Қоронғи. Орқадан етиб келган бир машина Онахон ёнида тўхтаб, уни машинага чиқишини, уйига элтиб қўйишини айтди. Онахон чиқмади. Бу ҳам у ярамаснинг иши, деди ўзига ўзи.

— Опажон, чиқинг, уйингизга олиб бориб қўяман.

— Йўқ!— деди Онахон атрофига олазарак қараб. Шу атрофда Тайлоқов турибди хаёл қилди.

Шофёр йигит дарҳол орқасига қайтди. Онахон юз қадамча юрмасдан ўша машина яна етиб келиб, ундан ёш бир жувон тушиб, югурганича Онахон йўлини тўсди.

— Опажон, ярим кечада пиёда юриб етолмайсиз! Бу машина бизники. Акамларники. Мен ҳам ўтираман, чиқинг, сизни олиб бориб қўяман. Биз бошқа

одамлармиз, акамлар бригадир... Ярим кечада ёлғиз юрманг. Акамлар: «Райкомда ишлайдиган қиз негандир тўйдан хафа бўлиб чиқиб кетди», дедилар. Машинага чиқинг! Биз сизни хафа қилганимиз йўқ.

Онахон қизга қараб турди-да бир лаҳзадан сўнг у билан бирга машинага чиқиб ёнма-ён ўтирди. То уйига етиб боргунча бир сўз демади. Фақат қишлоққа етиб келгач, айланма кўчаларда «ўнганга», «чапанга», деб турди. Эшиги ёнига келгач, машинадан тушиб индамай кетди.

XXV боб

ЖИНОЯТДАН СЎНГ

Пахта плани бажарилгани билан баъзи жойларда давлатга гўшт, сут, тухум ва жун сотиш плани бажарилгани йўқ. Юқори ташкилотлар атрофида айланишиб, «менга иш топширинг», дегандек кўзини ғилтайтириб, садоқатини кўрсатиб, кимнингдир меҳрини товлантириб юрган Яхшибек Тайлоқов «Райком вакили» деган гувоҳномани олиб, колхозма-колхоз юра бошлади. Юқори ташкилотлар олдида ўзини ишчан, садоқатли қилиб кўрсатиш унинг кўп йиллардан буён синовдан ўтказган усули эди. Шу йўлни тутиб, Тайлоқов «кам бўлгани йўқ», олса олдики, олдиргани йўқ... Онахоннинг жим бўлиб кетганидан қўрқди. У хизматга ҳам келмасди. Дастлабки кунлар Онахон ўзини ўзи бир нима қилиб қўйдими, деган хаёлга бориб, бошқа бир баҳона билан уйига одам юборди. У уйда йўқ. Умуман районда йўқ. Агар мабодо рўпара келса, судга боришни ўйласа, унга қарши жавобни ҳам ўйлаб, бад олиб юрди. У жуфтакни ростлаб қаёққадир қочишни ҳам мўлжаллади.

Тайлоқов «хўжалардан...» эди. Баъзан гапи гапига қовушмас, бирон одам билан суҳбатлашса, суҳбатдошининг сўзи тугамасдан савол бериб, гапини бўлиб қўяр, кераксиз, ёпишмайдиган гапларни тўлқинланиб айтиб юборарди. Унга қараб турганлар таажжубга тушиб, секин бир-бирларига кулиб қўйишарди. Тайлоқов ўзини жуда билагон ҳисоблар — кўпчилик ичида бошига бармоғини нуқиб чуқур ўйга толгандек



ерга қараб ўтирарди. Бу билан у ўзини жаҳоний ўйлар, теран фалсафий фикрлар қаърига ботгандай қилиб кўрсатарди. Тулкилик қиларди. Шаддод кишилардан бири одоб доирасидан чиқиб, «эшакона ўй суриш...» деб сўккан. Албатта бекордан-бекорга бировни бундай ҳақоратомуз гап билан аташ тўғри эмас. Лекин баъзан сохталик қилганлар кишини шундай кескинликка олиб боради.

Тунда, соат ўн бирлардан ошганда ўзининг ГАЗ-24, юмшоқ ўриндиқларига духоба ёпилган, кумушранг машинасида «вакил» бўлиб келган Яхшибек Тайлоқов чарм папкасини қўлтиқлаб, райкомга кириб келди. Жимжитлик. Фақат чўққисоқол, тақамўйлов, хушфеъл қоровул чол унга пешвоз чиқиб, эшик очди. Коридорда чироқлар ёниб турарди.

Кўчалар ҳам чароғон...

— Ким бор? — Тайлоқов ичкарироқ кириб, иккинчи қаватга кўтариладиган зина олдида қоровул чолга дуч келди. Чол индамади. Шу ерда йигирма беш йилдан бери қоровул бўлиб ишлаши, наинки бир район, бутун областдаги барча масъул кишилар билан танишлиги, улар билан қўл беришиб кўришиши, ўртоқ Жўрақулов бўлмаганда у киши ҳозир қаердалигини билиши кўнглидан ўтдими, индамади... «Ким бор?» саволи унга ғалати туюлди. Чол, кутилмаганда унга супурги ушлайвериб, хомток қилавериб ёрилиб, қадоқ бўлиб кетган қўлини узатиб: «Ассалому алайкум, ўртоқ Тайлоқов, омонмисиз!» — деди. Тайлоқов хоҳлар-хоҳламас энсаси қотиб қўл узатди.

— Мен, Ёрлақаб отаман. Танияпсизми? Марҳамат, ўртоқ Тайлоқов, юқорига! Райкомда биздан бўлак ҳозирча ҳеч ким йўқ. Ўртоқ Жўрақуловнинг кабинетларини очиб берайми? — у қўлидаги калитларни жиринглатди.

— Ҳеч ким бўлмаса унинг кабинетида нима қиламан? — Тайлоқов ўйланиб қолди.

— Ўртоқ Жўрақулов кечадан буён бетоб. Иситмаси чиқиб ҳеч ўтиролмади. Чой дамлаб бердим, — деди Ёрлақаб ота, — кечга яқин уйга кетдилар. Доктор келибди.

— Чарчаб қолибдилар-да. Мен ўз райономизга у ёқдан вакилман. Гўшт топширишда ҳаммадан кейин

да судралаймиз. Хотам акам касал бўлмай, ким касал бўлсин!

Чол ерга қаради. Унинг боши эгилганх тенадан тушиб турган чироқ нурида шундоқ кўриниб турарди. Ўртоқ Тайлоқовнинг хафа эканлигини ўзича талқин қилиб, гўшт масаласи бажарилмаган, қал бўлмаган экан-да, деб ўйлади. Чол эзилиб кетди. Нақта теримида район ҳаммадан илғор эканлигини биларди. Гўштда чатоқроқ эканини ҳам эшитган. Райкомга кирган-чиққаннинг қош-қовоғига қарарди. Айниқса область марказидан папка кўтариб келадиганлардан бираги безилларди. Агар, жуда бўлмаганда унинг райони гўшт масаласида рўйхатнинг ўрталарида бўлишида ҳам кўнгли таскин топармиди. Шу сабабли эскилског каттасини вакил қилишибди, деб ўйлади. Район биринчи қаторга чиқади, деса чол ўлиб беришга ҳам тайёр эди. Қандоқ қилсин, ҳеч илож йўқ! Илгаригидай ариллаб-дариллаб юрадиган раислар, совет директорлари райкомга ингичка бўлиб келиб, онадан пилдираб тушиб, машиналарига ўтиргача жўнашарди. Бу хатти-ҳаракатларнинг барини эскилскорозул чол пайқамай иложи йўқ. Уни баъзилар «ўттинчи секретарь» деб аташарди... Ёрлақаб Бонгаев тағирма тўққиз, ўттизинчи йилларда босмачиларга қарши курашган. У, Ҳақназар ота билан бир зафда бўлган. Ўттиз учинчи йилдан буён партия аъзоси. У пенсияга чиқиб, уйда ётгиси келмай, райком биносига қоровул ва унинг каттакон ҳовлисида боғбонлик қиларди. Районнинг шаънига тегадиган иш қилган бунинг асло кечирмас ва бу ниҳоятда гўзал районнинг кичкинагина муваффақиятсизлиги отани эзиб ташларди. Шу сабабли «областдан келган» ўртоқ Тайлоқовнинг зина-поялардан чиқиб кета туриб димоғдорлик билан айтган заҳарханда гаплари отанинг нарёғ-берёғидан ўтиб кетди. Чол ёнидан Дашнобод анорига ўхшаш носқовогини олиб, тили тагига мўлгина нос ташлади. Қария дол бўлиб, тутилиб қолган чоғларида носга ружу қиларди. Тайлоқов чолнинг нос чекаётганига ҳам қараб қўйди. Бу билан у: «Сизларнинг районларингизда эскича одатлар авж олиб кетган! Шу сабабли ҳам гўшт топшириш планини бажара олмаясизлар!» — дегандек бўларди. Бунинг ота фаҳмлади. Чунки, худди шу Тайлоқов илгариги бир келганида Деновда

ҳам бўлганини айтган, шаҳар марказидаги эски мадраса биноси шаҳарни хира қилиб, баъзи бетайин одамларга жой бўлиб ётмасин, гишти яхши экан, бузиб тротуарга солиб юбориш керак... деганини эслади. «Саид Оталиқ мадрасаси» XVI асрда қурилган, Улуғбек мадрасасининг кўркемироқ. Одамларнинг айтишича, унинг рўшанлиги яна бир мадраса бўлган. Ўттизинчи йилларда унинг шундай бир ўпкаси йўқ шахснинг буйруғи билан бузиб, гишти ишлатиб юборилган, дейишади. Дарҳақиқат, шу «Саид Оталиқ мадрасаси» ҳозир вайрона ҳолига келиб, унинг ҳужраларидан бирида исқирт бир девона чол истиқомат қилади. Тайлоқов шу чолга ишора қилаётган бўлса керак. Лекин мадрасани бузиб юбориш асло мумкин эмаслиги, ҳукуматнинг тарихий ва маданий ёдгорликларни сақлаш ҳақида қонуни борлигини ҳам биларди. Лекин Тайлоқовнинг гапидан у хафа бўлиб, юрагига бу одам ҳақида бир совуқлик тушган эди. Холчаён тепалиги ҳам ташландиқ ҳолда ётибди... Бундан кўп йиллар илгари Тошкентдан келган археологлар, айниқса профессор Галина Пугаченкова деган машҳур олима бу ерда қанча йиллар ер қазув, илмий ишлар олиб боргани, катта китоб ёзганини ота эшитган. Шу қишлоқни Холчаён деб аталиши ҳам маъқул бўлган. Лекин бу тарихий обидаларга бирон белги қўйилмагани район зиёлиларини ранжитмай иложи йўқ. Ўртоқ Тайлоқов шу заминда мелоддан илгари Кушан деган ниҳоятда катта давлат бўлганини мутлақо билмасди.

Зинапоялардан юқорига кўтарилаётган Тайлоқов яна чолга гап қотди:

— Майли бўлмаса, биринчининг кабинетини очинг, телефон қиланан!

— Хўп бўлади. Соат ўн иккида-я?!— деди ота Тайлоқовнинг ёшдан ўтиб, зинапоянинг иккитасини битта бора, жинтослаганча юқорига интилиб. Баъзан зарурат сезилганида эингиллаганча бориб, райком сессияларини уйдан ҳам чақириб келарди. Телефон сессиялари ёдида қолмас, ойна остидаги рўйхатдан ўқиб ўтирмай, уйига югуриш унга қулайроқ кўнгуради. Мансабдор кишилар унй ўз машинасига таклиф қилмас, фақат бир неча бор Жўрақулов уйига олтиб бориб қўйган эди. Баъзан тунда Тошкентдан телефон бўлганида трубкани кўтарадиган киши шу

«тўртинчи секретарь ўртоқ Болтаев» бўларди. Мутаасиб ошналаридан бири уни «мутавалли» деб атабди. Чолнинг жаҳли чиқиб: «Ҳар қалай мен Қизил Байроқ нишони олганман, қўлимга бешотар ушлаб, Какайдидан, кейин Шерободда босмачини қувганимда, сен ковакда ётгансан! Менинг даврим келди, сеники кетди... Ўғлингнинг заготскотда ишлашини ҳисобга олмаса, сенда ҳеч гап йўқ! Сен авлиёларнинг сағанасига ёпишиб ётиб, ҳаром назр-ниёз еб юрадиган «шайх»лардан ҳам пастсан. Нега мен «мутавалли» бўларканман. Райком каттакон районнинг уриб турган юраги. Мен, мана шу уриб турган юракнинг посбониман!» депти.

Сиртдан қараганда анча-мунча содда, кўзга ташланадиган тождор ва жиғадор хўрозу кул-кул товуқларга ўхшамайдиган, мусичадек оддийгина Ёрлақаб ота юрагида гап кўп. Лекин районнинг орқада қолаётганини кўп маломат қила беришликлари инсофдан эмаслигини дилидан ўтказарди. Бурноғи йили область илғор эди. Ипак пахтанинг кони ҳам Сурхондарё, чорванинг кони ҳам Сурхондарё, қоракўлнинг зўри ҳам Сурхондарёда, меванинг кони ҳам Сурхондарё, сабзавотнинг кони ҳам Сурхондарё, ҳаммаёқда Сурхондарё, Сурхондарё эди. Ҳатто Ўзбекистонда шакарқамиш етказишда ҳам Сурхондарё биринчи. Энди, наҳотки шунча гаплар эсланмай, одамлар Ёрлақаб отага қўлларини бигиз қилишадилар! Йў-ў-ў-қ, — деди ўзига ўзи чол. — Ҳали Сурхондарё ўзининг кимлигини сизларга кўрсатади! Яхши от кейин чопади. Ўзбекистоннинг республика бўлиб туришида забардаст Сурхондарёнинг аҳамияти катта, агар у бўлмаса Ўзбекистон республика бўлмай қолади. Агар бизнинг район бўлмаса Сурхондарё ҳам Сурхондарё бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам, ҳой азизлар, районга тил теккизмамлар, дерди чол. Ёрлақаб ота «тўртинчи» сўзи билан фахр ётарди. Чунки қадим большевиклар «тўртинчи» деб аталган. Худди ўртоқ Тайлоқовга ўхшаган бир вакил уч-тўрт йил бурун колхоз раисига урадиган дўқини отага ҳам уриб, жаҳли чиққанида гилай бўлиб кетадиган кўзини қадаган эди. «Сизни муҳокама қилиш керак! Наҳотки ҳовлини супуриш, боққа қараш пахта экишдек муҳим бўлса!» Бу гап Ёрлақаб отанинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетган. Шу пайт ёнида Ҳанифахон турган эди, агар у бўлмаганда лугатда йўқ

гаплар билан уни тоза бошларди. Ота гапни маданий қилган. «Сиз ҳаммани муҳокама қилишингиз мумкин, лекин мени эмас! Агар худо сизни жиндек ақлдан қисмаганида, бу гапни келиб-келиб менга айтармидингиз! Менинг илдизим жуда чуқур, суғуриб ташлаб бўлмайди. Мени аввал амир Олимхон, ундан кейин Иброҳимбек қўрбоши суғуриб ташламоқчи бўлди. Қўлидан келмади! Ўзини суғурдим! Кейин Гитлер дегани суғурмоқчи бўлди. Суғуrolмади! Ўзини суғуриб ташладим! Оқ пахтани ҳаром қўл билан ушлаб бўлмайди. Мен бу ерда мана шунга посбонлик қилиб юрибман. Қоровуллик баҳона...»

Тайлоқов биринчи секретарь кабинетига киргач, чироқни ёққан Ёрлақаб отага «энди ишингиз битди, чиқаверинг...» дегандек имо қилди. Лекин ота эшик олдида серрайиб турмай, аксинча, Тайлоқовга яқинроқ келиб, стулга ўтирди. «Бу сурбетлик эмас, гаплашаверинг телефонда, менинг биринчи секретарь кабинетини ҳеч кимга ташлаб чиқиб кетишга ҳаққим йўқ», дегани эди. Баъзан бу хонада ярим тунда Тошкентдан бўладиган телефонларни ҳам ота эшитиб, трубкани кўтарарди. Биринчи секретарь йўқлигида, икки маротаба Марказий Комитет секретари билан ҳам гаплашган. Зингиллаб бориб Жўрақуловни уйидан бошлаб келган эди. Жўрақулов бобойга ишона-ю, Тайлоқов ишонмайди-ми? Тайлоқов отага бир хўмрайиб қараб қўйди-да, кейин биринчи секретарининг у ёқ-бу ёққа айланадиган креслосига ўтириб, телефонбозликни бошлади. Шу лаҳза Тайлоқовнинг вакиллигини эшитган баъзи ходимлар кеч бўлганига ҳам қарамай райкомда пайдо бўлишди. Тайлоқов уларга бош ирғаб, ўтирган жойида бўш турган сўл қўлини узатди. У совхоз билан гаплашиб бўлгач, телефон станциясидаги қиздан ён колхозга улашни сўради.

— Ким бу? Тешабоевми? Нега орқадасизлар? Нима, мен гўшт етказиб берармидим?! Районни эмас, областни ҳам орқага тортдинглар! Озгина уялиш керак! Ҳа... эшитяпман, бу сабаб эма? Масалангиз бюрога қўйилади! Аҳвол жиддий бўлмаса мен келиб, тунда ухламай районма-район кезиб юраманми? Ҳа... Эшитяпман! Агар гўштни бажармасангиз... учқўргондан кўраверинг!

Ўртага жимжик тушди. Тайлоқовнинг гапи бўлинди. У кўзларини йилтиратиб, рўпарасидагиларга қаради. Бу қараш билан, «мана, одамларингиз ёмон бўлиб кетган! Трубкани қўйиб қўйди...» демоқчи эди, ағчиқтил Ёрлақаб отадан чўчиди, индамади. Колхоз раислари баъзида колхозга бораман, деб телефон қориди шу Тайлоқовга пешкаш чиқиш учун кўчада уч соат б ўкутиб ўтирарди. Қанча ишлар қолиб кетарди. У колхозга келганидан кейин раис кабинетида ёки баъзи бир шийпонда уни-бунни суриштирган бўларди-да, бундан дастурхон ёзилиб, зиёфат — товуқ гўшти, коньякдан қўли бўшамасди. Сал-пал овқатидан маза қочиб Тайлоқовлар майшат қилиш учун колхозга чопишарди. Раисларнинг жонига тегиб кетишган. Улар фақат хўшга халақит берадилар, лекин уларга келма деб кўришган!

Ота бу гапларнинг кўпидан хабардор.

Тайлоқов мажлисларда узоқ гапирарди, жумлалари пойинтар-сойинтар бўларди. Кимдир унинг фикрлари текис оқиб келмаслиги, қатқалоқ йўлда юргандай тутилиб қоқилиши, пауза кўплиги ва баъзида ўқишқаларнинг гапини бўлиб, лўп этиб гапириб юборганини айтган. Телефон станциясидаги қиз: «Бегимқулова уйида экан, уйига улайман», — деди. Бир муддатдан сўнг аёл кишининг ўткир овози эшитилди. Аёллар овози микрофонга яхши тушади — у милтиқнинг ўқидек гапирарди:

— Эшитаман!

— Гўшт тайёрлаш проценти жуда ҳам тушиб кетибди-ку, Ҳанифахон?

— Ким гапиряпти?

— Мен Тайлоқовман.

— Салом, Яхшибек Тайлоқович! Саломни ҳам унутишингиздан бизнинг колхозга биронта одам ўт тушди, деб айтганга ўхшайди. Йўқ, ундоқ эмас, ишларимиз яхши! — Ҳанифа Бегимқулованинг овози яна жаранглаб эшитилди. Ҳанифа билан гаплашаётганидан Ёрлақаб ота жуда хурсанд бўлиб кетди. Чунки Тайлоқовга ўхшаган одамларнинг додини мана шу Ҳанифа берарди. Чолга жон кирди. Тайлоқов кўзлари кабинет шифтига қараб, қийшайиб кетди:

— Салом! Салом дедик-ку!

— Бизда озгина қолди. Бу — ипак пахта. Тушуна-

сиз-ку! Бошқа ишларимиз ёмон эмас. Ўртоқ Жўрақуловнинг хабарлари бор. Нима гап ўзи?

— Номусларга ўлдирдиларинг-ку! Нима-нима? Гўшт-чи? Сабзавот-чи? Ғалла-чи? Сут-чи? Тухум-чи? Жун-чи? У Ҳанифа Бегимқуловани мот қиламан, деб бу мақсулоти атай кетма-кет қаторлаштирди. Машҳур раиснинг бири қотирай деб яна кўзларини чақчайтириб, «Каннида босмачига қарши курашган» ва тўпчи бўлиб, Орёл шаҳридан то Берлингача борган Ёрлақаб отага ўқрайиб қўйди. Ота Тайлоқовнинг нима демоқчи бўлаётганини пайқарди. Чол ичида, «сабр қил, сенинг додингни Ҳанифа беради...» деб илжайиб турарди. Ҳанифа Бегимқулованинг яна ўткир овози эшитилди.

— Ўртоқ Тайлоқов! Нима, чап ёнингиз билан турганмидингиз?! Мен колхоз раисасиман, сизнинг хотинингиз эмасман! Ўпкангизни босиб олинг! Жун масаласига келсак, уни хотинингиздан сўрайсиз!— у ҳам шаққа телефон трубкасини қўйиб қўйди. Тайлоқов кўзлари бароқ мушукнинг кўзидек ёниб, шарманда бўлганини пардалаш учун сохта хахолаб, секин трубкани қўйди. Ёрлақаб отага мулойимлик билан гап қотди:

— Бобой, ёшлар ҳам, катталар ҳам нервенний бўлиб кетган. Бегимқуловани қаранг, бу аёлни тоза кўтардик... Талтайиб кетган. Ишни эплоймайпти, сўрасак қўпол жавоб қилади.

Ёрлақаб ота миқ этмади. Тайлоқов яна телефон трубкасини кўтарди.

— Охунбобсев колхозини уланг! Ҳа, раисни! (Бир неча минутлик паузадан кейин колхоз раиси трубкани олди) Ўртоқ Ўринбоевми? Салом!

У ёқдан ҳам «салом» сўзлари ва қуюқ мулозамат — Тайлоқовнинг соғлиғи, бола-чақаларигача сўради. Лекин Тайлоқов сермулозамат, сергап раиснинг гапини бўлди, ўзини жуда ҳам ишчан, «давлат ишига берилган» ва фақат ҳозир бола-чақа соғлиғи эмас, ишдан гаплашиш кераклигини уқтириб, овозини артистона бошқачароқ қилиб, раисга гап қотди. Лекин Ёрлақаб ота бу тулкиликларининг барини фаҳмлаб, ичдан кулиб ўтирарди, — суръат жуда паст, ўртоқ Ўринбоев! Республика газеталаридаги сводкага қараб, киши номусга ўланти. Тошкент области бир кунда беш, беш ярим процент берганда биз иккидан оширолмадик. Ҳозир гўштни гаплашамиз. Бу, ишмандалик-ку! Ўртоқ Ўрин-

боев! Мен шалтай-балтайингизни билмайман, билишни истамайман! Менга гўшт керак! Процент керак? Ким? Қишлоқ советининг раиси ўлиб қолди, дейсизми? Банд бўлдим, дейсизми? Ҳа, қандоқ қиламиз, бизларнинг ҳаммамиз ҳам бир куни ўламиз, Ўринбоев! Гўшт қандай? Сабзавот-чи? Ғалла? Сут-чи? Тухум-чи? Жун-чи?

— Бажарамиз, ўртоқ Тайлоқов!

— Бажарасизми?

— Ҳа, бажарамиз!

— Бажармасангиз бюрода кўрамиз!

— Йўқ, ба-жа-ра-миз!

Ёрлақаб отанинг тамоман уйқуси ўчиб, ўзини тутолмай кулиб юборди. Тунда шу ишга зарурат бормиди? Ғазабланган Тайлоқов трубкани таққа қўйиб, дик ўрнидан турди-да, бундагиларга юринглар, кетдик, ишорасини қилиб, кабинетдан чиқди. Улар учовлон зинапоялардан пастга тушиша кетди. Бунчалик ҳовлиқиш, ўпкани қўлтиқлаш нега керак? Ёрлақаб ота кабинет чироғини ўчиришдан аввал бир латта билан Тайлоқов ўтирган креслони номига артгандай бўлди, стол устини ҳам бир-икки бор ишқалади. Шундан сўнг кабинет чироғини ўчириб, пастга тушди. Тўғри, терим палласида тунда ҳам иш кетарди. Лекин ҳозир зарурат йўқ-ку. Тайлоқов икки ҳамроҳи билан машинага ўтираётиб, «биз нариги колхозга кетдик», деган гапни қаттиқроқ айтиб, отага эшиттирди. Улар машинага ўтириб, гўё колхозга кетгандек бўлдилар-у, аслида сал нарироқдаги шунақа ўртоқлар келса тунайдиган меҳмонхонага киришди. Ярим соатлардан кейин чол меҳмонхонага бориб Тайлоқовнинг алдаганини пайқади. Чунки Тайлоқовга ўхшаган кишилардан фақат ёлгон гап чиқишини ота яхши биларди.

Булар ҳам ҳолва экан... Тайлоқовнинг узоқ йили район активидан кейин, танаффус вақтида Тошкентдан келган бир кекса муҳаррир билан суҳбатидаги аломат гапи областда ҳамон латифа бўлиб юради. Газета муҳаррирининг бадий асарлар ёзишини қаёқдандир эшитган Тайлоқов учрашувда унга хушомад қилган:

— Сизнинг китоблар ёзишингизни ҳам биламиз, ўртоқ редактор, ўқиганмиз. Жуда зўр ёзасиз... — деган ўшанда барқ уриб Тайлоқов.

— Нима ёзган эканман? Нимани ўқидингиз?

— Лайли-Мажнунни жуда яхши ёзгансиз. Ўқиганмиз...

— Шундайми? — деди муҳаррир бақрайиб. Бу гапни Тайлоқов астойдил гапираётганини, унинг адабиёт ҳақидаги билими жуда саёз, бир парча тош ташласа ҳам ботмаслигини пайқаб, ёқасини ўшлаган. У кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай, данг қотган. Шундоқ одам шундай-а... деган. Бу гап кейинчалик Ёрлақаб отанинг ҳам қулоғига етиб, тоза кулган эди, Саъдию Ҳофизни, Навоию Фирдавсийни «йигирманчи йилларнинг одамлари» эмас, Тайлоқовлар ўқиса ҳам ёмон бўлмасди! Бу Тайлоқов дарё бўйида сувсираган одам, деган ота, китобки ўқимайдими, унинг гапига ҳам, маърифатига ҳам, бўйнидаги галстугига ҳам ишониб бўлмайди. Бу галстукнинг молнинг бўйнига боғланган арқондан фарқи йўқ!

— Яхши ўқибсиз... Бошқа китоблар ҳам ўқиганмиз? — деган ўшанда бош муҳаррир Тайлоқовга қараб.

— Ҳа... Кейин у Жўрақуловга қараган. Жўрақулов ичида, «э, номусларга ўлдирдингиз-ку», дегандек истиҳола билан гапирган.

— Сизга нима десам экан... — (у ёш жиҳатидан анча катта бўлса ҳам муҳаррирни ҳурмат қилиб, сизларди.) Ҳамма ишларимиз яхши бўляпти-ку, локин маданиятимиз, савиямиз пастлигича қоляпти. Китоб ўқимаймиз. Вақтимиз йўқ, пахта билан бандмиз, қўл тегмайди... деган гаплар бари сохта! Ўзимиз дангасамиз. Ёзувчилар, шоирлар, мухбирлар келганини ёқтирмаймиз. Бир магазинга кирсам, совун, тақа, идишлар, бўёқ банкалари орасида бадий адабиёт китоблари ҳам турибди... Шу китобни Тошкентда, Самарқандда топиб бўлмайди. Бунда ётибди... Ишлашга ишлаймиз-у, локин бўш вақтимизда еб-ичиндан қўл бўшамайди. Коньяк, тандир кабобга суягимиз йўқ — бунга вақт топилади. Китоб ўқишга вақт йўқ. Москвада, метрода, эскалаторда китоб ўқиб кетаётганларни кўрганман. Эскалатор бир, бир ярим минутда олиб чиқиб қўяди. Шу вақтдан ҳам фойдаланиб китоб ўқийдилар... Китоб ўқимайдиган... бадий адабиётдан бебаҳра одам менинг назаримда, бадавийларга ўхшайди. Мана шунақа ошналаримиз ўзининг фикран ғариблиги, ожизлиги оқибатида кетмон юзини босиб, зарба ейди-

лар... Ўзини кўрсатиш мақсадида ярим тунда киши-ларни безовта қиладилар, ғалва кўтарадилар.

Муҳаррир ҳам, Ёрлақаб ота ҳам Жўрақуловнинг гапларига диққат билан қулоқ солиб, кимларнидир кўз олдиларига келтиришарди.

Одамлар Тайлоқовнинг асл башарасини кўриша бошлагани билан, Онахоннинг кўзига шира тушиб буни сезмаган эди. Чунки Тайлоқов жуда ҳам уста бўлиб кетган, у «бир худодан бошқа ҳаммани қўлга олиш мумкин...» деяркан. Онахон фақат илгаридан тайёрлаб қўйилган чоғга гурс этиб тушгандан кейингина рўнарасида турган «фаришта»ни таниди.

XXVI боб

САРЛАВҲАСИЗ

Тайлоқов ўргимчакка ўхшаб ўзининг узилмас ипак иплари билан ўраб ташлаганига Онахоннинг кейинроқ фаҳми етди. Лекин иш кечиккан эди. Устма-уст бошига тушган ташвиш уни ерпарчин бўлиб ётиш эмас, аксинча, оёққа турғазди. Бу кутилмаган бир ҳол. У андуҳ тортиб ётиш ёки шифтга арқон боғлаб, ўзини осий эмас, аксинча, душмани билан тўқнашувга отланди. Бири ёлгон муҳаббат изҳор қилиб, ташлаб кетса, бири тўғридан-тўғри боқинчилик қилса: одамлар шу даражада аблаҳ бўлиб кетганми?! Номуси барбод бўлган Онахон, авваламбор айб ўзида эканини билди, нега у нотаниш кимсаникига бориб, ичкилик ичди? Нега?! Нега у базмга кетаётганини уйдагиларига айтмади? Нега?! Нега у бир фирибгарнинг сўзига лаққа ишонди? Фирибгар олиб келган нарсаларни олди? Нега? Жўмарднинг бевафолик қилгани бу ишга уни итарганини ҳам дилидан ўтказди. Кўчага чиқса, у билан бир оғиз гаплашмоқчи бўлиб юрган ўша фирибгарни ҳам эшитди. У, боши очиқ, хотини йўқ эмиш, жон-жон деб уйланажagini айтмоқчи бўлиб юрган эмиш. Тажовуз қилган Тайлоқовни судга ҳам бермади. «Менинг ҳаракатим, фақат сизга уйланиш мақсадида эди. Агар менга тегмасангиз, майли, қаматиб юбора қолинг...» деб бир боладан хат киритибди. Онахон хатни шу он йиртиб ташлади.

Қиличи синиб, қалқони тешилган, дабдала бўлган Онахон тўсатдан буваси билан бирга Кисловодскка жўнаб кетди. Жўрақулов билан Райкомхон опа Жўмард воқеасини билишарди. Бир оз ўзига келсин, деб буваси ёнида курортга кетганини эшитишиб хурсанд бўлишди. Лекин улар иккинчи фожиадан хабардор эмасдилар. Тайлоқовнинг қилиб юрган ишларидан шутлақо хабарлари йўқ эди. Ҳатто гўшт масаласи бўйича «вакил» бўлиб, юриши ҳам обрўси ошаётгани, масъулиятли киши бўлаётганидан деб ўйлашарди. Умуман Тайлоқов ҳеч кимга қаттиқ гапирмасди. У кетма-кет Онахонга яна бир хат киритди: «...Яна илгарини айтганимдек, турмуш қуриш ҳақида сиздан яна нима сўз кутаман. Оёгингиз остига йиқилиб, йиғлайман, ўтишман. Жуда катта тўй қиламан. Мени кечирин. Айб менда. Муҳаббат мени жиноятга бошлади... Менга тегишга рози бўлмасангиз, судга беришаман ҳам ҳождати йўқ, мен ўзимни ўзим отиб ўлдираман. Ўзингиз ўйлаб кўринг, агар ғавғо кўтариб, сир очилса, номард Жўмарднинг айнаб кетгани маълум бўлади. Иккиламчи, бу воқеа қаттиқ зарба бўлиб, Ҳақназар отам билан онангизларни ё инфаркт қиласиз, ё тамоман йиқитасиз. Учинчидан, Жўрақуловнинг юсини ерга қаратган бўламиз. Тўртинчидан... Севикли Онахон, мен бир бахтиқаро, ёмон одамнинг ҳам гапига қулоқ солинг!»

Онахон бу хатни ҳам йиртиб-йиртиб ташлади. У совуқ бир мрамартошга айланган эди. Унинг сийкасида тепиб турган юрак ҳам тош. Ундаги ўзгаришни кўриб уйдагилар ҳайрон, ҳеч кимга ёмон гапирмас эди-ю, лекин ичида гап борлиги, музлаб кетгани, ичига мингта чироқ ёқса ҳам ёримаслигини сезишарди. Нима бўлди? Нима гап? Ҳеч ким билмас. Онахон ҳеч кимга сир айтмади, чунки бу айтадиган сир эмас! Паранжани зулмати йўқ бўлгани билан ҳали ҳам хотин-қизларга муносабат баъзи жойларда мана шундоқ расво эканлигини пайқай бошлади Онахон. Лекин минг афсус, ўзини доно, билагон деб юрган қиз ҳали жуда ҳам ғўр эканлиги маълум бўлиб қолди. Райкомдан тезда кетиши лозимга ўхшади. Илгари кетмоқчи бўлган, бўлсам ҳам энди кетмайман, деди ўзига ўзи. Кетмайман! Бу мўътабар жойнинг бир кичик ходимиман, бир кичик ходимига ҳам тикилишиб, ташвиш солишадими?! Ҳаёт ҳақиқатини

мен ўз кўзим билан кўриб, таним билан сезяпман — дард юрагимга алам беряпти. Дардни ўз танида синаб кўрган қадимги бир врач ҳақидаги китоб ёдига тушди. Бу китобни ким ёганини эслолмади. Тулкига ўлим келтирадиган унинг чиройли мўйна-териси бўлганидек, аҳтимол, менга бахтсизликлар келтираётган — менинг ёшлигимдир! Чопқиллаб юрган бўстону майсазорлар ичида чўкиртақлар борлигини билмабман. Улардан бири менинг товонимга порт кириб, жонимни суғуриб олди. Чиройли қизларга кўз олайтириб, ўз нафсларига қурбон қилмоқчи бўлганлар, хотинбозлар бу дунё фақат шундан иборат, десалар керак. Бу «буқалар» жамиятда жуда ҳам хавфли нарса эканини фаҳмлай бошлади. Онахон энди бошини кўтариб юролмайдами? Бу сир абадул-абад сирлигича қолиб кетаверадими? Энди у жаҳлдан, асабдан тушгач, оҳу надоматлар ўтиб, ўзига келгач, яна Тайлоқов пайдо бўлиб, бўлар иш бўлди, нима хоҳласангиз тониб бераман, тақдир шундай экан... мен билан яқин сирдош бўлиб юраверинг, менинг ўйнашим бўласиз, дейдими? Йўқ! Онахон кафтлари билан кўзларини беркитди. Қандай разолат! Наҳотки ғурур, ўз-ўзини ҳурмат қилиш, фахр йўқолиб кетди?! Наҳотки мен бир ифлоснинг кўнгил ҳуши, роҳатининг сабабчисига айланиб қолсам! Йўқ! Йў-ў-ў-ў-қ!!! Бундай бўлишни асло мумкин эмас!

Марҳум Қиличбой, унинг дадаси Улуғ Ватан уруши ҳақида, жанг эпизодлари, кўрган-кечирганлари ҳақида кўп гапирарди. У вақтда Онахон ёш бўлишига қарамай баъзи ҳикоялар ҳамон ёдида. Курск шаҳри ёнида кескин жанг кетаётганида, бир кун взвод командири блиндажга югуриб кириб сув сўрабди. Юраги куйиб кетаётганини айтиб, сув сўраган. Дарҳол унга кружкада сув тутишган. Командир энтикиб сув ичаркан-у, лекин ичган суви томоғидан яна гимнастёркаси — қонли кўксига оқиб тушаверган. У тик турган ерида икки, уч кружка сув «ичиб», гўё қониққандай бўлиб, қайтадан қўлига тўппончасини олиб чопаетган ерида ҳолдан кетиб йиқилган. У ўзининг томоғини осколка ўпириб олиб кетганини, ичган уч кружка сув ерга тўкилганини билмаган. «Юраги куйган» офицер йигирма беш йилдан буён отаси кўз олдида турарди... Бу бўлган воқеа! Унинг отаси шу офицер ҳақида кўп гапирарди. У бир неча минут бўлса ҳам яшашни, курашашни истаган.

Бу оғир дамларда Онахон ҳаёлига ўша, томоғини миная олиб кетган офицер келди. Шу ҳаётни деб одамлар жонидан кечган. Улар ҳалок бўлганида ҳали Онахонлар эмбрионда ҳам йўқ эди. Инвалид бўлиб жангдан қайтган бир колхозчининг фарзанди у! У одамлар ўз айшу ишратлари учун жонларини қурбон қилмагандир! Улар ўз қизлари тенги ёшларни турли найраглар билан номусига тажовуз этмаганлар! Улар паст, жирканч одамлар бўлмаганлар! Улар чин инсонлар эди. Бу воқеани агар унинг акаси Кунтуғмиш эшитгудай бўлса, нима бўлиши маълум. Чўли ҳам Тайлоқовнинг калласини олиб келишга қодир!

XXVII боб

МУДҲИШ ҲИКОЯ, ИУҚ, БУ — АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ!

Илдиздаги бузоқбоши бутун бир дарахтни қурилади. Шу сабабли, ғўзамиз илдизидан бузоқбошимиз ёки қорадрингми, барибир, уни олиб ташлаш керак!

Қиш кунларининг бирида, заготскотга комиссия келиб, иш текширилаётгани ва бу комиссия ҳайъатида Райкомхон опа Итолмасова борлигини Кисловодскдан қайтиб келган Онахон эшитди. Орадан икки кун ўтмасданоқ, эрта билан Онахон ёнига кирган Опа унинг қулоғига Тайлоқовга нисбатан эҳтиёт бўлиш кераклигини, олиб келган нарсаларини олмаслик ва иложи бўлса Жўрақулов ёнига киритмаслик лозимлигини айтди. Шундан сўнг мудҳиш бир ҳикояни айтиб берди.

Бу воқеага беш йилча бўлган. Тайлоқовнинг хотини Латофатхон оғир ётарди. Уч боласи, онаси ва бошқалар атрофида парвона. Шундай кунларнинг бирида у катта қизини чақириб: «Хафа бўлма, эҳтимол тузалиб кетарман,— дебди.— Менга ўхшаб касал бўлганларни биламан. Тузалиб кетишган... Уканинг кўчадами? Ким билан ўйнапти? Кўчанинг ўртасига тушмасин, машиналар ўтиб туради!» Катта қизи, «хўп бўлади, ойижон», деб сал чиройини очибди. Она учун шу кераклигини эсизиб, бошини кўтариб, онага жилмайибди. Булар бари сунъийлигини сезса ҳам она-бола бир-бирларига табасум қилишарди. «Ҳозир даданг кирганларида чиқиб,

укалгга қараб тургин. Кечаги айтган гапларимни ҳеч қуллагиндан чиқарма. Менга ҳар хил маросимлар қилишади, ўшанда ўқишдан совиб кетмагин, ўзингни ўтга-чўтга урмагин. Бошқалар кўпроқ иш қилсин...» Ёш Малоҳат яна хомуш тортиб, кўзига ёш олади: «Ойижон, ундоқ деманг. Мен қўрқиб кетяпман». «Баъзи гапларни сенга айтиб қўйишим керак. Катта бўлганингда бировнинг мол-дунёси, ота-оналарининг фалончи эканлигига қарамагин, ўқиган, ичкилик ичиб юрмайдиган, меҳнаткаш йигитга теккин. Нафасим тикилиб кетяпти, шунинг учун юрагимдаги гапни гапириб олишим керак». «Доктор чақирайликми, ойижон?» «Йўқ, ҳеч нарса керак эмас. Даданглар киргунларигача ёнимда тургин». Малоҳат каравот четига ўтириб, бөйхтиёр онаси оёқларини уқалай бошлайди. «Ойижон, оёгингизга грелка қўяйми, совқотиб қолибсиз?» Латофатхон жим, ўйламосираб қолди: ҳа, демак, оёқ совий бошлаган. Лекин шу лаҳза жавдираб турган қизига жилмайди: «Малоҳатой, зарари йўқ. Дард шунақа-да, баъзан иситма чиқарасан, баъзан совийсан. Агар грелка қўяман десанг қўя қол», деди она салмоқлаб. Унинг тили ҳам негадир гўлдираб, бошқа-ча чиқарди. Малоҳат тезда грелка олиб келиш учун ташқарига чиқиб кетди. Қизинг безовта бўлаётганини сезган кампир жонқолатда ошхонада тахтаўқлоғисини қўйиб, Латофатхон ётган хонага югурди. Ёнглариини шимарган, тирсагигача қўли ун бўлган кампир ичкарига кириб, қизи ёнига келди. Уч қават ёстиқда деворга қараб ётган Латофатхон бошини қайириб, онасига қаради: «Яхшибек акам келмадиларми?» «Ҳозир келиб қолади», дея қизини тинчитди кампир. Грелкага иссиқ сув қўйиб рўмол билан ўраган қизи югурганча онаси ёнига кирди. У қайноқ грелкани онаси оёқларига қўйди. Кампирининг ишораси билан пиёлага шиша банкадан узум суви қўйиб, онасига узатди. Юрак ўйноғи кампир яна ошхонага чиқиб кетгач, Латофатхон қизини ҳам дарсини тайёрлаш учун ўз хонасига киритиб юборди-да, кечадан бери келмаётган эрини кутиб, хаёлга чўмди. Бу уйлар унинг отасидан қолган. Мана бу фанер орқасидаги йўгон хариларни мардикорлар арқон солиб кўтараётганида отаси ёнида қўрқиб юрагини ушлаб турган эди. Уша пайтда ўзи институтнинг охириги курсида ўқирди. Келаси йили

иморат алебастр билан сувалаётганида институтни тамомлади. Тайлоқов одам қўявериб, бошини айлан-тириб, охири уйланди. Эрининг мансабдорлар атрофида гирдикапалак бўлиши, шамолнинг боришига қараб, иш тутишини яхши биларди.

Шу пайт ғийқ этиб эшик очилиб, эри кириб келди. Аёл эрини бетоқатлик билан кутиб ётарди. Наҳотки у ўлиб кетади! Ҳеч кимнинг ўлгиси келмаганини, Латофатхоннинг ҳам мутлақо ёруғ дунё билан виждонлиги келмасди. У ёруғ дунёда доимо қувнаб юришни истарди. У жуда кўп кунларини ғам-андух билан ўтказиб, соғ эканлигида қувнашнинг қадрига етмай, арзимаган нарсаларга ҳам хафа бўлган эди. Ҳасадгўй бир дугонаси уни сиртдан ёмонлаганини эшитиб, бир ҳафта куйиб юрган эди. Нега керак экан куйиш! Кўйлагини машиначи ёмон тикканида ҳам, оши тагига олиб кетганида ҳам, қизи қатиқ олиб келаман, деб чинни косани синдирганида ҳам хафа бўлган эди. Нега хафа бўлган экан! Коса ўлгур синса синарди-да. Нега у ўшанда қизини уришди?! Нега кунларининг қадрига етмади?! Нега ҳар кунни қувнаб, ҳандон уриб юрмади?! Бир бурда нон, бир пиёла сув билан кишининг қорни тўяди-ку! Нега у ҳар кунни қувнамади? Нега у уйда ётди, танига офтоб тушиб туришидан завқланмади?! Тайлоқов ҳам бошқа хотинлар билан юриб, уни қуйдирди. Мана энди минг-миллион йиллар у тунроқ қатламида ётади, ярқираган офтобни ҳам, ойни ҳам кўрмайди. Шабдалар, оқар сувлар шариллашини эшитмайди. Гуллару гиёҳларга тикилмайди. У ўз болалари Малоҳату, Роҳату Омонбекни кўролмайди. Энг даҳшатлиси мана шу! Улим деган нарсаси бир қаттиқ оғриқ бўлса-ю, шу билан ўтиб кетса. Латофатхон бу қаттиқ оғриққа чидарди, лекин ҳаётдан тамом узилиб «у дунёга» кетиб, болалари жамолидан маҳрум бўлаётганига асло чидолмасди...

Дарҳақиқат, хона эшиги ғийқ этиб очилиб, Яхшибек Тайлоқов келди.

— Қалай, тузукмисан?

— Анча тузукман.

Яхшибек хона четидаги стулга ўтирди:

— Чақиртирган экансан?

— Ҳа.

— Бирон еринг оғрияптими?

Латофатхон бир лаҳза жим бўлиб, кейин эрига му-
рожаат этди:

— Менинг сиздан илтимосим бор...— бу гапни жуда
секин айтди. Негадир у ўлим тўшагида ҳам эридан
қўрқиб айтди бу гапни.

— Нима экан? Майли, айт.

— Мен ўлганимдан кейин, биламан, уйланасиз.
Лекин менинг болаларимни турткиламайдиган яхши
одамга уйланишингизни истайман. Ўша, сизнинг қў-
лингизда ишлайдиган жувонга эмас! У менинг бахтим-
ни кўролмаган, ёмон шахс! Менинг болаларим унинг
қўлига тушмаслиги керак! Менинг уйимга у кирмасли-
ги керак! Илтимосим шу.

— Э, бунақа гапларни қўйсанг-чи! Тузалиб кета-
сан, ҳаммаси яхши бўлади. Ёмон нарсаларни ўйлама!

— Менга сўз беринг, илтимос қиламан, менга сўз
беринг. Шу жуда керак.

— Сўз бераман. Ота-онам ҳаққи...

— Раҳмат! Болаларни сизга топширдим, доимо
саломат бўлинг! Болаларингиз бахтига кўн яшанг.

Тайлоқов бир муддат бошини солиб ўтирди. Қизи,
қайнонаси кириб, овқат тайёр бўлганини айтишгач, у
ўрнидан туриб, катта хонага чиқди. Малоҳат онаси
ёнига кириб, яна одатдагидек оёқларини уқалай бошла-
ди.

Эртасига кундузи соат бирларга борганида Тайлоқов
ишхонасига уйдан кўнғироқ бўлиб, хотини қазо қил-
ганини айтишди.

Марҳума тупроққа топширилгандан кейин, барча
расм-русумлар қилиниб, кетма-кет болаларининг «шо-
ми ғарибони» бошланиб кетди. Уй ҳувиллаб қолди. Уч
фарзанд муштипар бувиларига суяниб қолишди. Баъ-
зида кеч келадиган оталари атрофида парвона бўли-
шар,» қош-қовоғига қарашар, лекин у ҳамма вақт
«масъул иш» билан банд бўларди. Лекин Тайлоқов сў-
зида турмади, кўп ўтмай ўша жувонга уйланди. Хотини
тириклигидаёқ шу аёл билан ўйнашиб юргани баъ-
зи кишиларга маълум экан. «Ота-онам ҳаққи...» деган
гаплар бир пул бўлди. Катта тўю томошадан кейин у
жувон худди Латофатхоннинг каравотига ётди. Энг
ёмон армон шу бўлдики, тўй куни Тайлоқов катта қизи
Малоҳатга базм пайтида «иккинчи онанг»га илгари
тайёрланган чиройли гулдастани олиб бориб тақдим

этасан, деб тайинлади. Ота сўзи ҳамма вақт қонун эканлигини Латофатхон болаларига тайинлаб келган эди. Ота-онага нисбатан катта ҳурмат туйғуси билан тарбияланган Малоҳат ота сўзини бажарди. У ҳовлида, пақирдаги сувга солиб қўйилган гўзал гулдастани базмда ҳамманинг кўзи олдида олиб бориб, келиннинг олдига қўйди-да, йиғлаганича орқасига қайтиб, уйга кириб кетди. У шу ётганча ярим кечагача пиқиллаб йиғлаб ётди. Бувиси, сингиллари шунча овутишса ҳам бўлмади. У ҳамма ишга ҳам чидаб, қаноат қилган эди-ю, лекин отасининг зўрлаб, янги онангга гулдаста тақдим этасан, дегани мислсиз оғир бўлган эди...

Тайлоқов ҳозир бу жувон билан ҳам ажралишган. Бунга сабаб унинг ҳадеб бошқа хотинлар билан юрaverиши бўлибди. Зағотскотга келган ревизия ва Онахонга қилган жинояти Тайлоқовни питиллатиб қўйди. У ҳамма кучни ишга солди. Энг яқин кишиси, «махрами» Сафоқул Останақуловга қандай бўлмасин Жўрақуловни қўлга олишни топширди.

* * *

Термиздаги марказий поликлиника Ҳотам Жўрақуловга тезда Кисловодскка, «Ўзбекистон» санаторийсига бориб дам олишни маслаҳат кўрди. Даволаниш ҳам ўша ерда бўлар экан. Электрокардиограмма илгаригига нисбатан анча ёмон чиқибди. Врачларга қулоқ солмай илож йўқ, улар саломатлик посбони! Консилиум қарори—бюро қароридек қатъий! Жўрақулов кулиб, рўпарасида турган оқ халатли кўркем аёлнинг сўзига асло бўйин товлормади.

— Қишда ҳам курортми? — кулди Жўрақулов.

— Ўртоқ Жўрақулов, сиз хонатлас кўйлагингиз, бриллиант ва тилла тақинчоқларингизни намоёиш қилиш учун бормайсиз! — деди врач, — юрак билан ўйнашиб бўлмайди! Жуда чарчагансиз...

— Тошкентга боришим керак. ЦК нинг Пленуми бор. Пленумни ўтқазамаму кетаман.

— Мумкин эмас! Биз рухсат бермаймиз бунга!

Жўрақулов бошини сарак-сарак қилиб, поликлиникадан чиқди, машинасига ўтириб, районга жўнади. Бормасам бўлмайдиганга ўхшайди, деди ўзига ўзи. У тўғри уйга келиб, хотини Гулжаҳонга бор гапни айтди.

Бормайдиганроққа ўхшаб гапирди. Лекин Гулжаҳон бориш тарафдори эди.

— Қиш бўлса бўлар, менга деса тош ётмайдими! Верамиз! Ҳамма нарсадан соғлиқ керак!— деди ҳаяжонланиб, — иш, шу дейсиз. Сиз ётиб қолсангиз иш тўхтайдими! Районнинг секретари битта қилими?! Дунёда қанча район ва секретарлари бор, ўшани ҳам ўз жонига ўз қасд қилиб юрганмишан? Пажоанинг пулини оладиганлар ҳам бор, орден олиб обрўлини оладиганлар ҳам бор.. Сиз кексайганингизда инстингизни осилтириб, дам далага, дам Термизга, дам Тошкентга югурганингизни югурган!

— Ҳой, қанингга қараб гапир!— деди Шўрақулов бирдан тутаниб, — орденим бор, шу етади! Сен ундақа ичи қора бўлма!

— Нега бўлмас эканман, ҳар йили район пахтани бажарса-ю, кечани кеча, кундузни кундуз демасангиз-у, сизга тангадек бир нарса чиқмайди! Лекин бошқалар оляпти-ку?! Кўряпмиз!

— Бас! Курортга борамиз! Тайёргарлигингни кўравер. Кисловодскдаги ўша машҳур врач ҳар йили келмасангиз бўлмайди, деган эди.

— Бу бошқа гап. Одам дунёга бир марта келади!

— Тушунарли. Бу масалани ҳал қилди! Ортиқча гапларнинг кераги йўқ! Лекин, Гулжаҳон, сендан илтимос қиламан, кетишимизни ҳеч кимга айтмайсан. Ҳеч кимдан ҳеч нарса олмайсан. Мабодо баъзи «ернинг тагида илон қимирласа биладиганлар» бирон нима кўтариб келса, қайтарасан! Агар олганингни билсам, ўша Кисловодскда инфаркт бўламан, рух тобутда кўтариб олиб келасан! Бу гап жуда муҳим! Тагин анави Останақуловнинг курортга боришидан бўлмасин!

— Ҳа, бўпти!— деди энсаси қотиб Гулжаҳон, — бизлар Останақуловдек беш қўлимизни баробар озгимизга тикқайимиз йўқ. Йўлга озгина этми, анорми... олиб келинса нима бўпти?! Сиз шунақа бўлаверинг, болаларингизнинг кийимида сен йўқ, емиши ҳам мояна устига...

— Сен менга азоб бериб, яна касал қилмоқчимисан?

— Сирасини айтаман-да, бошқалар бизчалик бунақа эмас-ку...

— Ба-а-а-а!

Бир муддатдан сўнг улар ўртасидаги айтишув тўхтади.

Сафоқул Останақулов ҳар йили курортга борарди. Бу одамнинг исми эмас, фамилияси жанубий районларда «машҳур» бўлиб, ўн йиллардан буён оғиздан тушмасди. Бу одам замонанинг зайли билан район миқёсидаги мансабдор бўлиб қолганидан сўнг хушомадгўйлар унинг уйига ҳар хил нарсалар ташлаб кетадиган бўлган. Бу иш секин-аста авжга миниб, кейинчалик у жуда ҳам ўрганиб қолган эди. Курортга боришини бир ой илгари ҳаммага маълум қиларди. Бир ҳафта қолганида идорада «мажлис» қилар, мажлисга деярли ҳамма «ёр-биродарлари» — Тайлоқовга ўхшаган ёглиқ ерларда ишлайдиганлар: винзавод, ёғзавод ва ҳоказоларнинг директорлари келар эди. Мажлис асосан номига-ю, лекин битта-битта кириб чиқишиб: «Хўжайин, курортга борар экансиз, эшитдик, арзимаган нарса...» деб қоғозга ўроғлиқ «нарса» ташлаб кетишарди. «Хўн, хўн, дўстим, мен ҳам вақти келиб сиз курортга борганингизда узаман-да!» — деб олаверарди. Шундай қилиб «мажлис»га келганлар берадиганларини берар, Останақулов оладиганини олиб, бир қисмини сейфга қўйиб, бир қисмини уйга олиб кетар эди. Чамадонини анору, қазию саримсоқ пнёзга, ҳамёнини пулга тўлдириб курортга борар эди... Останақулов учун энг қийин нарса ўша «совгалар» ўралган қоғознинг рангини билиб қолиш. Газетага ўралганмиди, латтага ўралганмиди, кепак қоғозга ўралганмиди... Шунинг эсида сақларди. Чунки, «совға»нинг чўғига қараб, кейинчалик ўша одамларга муомала қилинарди. Яхшироқ «совға» қилган «умрлик қадрдони»га қўлидан келган ҳамма «яхшилиқ»ни раво кўрарди. Жўнроқ нарса олиб келганлардан куларди, шунинг ҳам қоғозга ўрайсанми, номард! Мунча паст кетдинг, бунақада сен билан ишлаб бўладими, дерди. Энциклика қотиб, бу одамга унча яхши муомала қилмасди.

Бундан икки йил аввал, эрта билан Кисловодскдаги санаторийда нонуштадан кейин, қовлидаги фонтан атрофида тўрттадан, бештадан бўлиб тўпланишиб турадиган дам олувчилар ўртасида Тошкентдан «ўртоқ Останақулов» келаётгани ҳақида гап тарқалди. Иккинчи корпусдаги профессор турган люкс хона унга ажратилди. Кекса профессорни бошқа хонага кўчиришди.

Ухлаб ётган кекса одамни ҳамшира ҳаш-паш дегунча кийинтириб, чамадонларини ҳам қўшни хонадагилар ҳашар қилиб, йигирма минутга қолмай кўчириб қўйишди. Мункиллаган чол ҳайрон: ким келаркан? Останақулов деган одам ким экан? Шундоқ одам бўлсаю мен билмасам?! Профессор деярли барча маданият арбобларини танир, кўпларини даволаган эди. Аммо ўртоқ Останақуловни эшитмаган экан. Демак, бир томони бордирки, етмишдан ошган бир кишининг чамадонини кўртартирди. Бўлмаса, иккала хонанинг ҳам путёвқада кўрсатилган нархи бир хил эди. Кекса профессорнинг боши қотиб юрди. Эртасигаёқ санаторий маъмурияти Сафоқул Останақулов фирибгарлик қилиб, кекса одамни нотинч қилганидан хафа бўлиб, уни идорага чақириб қойишди. Иккинчи бундай қилмаслигини айтиб, кечирим сўрагани сабабли ҳамда узоқ бир райондан келганлигини ҳисобга олиб кечиришди. Бош врач уни кўрганида энсаси қотиб кўришарди.

Останақулов икки юзидан қон томиб турган, юмалоқдан келган одам. Унча-бунча киноя, кўнгилга оладиган гаплар билан иши йўқ, тўқиммижоз, электрокардиограммадан чиққан ленталарни кўздан кечирган врачлар кулишарди — бу юрак эмас, паровознинг поршени-ку! Агар машина-пашинанинг тагида қолиб ўлмаса, бу Останақулов ҳеч қачон ўз ажали билан ўладиган одам эмас, дейишарди. Бунга санаторийнинг нима зарурати бор, деб кулишарди. Зарурати бор: нега зарурати бўлмасин? У санаторийга келиб, люкс хонага жойлашиб олгач, ҳар куни пастга тушиб нарзан суви ичиш эмас, ювелир магазинларини айланиш, ўттиз километрча наридаги «Макр ва муҳаббат қасри»га бориб, кабоб буюриб, кечгача ичиш, карта ўйнаш ва ҳоказолар учун келган эди. Останақуловнинг курортга келган кунидан бошлаб, бу ерда даволанувчилар унинг ҳақида турли ҳикоялар тўқишар, уни «наследор қўчқор» дейишарди. Санаторийда даволанаётган баъзи кишилар шу замонда шундай молтабиат бўлиб юрадиган одам бор экан, деб ачинишарди. Ўзбек халқи дунёга Ибн Сино, Беруний, Самарқандий, Улуғбек, Бобиру Навоийни берган, ақл бовар қилмайдиган илму маданият обидаларини яратган меъморларни берган улуғ халқ, дейишарди. Лекин курортга ишлаб чарчаганлар бориши керак, юлдузни бенарвон урадиган баъзи ман-

сабдорлар эмас! Сафоқул Останақулов келгандан буён икки маротаба ванна қабул қилган бўлса, ҳар сафар шу ердаги фаррош хотинларга пул берарди. Кўзлари олакула бўлиб кетган ходимлар пулни оларини ҳам, олмасини ҳам билмай, лол қотишарди. Ҳа, нима, бир нодон келган бўлса, ҳаммаёққа пул сочса, олиш керак, дейишарди кулиб. Илгари келганида ҳам арчага дамланган кабобу ош, арман коньягию Дашнобод анори, ўртада карта ўйини авж олган эди. Ёнида келган шотири дутор чалиб, аския айтиб, дилхушлик учун атлас кўйлак кийиб, ўйнаб ҳам бериб турарди.

«Останақуловнинг курортга бориши» деган нақл мана шу воқеалардан кейин яратилган. У Сурхондарё томонларда ҳозир оғиздан оғизга ўтиб юрибди.

Зарур ишлари бўлишига қарамай, врачлар маслаҳатига кўра Жўрақулов хотини Гулжаҳон билан бирга якшанба куни самолётга чиқадиган бўлди. Бир ҳафтадан кейин бўладиган Пленумга иштирок этолмаслигига ачинди. Чунки, Тошкентда, жанубий районларда ингичка толали пахта экиш ишларини яна ҳам юқори поғонага кўтариш ҳақида муҳим гаплар бўларди. Жўрақулов райкомнинг иккинчи секретари, район ижроия комитетининг раиси билан гаплашиб олди. Онахондан ҳам ҳамма ишга кўз-қулоқ бўлиб туришини илтимос қилди. Шахсий ҳаётидаги бахтсизлик юрагига алам солиб турганида, руҳий ғалаёнлар авж олганида отаси ўрнида ота бўлган қадрдон бир кимсанинг отпус-кага кетиши Онахоннинг ҳам юрагини увиштирарди. Лекин бу одамнинг ниҳоятда чарчагани, ҳозир бору эртага йўқ бўлиб қолишидан қўрқиб, дам олиб, давола-ниб келишини жуда истарди. Айниқса Кисловодскдаги «Ўзбекистон» санаторияси юракни даволашда тенги йўқ жой эканини ўз кўзи билан кўрди. Бу одам юраги-ни чангаллаб қолсаю баъзи хунгазорлар айшу ишрат суриб юрса яхшими! Бу, адолатсизлик!

— Хотиржам бўлаверинг, Ҳотам Жўрақулович, ҳамма айтганларингизни бажариб қўяман. Яхши дам олиб келинглар,— деди Онахон.

— Яшанг, қизим, раҳмат! Ҳар куни келинг, иккин-чи секретарга астойдил қанот бўлинг. Илтимос қила-ман.

— Ҳўп, албатта.

Якшанба—тиним куни эрта билан ҳавони булут

қоплаб, қаттиқ шамол турди. Самолёт кўтариларми-
кан, кўтарилмасмикан, деган фикр Жўрақулов билан
Гулжаҳон онани ўйлатиб қўйди. Лекин барибир Тер-
мизга жўнашди. Самолёт ўз вақтида учадиган бўлди.
Бир соатча вақт борлиги учун улар катта зал ёнидаги
депутатлар хонасига кириб ўтиришди. Эндигина бир
пиёла чой ичишувди ҳамки, эшикдан Сафоқул Остана-
қулов кириб келиб, Жўрақулов чамадони ёнига яна бир
бир чамадон қўйди. Бу одам ҳам Тошкентга кетаётган
экан, деб хаёл қилди Жўрақулов. У келиб Ҳотам Жўра-
қулович билан қуюқ омонлашди, бир муддат омон-омон
қилиб саломатлигини сўради. Қўлини қўйиб юбормай
силтаб туриши бозордаги даллолларнинг «бор барака-
си»га ўхшаб кетарди. Жўрақуловнинг энсаси қотиб,
қўлини тортиб олди.

— Ҳа, йўл бўлсин? Тошкентгами? — Жўрақулов
сўради.

— Й-ў-ў-қ, шундоқ...

— «Шундоғи»нгиз нима?

— Сизни кузатгани чиқдик...

— Омон бўлинг, — деди Жўрақулов ёнида ўтирган
Гулжаҳонга қараб қўйиб. Мана, «Останақуловча ку-
рортга бориш» бошланяпти, деган маънони берарди бу
қараш. Ҳали қараб тур, худди ўшандай бўлади! Кета-
ётганимизни қаёқдан билди экан бу одам? — Жўрақу-
лов ўйлашиб қолди, — овора бўлибсиз-да, шундоқ совуқ
кунда! Мен ўғилларимни ҳам аэропортга чиқишини
истамаган эдим. Оббо, Останақулов-е!

Останақулов мамнун, эркаланиб, гувраниб
кулди:

— Ҳотам ака, сизнинг характерингизни биламиз,
сиз бунақаларни ёқтирмайсиз. Лекин барибир отамиз-
сиз, бир қошиқ қонимиздан кечасиз, самолётга чиқариб
қўямиз, и всё! Шундоқ қилмасак кўнглимиз ўрнига
тушмайди. Бизнинг бундай ишларимиз сизга ёқмасли-
гини ҳам биламиз! Иложимиз йўқ! Урганганмиз. Ахир
биз сурхондарёликмиз! Отамиз курортга кетармиш-у,
бизлар уй-уйимизда печкани қучоқлаб ўтирсак, одам
бўлдикми! Одамнинг ўлгани яхши бунақа беоқибат
бўлгандан! Йўқ, сиз хафа бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз
ҳам биз бунга йўл қўёлмаймиз!

— Ана холос, ойиси, мен сенга айтмадимми!

— Ҳотам ака, оғир бўлинг, — деди Гулжаҳон. —

Сиз, дарҳақиқат, районнинг отасисиз. Одамда оқибат ҳам бўлиши керак. Останақулов акани ранжитманг!

— Өббо сен-е! Мана, айтмадимми! Айтганим тўғри чиқади, албатта тўғри чиқади!— деди Жўрақулов хотини қулогига шивирлаб.

Самолётга чиқиш пайтида қаёқдандир Яхшибек Тайлоқов ҳам пайдо бўлиб қолди. У дарҳол Жўрақулов қўлидан чамадонини олди. Йўқ, йўқ, деганига ҳам қарамай, Тайлоқов билан Останақулов чамадонларни самолётга чиқариб қўйишди. Хайрлашаётганда Тайлоқов Жўрақулов қулогига озгина пул олиб келганини айтди. Жўрақуловнинг ранги оқариб, э, эсингизни едингизми, деб тезда самолётга чиқиб кетди. Райкомнинг иккинчи секретари билан катта ўғли Пўлатжон ва яна бошқа қадрдонлари кечикишиб, самолётга чиқишаётганда етиб келишди. Лекин Жўрақулов уларни кўриб, самолётдан тушди. Гулжаҳон жойида ўтираверди, чунки учувчи унинг овора бўлмай жойида ўтиришини илтимос қилди. Тўпланганлар билан Жўрақулов қўл қисишиб, қучоқлашиб хайрлашгач, яна қайтадан самолётга чиқди. Туйнукдан уларга қўли билан имо қилиб турди. Самолёт ҳавога кўтарилгач, Жўрақулов пальтосини ечиб қўймоқчи бўлиб, ўрнидан тураётганида беихтиёр чўнтагига қўлини тикди. Қандайдир қоғозга ўроғлиқ бир нарсани сезди. У қайтадан жойига ўтириб, чўнтагидаги ўроғлиқ нарсани олди. Хотинига кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан очди. Маҳкам ўралган қоғоз ичида юз сўмлик, эллик сўмликлар тахланиб ётарди. Жўрақулов яна қоғозни ёпиб, бирор кўриб қолмасин, дегандек чўнтагига солди.

— Кўрдингми?! Бу нима?!— деди хотинининг қулогига оғзини олиб бориб, унинг овози самолёт гуруллашидан аранг эшитиларди.

— Пулми?

— Ҳа. Айтмадимми сенга?!

— Нима қиламиз энди?

— Ҳе, энангни! Аблахлар! Менга пора берибди-я! У фирибгар пальтом чўнтагига солиб қўйибди. Билмай қолибман. Даюслар!

— Оғир бўлинг.

— Шундоқ қайтариб олиб келамиз! Кейин улар билан гаплашаман! Сен, бир нарса олиб беринг, деб мени

қийнамайсан! Виждонимизни сотиб олишмоқчи-я! Ҳали мен уларга кўрсатиб қўяман!

Оқ булутлар тепасида, етти минг метр баландда Жўрақулов хуноб бўларди, куйинарди. Иложи бўлганида самолётни тўхтаттириб, орқасига қайтиб борарди. Лекин бунинг иложи йўқ.

— Мен уларга кўрсатиб қўяман!

— Адаси, ўзингизни босинг, икки йўл ўртасида кет-япмиз.

— Э, мен ҳамма вақт икки йўл ўртасида кетаман! Юраги хаста бир одамни қийнашмаса нима қиларкин? Эзиламан. Атрофимда нобопроқ одамлар борлигини кўриб хафа бўламан. Бу нима деган гап?! Феълим шунақалигини билишади, жуда бўлмаганда менга тегмай жим юришса нима бўлади! Ваҳоланки курашиним керак. Улар мендан ҳам ҳайиқишмайди-я! Химиқатга ўрганиб қолган қорадринг ҳашоратига ўхшайди...

— Сизсиз бир нима иш қилишолмайди. Шу сабабли сизга...

— Ана энди сен менга ҳақиқатни айтдинг. Мен ўзимни «феълим шунақа» деб юрардим. Нега? Демак, мендан нарида юришсин. Мендан нарида бўлган ишнинг менга дахли йўқ, демоқчи бўляпман. Йўқ, Гулжаҳон, бундай бўлмайди! Мен уларнинг илдиз-пилдизини суғуриб ташлайман! Битта бузоқ бутун подани булғайдими!

— Адаси, жим бўлинг, самолёт қалқияпти! Қўрқяпман? Ерга тушиб кетаётганга ўхшайди.

— Қўрқма, шунақа бўлади. «Ҳаво ўраси», дейди буни. Ҳеч қўрқиш керак эмас! Мен ҳар учганимда шунақа бўламан.

— Вой, жуда ёмон бўляпти-ю! — Гулжаҳон Жўрақуловнинг қўлидан маҳкам ушлаб, унга суяниб олди.

— Билагимдан ушлайвер. Ҳеч нима қилмайди. Ҳозир ўтиб кетади, бу «качка». Ёшлигингда аргимчоқ учмаганмисан?

— Э, ҳозир менинг эсимга аргимчоқ келадими?!

— Қўрқма! Бир нима бўлса мен жавобгар! Бирпасдан кейин ўтиб кетади. Ҳозир қўрқмай ўтирсанг бўлгани. Мен бунақа «качка»ларга ўрганиб қолганман. Бир нима бўлса мен жавобгарман!

Уларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди. «Кач-

ка» ўтиб, самолёт яна бир меъёрда уча бошлагач, Жўрақуловнинг овози чиқди:

— Ғулжаҳон, азизам, ўғилларимиз вақтида келиб, яхшилаб кузатиб ҳам қўйишмади-а?

— Ўзингиз келманглар, тантанавозлик қилманглар дедингиз-ку. Шундоқ бўлса ҳам катта ўғлимиз чиқди. Кечикиб чиқди...

Шундоқ қилиб, улар бир ярим соатга қолмай Тошкентга етиб келишди. Бунда ҳам икки соатча аэровокзал биноси ичида бўлишиб, билетларини расмийлаштириб, Минводы шахрига учибди. Яна оқ булутлар устида вағиллаб учиб, баъзан «качка»...

Жўрақулов чарчади, ортиқча гапирмай жим ўтирди. Бир муддатдан сўнг тили тагига валидол ташлади.

— Адаси, нима қияпсиз?

— Носвойимдан отиб олдим...

— Шу байталмонни зора Кисловодскда ташлаб, тамом қутулиб олсангиз.

— Қошки эди.

Қанча манзилу мароҳилни тай этиб, Кисловодск, «Ўзбекистон» санаторийсига етиб боришгач, жойлашиб олиб, жонкуяр врачлар кузатувида, нарзанлар, ванналар, ҳар хил даволар қабул қилиб, «Храм воздуха» — сафо аркига боришди. Врачлар парвона бўлди. Юрак дардининг моҳир мутахассиси кўракам Радомская Ҳотам Жўрақуловичга Сурхондарёдаги баъзи ишларни мутлақо эсламаслик, фақат яхшилик, саломатликни ўйлашни, бадантарбия хонасига боришни таъкидлади. Бўлмаса, бу ерга шунча узоқ жойдан «от-арава қилиб» келишнинг фойдаси йўқ деди.

Бир-икки кун ўтгандан кейин улар эру хотин «Қизил Тош», ундан кейин «Ойнакўл»га боришди. «Ҳибсдаги Иблис ғори»ни томоша қилишди. Бу ер иқлимига бир оз ўрганиб олишгач, «Храм воздуха»га кўтарилиб, осмон кажавасида учибди. Яна бир кунни ўтказиб, «Макр ва муҳаббат қасри»га бориб, кавказча кабоб тановул этишди. Лекин, барибир, келиб тушган куннинг эртасигаёқ, тунда, Ҳотам Жўрақулович дўсти, иккинчи секретарь уйига телефон қоқиб, ишлар яхши экани, яхши дам олишаётганини даромад қилди. Бошқа кимсага тушуниб бўлмайдиган тил билан самолётга чиқиб кетаётганида Останақулов билан Тайлоқов чўнтагига беш минг сўм пул солиб қўйишганини айтди. Ҳозирча

бу гапнинг мутлақо ҳидини чиқарманг, шу одамларга эҳтиёт бўлинг, қайтиб боргандан кейин гаплашамиз, деди. Невараларимга совға-салом олишни ҳам болаларим таққилаб, фақат ўзингизга қаранг, дейишган эди. Мен, нодон, энди бу пулнинг қоровули бўлиб, йўқотиб қўймаслик учун эҳтиёт қиламан. Фикру хаёлим шунда бўлади. Қари нодонга ким ақл ўргатади, деганларидек, мен ҳеч бетапшиш эмас эканман, дўстим. Мана аҳвол! Қари қиз овга чиқар, кетидан говга чиқар...

Улар телефонда хахолашиб кулишди.

— Ўша ерда сберкасса бўлса топшириб қўя қолинг, — деди у ёқдан иккинчи секретарь.

— У ўраган юз сўмлик, эллик сўмлик пулларини ўзи танийди. Керак бўладими, дейман текширувда. Битта эллик сўмликда сиёҳ билан ёзилган рақам ҳам бор... Шуларни ўйлаб, хонага ташлаб кетолмайман, ёнимда тўппайтириб олиб юрибман. Йўқотиб қўяманми, деб қўрқаянман. Жуда даҳмаза бўлди-да, дўстим. Бу ярамасларни девор тагига қатор тизиб, автоматдан очеред бериб, отиб юборсангиз савоб бўлади. Хўп, хайр! Ўртоқларга салом айтиб қўйинг!

— Ҳотам Жўрақулович, яхши дам олинг. Опамларга ҳам салом айтинг! Диққат бўлманг, ёмон нарсаларни ўйламанг. Райондан ҳам хавотир олманг, ҳамма иш яхши бўлади. Айтганларингизнинг ҳаммасини қиламиз. Тошкентга, пленумга мен ўзим бораман. Хайр, соғ бўлинг!..

Курорт деган нарсани билмай, шундоқ ўтиб кетаётган Ҳотам Жўрақулович, мана, юрагига ором бериш ниятида Кисловодскка келди. Дўстларининг: «Жонинг-да қасдинг борми, нега дам олмайсан, вақтида дам олишни ҳам билмайдиган партия ходимини етук ходим деб бўлмайди. Ишга жонкуярлик бундақа бўлмайди! Ваъда ҳам вафоси билан чиройли! Яхши ишлаб, яхши дам олишни ҳам билиш керак! Одам машина эмас, машинага ҳам мой сурилади, сен бўлсанг ишдан бошининг кўтармайсан! Ёилдиракларинг сулчаги қуриб, чинқирадиган бўлиб қолган. Бу аҳволда узоққа бормайсан! Сен, мирзатеракдай тинпа-тик туриб қулайсан...» дейишарди. Ишпайиб кулиб қўядиган Жўрақулов дўстларининг гапи таъсир қилдими, мана, курортда ўтирибди. Сурхоннинг тупроғи оғирми, чамадон кўтариб, само-

дэтга ўтириши ҳам қийин бўлди. Аммо Тайлоқов билан Останақулов чўнтағига солиб қўйган беш минг сўмни сақлаш энг оғир иш бўлди. Кўм-кўк суви вижиллаб турадиган ваннада ётганда ҳам, нарзан ичгани истироҳат боғига тушганида ҳам хаёли шими чўнтағидаги омонат пулда бўлди. Вужуди худди учли бир нарсга санчил-синдек зирқираб оғирди. Баъзан хаёл суриб, бу пора қақда ўйлаб кетарди; бир куни кечаси тушида уни ўқотиб қўйиб, босинқираётганида Гулжаҳон ўйғотиб борди. «Сабил қолсин ўша апериснинг пули! Сизнинг рефлингизни билишса ҳам бу ярамаслар тинч қўйишмайди-я! Бошқа одам бўлганида бу пулни пок-покизанига туширарди. Ҳа, шунақа қилиб юрганлар бор. Уларга бало ҳам урмайди. Тушида безовта ҳам қилмайди! Сиз, Ҳотам ака, курортга дам олгани келганмисиз ёки ўшаларнинг беш минг сўмини эҳтиёт қилиб сақлаб олиб бориб бергани келганмисиз? Менга беринг, мен асрайман!»

— Йўқ!— деди Жўрақулов жон ҳолатда,— сен йўқотиб қўясан, чатоқ бўлади!

— Олган пулинг ҳаром бўлгур аперис — искипи-лонлар! Бозорга боргудай бўлсанг мўлтонидай алдашадди, бирни учга оласан. Қадим, тўртта қишлоқни босиб олиб, дунёни эгаллаб ётибман, деган Асфандиёрхондан ҳам ёмон улар! У кўзинг бу кўзингни ўяман дейди! Шу ҳам ўзбек бўлдим-ю, сурхонлик бўлмай ўлинглар! Хунгазор, тўнғиздай-тўнғиздай йигитлар шу ишни қилишса! Алдаркўса бўлгандан кўра без терганларинг яхши эмасми!— деди эрига раҳми келган Гулжаҳон тутақиб.

— Майли, — деди Жўрақулов, — бу ҳам ўтиб кетар. Лекин ёмон ном чиқармасак бўлгани! Эл эътиборидан қолиш ўлимдан оғир. Шундан эҳтиёт бўлиш керак.

XXVIII боб

ФИКР ЎЗГАРИШИ

Чўли баъзан шу томонларга келганда машинасини райком олдида тўхтатиб, ичкарига кириб чиқарди. Иккинчи қаватга кўтарилишдан аввал этигини яхшилаб

артиб, битта-битта зинапоялардан кўтарилар, кейин биринчи секретарь қабулхонаси эшигидан мўраларди. Онахон банд бўлса ё телефонда гаплашаётган бўлса, бир муддат тўхтаб, қип-қизил гилам пойандозларни босиб ўтгиси келмай ийманиб турарди. Кейин Онахонга салом бериб, яна орқасига қайтиб кетарди. Бу дўлвор йигитнинг қилиғи аввал уни ажаблантирди. Энциси қотди. Кейинчалик эса саломига бош қимирлатиб, алик оладиган бўлди. Бу одам унча соғ эмас, дерди ўзига ўзи. Бирон гапи бўлмаса нега эшикда серрайб туради? Жиннилар ҳам хар хил бўлади, деб эшитган эди... Чўли ака ширин жиннилардан бўлса керак. Бировга озори бўлмагандан кейин... Нима иш буюрса қилади, уруғим деб сал-пал суйқалишидан уялиб, Онахон одамлар олдида ўзини тортарди. Уч йил армия сафида хизмат қилиб, унда ҳам машина ҳайдаганини, хизмат муддатини аёло ўтаганию мақтов қоғози олгани ҳақида ҳам бир куни шама қилган эди... Бу гапларга Онахон эътибор бермаган ва умуман Чўлининг ўз атрофида пашшахўрда бўлишини истамасди. Бир куни Жўмард билан кетишаётганида Чўли узоқдан уларни кузатиб, аҳраман дөвдек хўмрайиб турганини сезган. Бундан сал аввалроқ, тушга яқин деразадан кўчага қараб турган Онахон, Шўрчи томондан машинасида физиллаб келган Чўли яна машинани райком биноси олдида тўхтатиб, иккинчи қаватга кўтарилганини кўрди. Эшикни очиб, Онахонга салом берди: «Термиздан келаётган эдим, босиб ўтгим келмади. Сизга бир салом берай деб кирдим», деди... «Раҳмат, Чўли ака», сўзидан кейин у хурсанд бўлиб, яна зинапоялардан тўқ-тўқ пастга тушиб, машинасини келган томонга буриб, жўнаб кетди. У Термиз томондан эмас, ёлгон айтди, атай Шўрчи томондан келиб, Онахонни бир кўриб кетаётганини деразадан кузатиб, Онахон беихтиёр кулди.

— Жинни!

Ўтники ўтга, сувники сувга, қолди қатиқнинг пули... бўлиб, Онахону Жўмард ўрталари бузилиб кетгач, бунинг устига Тайлоқовдек фирибгарнинг қабиҳлигидан... дили вайрон бўлиб юрган кезларида яна кунлардан бир кун Чўли эшикда пайдо бўлди. У одатдагидек салом бериб, «Ҳа, майли...» деб чиқиб жўнаётган эди, Онахон чақирди:

— Чўли ака, тўхтаг!

- Лаббай? — Чўли эшик олдида бир лаҳза тўхтаб
ди.
- Бу ёққа келинг.
- Йўғ-е, мен шундоқ салом бергани келган эдим...
имиздан келяпман, — у ўзига ўзи ишонмасди.
- Ҳа, майли! Бу ёққа кириг!
- Этигим сал лойроқ, — унинг этиги дарҳақиқат
й эди.
- Келаверинг, ҳеч нарса қилмайди.
- Хўп-хўп, — эҳтиёткорлик билан пойандозни бос-
й, четдан юриб Онахонга яқин келди. — Ассалому
айкум!
- Чақирсам келмайсиз. Мунча тортинасиз, Чўли
ака? Қалай, ишлар яхшими? Бардаммисиз? — Онахон
унга қўл узатди.
- Раҳмат, раҳмат! — Чўли қадоқ бўлиб кетган те-
мир кафти билан Онахоннинг нозик қўлларини авай-
лаб ушлади-да, бу камлик қилгандай чап қўлини кўк-
сига қўйиб, яна салом берди. Онахон кулиб юборди.
- Ишлар қалай?
- Тилло!
- Тилло деганингиздан нимани тушунса бўлади?
- Планни бажардик. Ҳиммати бир дунё дала баҳо-
дирлари эл дастурхонига ўн бир минг тонна «оқ ол-
тин» тўкди. Ёўкламда барака уруғининг дурдоналари-
ни ерга қадашда пешқадамлик қилган эдик...
- Э, мен сиздан уни сўраётганим йўқ. Ҳамманглар
ҳам радио-телевидение тили билан гаплашадиган бўлиб
кешибсизлар! Планни сиздан бошқа айтадиганлар ҳам
бор! Ўзингизнинг аҳволларингиз қалай деяпман?
- Мен? — Чўли довдираб қолди. Унинг аҳволини
сўрайдиганлар бўлмасди. Бунинг устига Онахоннинг
бундай саволи унга илтифот бўлиб туюлди. — Мана,
юрибман. Аҳволим қанақа бўларди — саховат камари-
ни боғлаган азамат халқнинг аҳволи қанақа бўлса, ме-
ники ҳам шунақа. Бизнинг Сурхондарё халқи ҳамма-
дан аввал планни бажариб... — (райкомдагилар билан
фақат шу тилда гаплашиш керак, деб ўйларди).
- Ха-ха-ха-ха! Оббо Чўли ака-ей! Сиз жуда қизиқ
одамсиз!
- Раҳмат, Онахон, каттадан-катта раҳмат! — бу
сўзларни ҳам Чўли мажлисларда ўтириб, нотиклардан,
телевидениедан ўрганган эди. У ўзини сиёсий саводли

бир одам эканлигини билдириш мақсадида «план» сўзини Ҳанифа Бегимқуловага ўхшаб кўп гапирар, машина кабинасига эса газета-журналларни сочиб қўярди. Баъзан шу газетадан йиртиб олиб, тамаки ўраб чекиб юрарди ҳам, — эл дастурхонига оқ олтин тўкяпмиз...

— Қаёққа кетяпсиз? «Эл дастурхонини» қўйиб, менга шуни айтинг.

— Колхозга.

— Мени ҳам олиб кетмайсизми?

— Жоним билан.

— Ун минут кутиб тура оласизми?

— Бўлмасам-чи! Қанча десангиз шунча кутаман! —

Чўли хурсанд бўлиб кетди.

Чўли тўқ-тўқ юриб, қабулхонадан чиқиб, пастга тушиб кетди. Онахон галадондан бюро аъзоси Ҳанифа Бегимқулова имзо чекиши лозим бўлган қарор лойиҳасини олди. Бу иш унга топширилган эди. Бундан ташқари, бир фикр ҳаёлини чулғаб олган, у Ҳанифа Бегимқулова билан юзма-юз учрашишни ўйларди. Ушандаги аччиқ гаплар ўринсиз эканини, тезлик қилиб, қаттиқ гапириб юборганини ўйлаб хижолат бўлиб юрарди. Ҳанифа опа ҳақидаги ўз тасаввурига ишонгиси келмасди. Одам таниш жуда бир мураккаб нарса экани, у яхши деб юргани Тайлоқов ярамас кимса бўлиб чиқгани уни ўйлатиб қўйди. Кичиклар каттанинг ёнига боради. У кичкина, нима бўпти унинг ёнига бора? Иккиламчи, у райком иши билан борапти.

Онахон беўхшовроқ бўлса ҳам иссиқ палатосини, тивит рўмолини ўраб, сумкасини кўтарганча пастга тушди. Йўл-йўлакай Райкомхон опа Йтоқмасовга колхозга кетаётганини айтиб, Чўли билан бирга «Чаганиён» колхозига жўнади. У энди қеч нарсадан бад емас, Жўмард кўриб қолса рашк қилади, деб ўйламасди. Юрак сиқилиши, хафагарчилишлар ҳам ўтиб кетди, у ҳар замон-ҳар замонда Жўмард бектиёр эсига тушганида бир хўрсиниб қўярди-ю, миқ этмасди. Илгаригидай қувноқлик, сўзамолликлар йўқ...

Улар колхоз идорасига келиб, раиса Ҳанифа Бегимқуловани топиша олмади. Чўтмат ака раисанинг ерта-лаб идорада бирпас ўтириб, уй-жой бинолари қурилаётган массивга кетганини айтди. Онахон билан Чўли қайтадан машинага ўтириб, ўша томон жўнади. Чўтмат ака қулоғи тепасида сариқ қалам, бошида раида

...нка, энг устидан энг кийиб, идорани обод қилиб ўти-
оди. Ҳамма нарсага қизиқар, баъзида ингичка-хо-
нчалиш овози янграб қоларди. Пианино чалгандай
тн чиройли шақиллатар, айни бир пайтда ҳам чўт
тиб, ҳам суҳбатдоши билан бемалол гаплашаворини
шини қойил қолдирарди.

Йўлда Чўли шу қурилаётган колхоз уйлари билан,
а битта шоттеджнинг ярмини унга ваъда қилган
тиб, Онахонга мақтанди.

— Албатта олин керак, — деди Онахон.

— Лекин опам битта шарт қўймоқдалар.

— Қанақа шарт?

— Уйлансанг уй бераман, деяптилар...

Онахон ялт этиб Чўлига қаради, ўзини тутолмай ку-
лимсиради:

— Уйланиб олинг. Нима, бу уй солишдек қийинми?

— Уйланишнинг ўзи бўладими, Онахон, сиз шун-
доқ дейсиз-да! Кимни оламан?

— Наҳотки битта кўзлаганингиз бўлмаса? — деди
кулимсираб Онахон.

— Йўқ, тўғриси айтсам ҳеч ким йўқ, — деди Чў-
ли ғамгин бир оҳангда, — аҳтимол ўзим ёмондирман.
Анови Санобарни танийсиз, ўшани айтишган эди, хоҳ-
ламадим... Уришқоқ, пучуқ, новча...

— Ўҳ-ҳў-ў!

— Эҳтимол мен ўзим Санобарга ёқмасман. Бунинг
ҳамияти йўқ, — деди Чўли Онахонга қараб. У умрида
принчи бор юрак ютиб, яна Онахонга гап қотди: — Сиз
егмайсизми? Мен сизни яхши кўраман.

Онахоннинг ранги оқариб кетди:

— Машинангиздан тушиб кетаман! Бу нима деган
гап?!

Машина кенг далада вағиллаб борарди. Шудгор
қилинган карталар, олис-олислардаги каллакланган,
боши тўмтоқ қатор тут дарахтлари қиш изғиринида
жунжикиб ухларди...

— Кечиринг! Майли, тегмасангиз ҳам майли. Ҳар
замон-ҳар замонда райкомга кириб узоқдан бир кўриб
қўйсам етади. Мен бир саводсиз кишиман, менга тегар-
мидингиз. Мен буни тушунаман. Менга ким ҳам тегар-
ди? Кўнгил-да. Дарҳақиқат, менга тегиб бахтсиз бў-
лиш сизга нега керак? Мен сизни узоқдан бир кўриб
кетсам, шунинг ўзи кифоя. Биров кўриб қолса, шофё-

римиз десангиз ҳам хафа бўлмайман. Сиздек бир қариндошим борлиги билан фахрланаман. Ёлгон гапирган эдим, ҳалиги Санобар деган қиз ҳам менга тегмаган.

Онахон: «Ўҳ-ҳў, юрагингизда шунча гап бор экан! демоқчи эди-ю, бу сўзни тилига чиқармади, миқ этмай ўтираверди. Чўли бўлса қизариб «кераксиз гаплар»ни тўхтатди. Онахон бунақа гапни ҳеч қачон ундан кутмаган эди. Бу гаплар астойдил юракдан чиққанини сездди. Улар қишлоқ кўчасига киришгач, Онахон сукутни бузиб гап қотди:

— Чўли ака, тез қайдаманг, болалар кўп экан!

Хаёл билан кетаётган Чўли ўзини қўлга олди. Уйқуси ўчган кишидек у ёқ-бу ёққа қараб, ўзига келди.

— Мана, шу ердан бошланади массив. Анави уйларга бир қараб қўйинг! Опамлар қуряптилар. Опамлар зўр!

Онахон Чўлига қараб қўйди. Бу гап киноями ёки самимий айтиляптими, билишга қизиқарди.

— Етмиш хўжалик шу ёз кўчиб киради, деяптилар опам.

— Яхши, — деди Онахон, — опа дарҳақиқат зўр ишлар қилаётган эканлар. Кўчанинг икки томонига чиройли тушибди. Икки қаватлими?

Янги уйлардан бирининг ёнида машинани тўхтатиш, усталардан Ҳанифа Бегимқуловани сўрашди. Қурувчилардан бири опа эрталабдан бери шу ерда бўлганини, бундан чиқиб, трактор-ремонт паркига бораман деяётганини айтди. Улар яна машинага ўтириб жадал трактор паркига жўнашди.

Қорасовуқ, физгизон бўлишига қарамай паркда ремонт кетарди. Ўртага гулхан ёқиб қўйиб, жунжиганлар бориб бир дақиқа исинар, қўлларига куҳлашар, яна бориб трактор деталларини бурашарди. Қўл, бурун қоримой... Раиса бунда бўлгани, трактор ремонт қилаётганлар билан гаплашгани, кимнингдир трактори мотори ишламай диққат бўлиб турганида Ҳанифа Бегимқулова енгини шимариб, унналиб, моторни гуриллатиб юборганини, бу бир тасодиф эканини гапириб, кулишиб ўтирганида Онахон билан Чўли паркка кириб келишган эди. Бу ердаги йигитлар Чўлига, «Опанинг омади борлиги»ни гапириб кулишарди. Бир йигит Онахонга эшитирмай, раиса келганида моторлар ҳам ишлаб кетгани-

ни шишиди. Яна бири: «Опа — ҳукумат. У айтганини қилдирмай қўймайди», — деди. Опани кўриб қимирламай ётган мотор ҳам гуриллаб кетганига кулишарди. Ҳўлмаса бу моторга қўл урмаган одам қолмади. Опа келиб, беш минутча унналиб, гуриллатиб юборди. Механизатордан чиққан-да, деди ана бир йигит. «Турсуной Охунова ҳам шунақамиш-ку, — деди ана бир йигит, — машинани яхши билар экан. У минганда терим машинаси домла-имомнинг эшагидек бошини солиб юрармиш...»

Йигитлар кулишди.

Ҳанифа Бегимқуловани бу ердан ҳам топиша олмади. Йигитларнинг фикрича, опа ё мол фермасига, ё зовур-дренаж қазилаётган ерга, экскаватор ёнига кетган бўлса эҳтимол, дейишди.

Чўлининг эски «Газиги» яна далама-дала чошиб, физиллаганча кетди. Бирон ўн километрни босиб ўтиб, узоқда тумшугини кўтариб, тупроқ уюмлари ёнида турган экскаватор кўринди. Бунда чуқур зовур қазилаётган эди. Лекин экскаватор шовқини йўқ, у филга ўхшаб хартумини ерга осилтирганча турарди. Атрофида икки-уч киши бир нима қилиб гимирлашарди. Экскаватордан сал нарироқда кўк «Москвич» машина ҳам турарди.

— Опани топдик, — деди ёнида ўтирган Онахонга Чўли, — шу ерда эканлар. «Москвич» ўзлариники, шахсий. Ўзлари ҳайдайдилар.

Улар машинадан чиқиб, одамлар ёнига келиб, салом беришди. Чуқур каналга тикилишди.

— Опамлар қанилар? — Чўли бунда Ҳанифа Бегимқулова кўринмагач, дарҳол сўради.

— Ҳа, Чўлизов, мен бундаман. Нима гап? — экскаватор кабинасида унинг ричагларини бир нима қилаётган Ҳанифа Бегимқулова ўтирган ерида гапирди. Машинадан чиқиб, қўлида папка ушлаб турган Онахонга ам қараб қўйди. Онахон экскаваторда ўтирган Бегимқуловага бош иргаб салом берди. Райком ходими, ўз сўзли, «ҳақгўй» Онахоннинг бу ерга келиб, салом бераётганини кўрган Ҳанифахон секин экскаватор кабинасидан чиқиб, ерга тушди. Қорамой бўлган қўлини латтага, ундан сўнг устига кийиб олган қавима пахталик-телогрейкасига артиб, Онахонга қўл узатди. — Онахон, бу — Ҳанифа Бегимқулова эканига ҳеч ишонмасди.

— Келинг, синглим, салом! Яхшимисиз?

— Салом! Мени иккинчи секретаримиз мана бу ло-йиҳага имзо чектириб келинг, деб юбордилар. Колхоз машинаси райкомга бориб қолган эди, бирга келдим.

— Жуда яхши-да!— деди раиса. У гулдор шолрӯ-моли билан бошини ўраб олган. Телогрейка ичидан қо-рамтир узун кўйлак, оёғида этик... Атлас кийиб, кос-тюми кўксига қатор орденлар тақиб, чиройли қомати-ни кўрсатиб юрадиган Ҳанифахон эмас эди бу гал.

— Бу азаматлар ҳойнаҳой экскаваторни тўхтатиб қўйиб, иссиқ уйларида ётган бўлсалар керак, деб ўйла-ган эдим. Уйлаганим тўғри чиқди,— деди Ҳанифахон йигитларни кўрсатиб,— келсам ҳеч ким йўқ! Мана аҳ-вол! Югурганимча бориб учала йигитни ҳам уйларида бўғиб олиб келдим. Уят сизларга! Экскаваторни юрги-зиб бермагунимча кўнглим тинчимайди. Бу паҳлавон-ларим яна бир нарсани баҳона қилиб қочиб қолиша-дими, деб қўрқяпман!

— Кечирим сўраймиз,— деди йигитлар,— биз ҳеч қаёққа кетмаймиз, опажон, безовта бўлманг.

— Биз ингичка толали пахтага ўтмоқчимиз. Сув кўп керак, сув оляпман. Азаматлар бу қўшимча канал-ни қозишмаса, сув қаёқдан келади?

— Опажон, келинингизнинг кўзи ёриган эди... Туғ-руқхонага кетган эдим.

— Хабарим бор. Анави икки ўртоғингизни ҳам туғруқхонага олиб кетганмиди-яғиз?

— Улар ишга чиқиши керак эди, хумпарлар! Улар-нинг кўзи ёришига ҳали анча бор.

Гур этиб кулги кўтарилди.

— Ҳа, бўпти. Бу ёғини тезлаштириб юборсангиз, хижолатбозлик қолмайди,— Ҳанифа опа Онахонга қа-ради:— Шунақа, синглим. Булар ўзи жуда яхши йигит-лар-у, сал-пал шунақа одетлари ҳам бор. Лекин яхши ишлашяпти. Ҳотам Жўрақуловичдан хат-хабар борми?

— Телефон қилди. Аҳволлари яхши эмиш. Жуда яхши дам оляпмиз, бу ердаги врачлар жуда зўр, деди. Ҳамма ўртоқларга салом айтишимни тайинлаган...

— Саломат бўлсинлар! Ҳотам Жўрақуловичнинг юраги ёмон бўлиб қолди-да. Бечора. Уни эҳтиёт қили-шимиз керак. Яхши секретаримиз бор,— деди-да, раиса яна йигитларга қаради,— Нормамат, чиқинг кабинага. Шу ердалигимда бир юргазиб, ишга тушинг! Кейин ке-таман!

Нормамаат бир санчиб, экскаватор кабинасига кирди. Бир муддат унналиб, совиб қолган моторни гуриллатиб юргизиб юборди-да, ерга ботиб ётган хартумни кўтариб, осмонда осилтириб чуқур каналга ташлади. Ёрни ўйиб, канал четига тупроқ тўка бошлади. Ҳанифа Бегимқулова, Онахон, Чўли бир муддат экскаватор ишини томоша қилиб тушиб, кейин раиса бориб йигитларга бир нимани тушунтира бошлади. Ҳанифахон Бегимқулованинг бунақа ишбилармон раҳбар эканини кўриб, Онахоннинг оғзи очилиб қолди. Уни «Малика» ва «Этагингизни кўтариб юрадиган чўрингиз эмасман», деганидан пушаймон бўлди. Бегимқулова экскаваторчи йигитларга топшириқ бериб бўлгач, Онахонни ўз машинасига таклиф қилди:

— Келибсиз, энди бизникида бир пиёла чой ичиб кетасиз. Мен совқотиб кетдим. Қоғозга уйда имзо чекаман. Қани, ўтиринг, Чўливой, сиз машинангиз билан бизникига бораверасиз!

Олдинда «Москвич», унинг кетидан «Газик» далама-дала кезиб, колхоз марказига келишди. Правление олдидан ўтиб, катта йўл четидаги ҳовлилардан бири эшигида машиналарни қолдириб, ичкарига киришди. Чўли дарҳол ўзини ошхонага урди. Райком секретарлари, Термиздан, Тошкентдан келадиган асиз меҳмонлар ойнабанд айвондан ўтиб, ичкаридаги зал уйга олиб кириларди. Ҳанифахон Онахонни ҳам бошлаб ўша уйга олиб кирди. «Отангни ўлдирганга онангни бер», деганларидек, яқинда тил ханжарини санчиб, бағрини қопқора қон қилган Онахонни Ҳанифахон энг ҳурматли меҳмони сифатида юқорига, духоба креслога ўтқазди. Чўли бўлса Ҳанифахоннинг ошхонасида жаз-буз қилаётганлар ёнида, чой қўйиб, қизларга қарашарди. Ҳанифахон бир муддат Онахонни ёлғиз қолдириб, ичкари уйга кирди-да, кийимларини ўзгартириб, ювиниб чиқди. Қўл юзадиган жўмракни Онахонга ҳам кўрсатди. Бегимқулованинг катта қизи ҳам жуда ўзига ўхшади чиройли экан, у нон, чой ва кетма-кет гўшт қовурдоқ олиб кирди. Ҳанифахон тортиниб турган Чўлини ҳам чақирди. Об-ҳаво, умуман, ҳеч кимга дахли йўқ гаплардан кейин Ҳанифахон қарор лойиҳаси остига имзо чека туриб, ипак пахта истиқболи ҳақида гап бошлади.

Ҳанифа Бегимқулова янги йил арафасида Тошкент-

га, Қурултойга бориб келганини ҳаяжон билан гапириб берди. Унинг ҳикоясини Онахон диққат билан тингларди.

... Санъат саройи пахтакорлар билан тўлган: зиналар, коридору кираверишдаги заллар ғоятда гавжум. Юқоридан туриб, кенг залга кўз ташлаган киши беҳисоб дўшпилар беқиёс гўзаллик бахш этганлигини сезмай иложи йўқ эди. Ора-чора рўмол ўраган, сурхондарёлик парча-парча гулли кўйлак кийган аёллар, хонатлас кийган фарғоналиклар ўтиришарди. Бош кийимлар ичида энг қулайи ва гўзали дўппи эканлиги ҳаммага аён бўлиб турарди. Дунёда турли-туман бой кийимлар кўп, лекин Ўрта Осиё шароитида тўрт гармдорили дўппидан қулайи йўқ. Айниқса дўппи ўзбекларнинг миллий кийими бўлиб қолдики, киши фахр этади! Дўппи кийган заҳматкаш кишиларни айниқса ҳурмат қилгинг келади. Залга қараб завқланасан, кўкракларини орден ва медалларга тўлган дала заҳматкашлари, пахта усталари ҳар йили бир йиғилиш-анъанага айланган бу Қурултойга жуда ҳам ясан-тусан бўлиб келишган эди. Қурултой баҳонаси билан Тошкентда — ҳам пойтахтда эски ёр-дўстлар жамолини кўриш, мулоқот, бўш вақтларда магазинма-магазин кезиш, невараларга совға-салом олиш кўпроқ ёқарди. Ҳанифа Бегимқулова ўртоқ Рашидовнинг жуда маъмули доклади ҳақида ҳам, ўз колхозини тилга олингани тўғрисида ҳам ҳаяжонланиб гапирди.

Қош қорайишига яқин Онахон уйига кетди. Чўли элтиб қўйди. Ҳанифа Бегимқулова қизи тенги Онахонни эшиккача кузатиб чиқди.

Кўрган эшитгандан афзал. Расмий жойларда, йиғилишларда ялтираб юрган Ҳанифа Бегимқулова иш жойида бошқача экан. Онахоннинг фикри ўзгара бошлади. Опанинг бутун одам эканлиги, бекорга колхозчилар уни яхши кўрмаслигини энди пайқайди.

Онахон уйга келиб ҳам Ҳанифа Бегимқулова ҳақида ўйлар, унинг «тасодифан» моторни юргизиб юборгани, экскаваторчиларни уйларида олиб келгани, қўллари қорамай, юзлари совуқда кўкарган раиса дала кезиб юргани кўз олдига келаверди.

ТАЛВАСА

Останақулов прокурорга чақирилди. У ўзининг нега чақирилганини, сўроқда қандай саволлар тушини тахминан биларди. У район прокурори рўпарасида пинагини бузмай ўтирарди.

— Хотам Жўрақулов курортга кетаётганида, аэропортда, у кишини кузата туриб, чўнтагига беш минг сўм пул солгансиз.

— Жўрақуловнинг чўнтагига соладиган менинг беш минг сўм пулим йўқ. Нега мен унинг чўнтагига шунча пул солиб юборар эканман?

— Шуни билмоқчимиз.

— Бу туҳмат! Менинг ортиқча пулим йўқ, мен жўжабирдек жонман.

— Мана пулингиз!— у стол тортмасидан қоғозга ўроғлиқ ўша эллик, юз сўмликлар пачкасини олиб, стол устига қўяди,— бу нима? Пулингизни танидингизми?

— Йўқ, таниганим йўқ! Укажон, ёш прокурор экансиз, ўйлаб сўроқ қилинг! Бу фитна! Бармоқларим изи йўқ, қўлингизда экспертиза маълумоти ҳам йўқ. Бунча пулни Жўрақуловнинг чўнтагига фақат эсини еган одам солади. Ишот керак! Агар мени жодига солсангиз ҳам бўйнимга қўёлмайсиз, бу менга қарши фитна!

— Фитна эмас, ҳақиқат! Тўғри, сизни ўша лаҳза ушлаш керак эди. Бўпти, ҳозирча гап тамом... Сизга рухсат, кетишингиз мумкин.

— Бу фитна! Икки дунёда ҳам бўйнимга олмайман! Минг томонни текширганингиз билан ҳам хато тополмайсиз.

— Биз хатони эмас, жинойтни кўрамыз!

Останақулов қовоғи солиқ, ўзини «озор чеккан кимса» қилиб кўрсатиб, район прокурори кабинетидан чиқиб кетди.

Жавосиз қолган жинойт жуда ҳам хавфли, у яна бошқа жинойтни туғиши мумкин. Тайлоқов баъзан гарқ бўлаётган одамдай, ҳар бир «сомон парчасига» ёпишарди, баъзан пинҳоний талвасада чор атрофга алангларди. Ҳар қалай у кўйлак ичида, бағримизда

— Салом! Мени иккинчи секретаримиз мана бу ло-йиҳага имзо чектириб келинг, деб юбордилар. Колхоз машинаси райкомга бориб қолган эди, бирга келдим.

— Жуда яхши-да!— деди раиса. У гулдор шолрў-моли билан бошини ўраб олган. Телогрейка ичидан қо-рамтир узун кўйлак, оёғида этик... Атлас кийиб, кос-тюми кўксига қатор орденлар тақиб, чиройли қомати-ни кўрсатиб юрадиган Ҳанифахон эмас эди бу гал.

— Бу азаматлар ҳойнаҳой экскаваторни тўхтатиб қўйиб, иссиқ уйларида ётган бўлсалар керак, деб ўйла-ган эдим. Ўйлаганим тўғри чиқди,— деди Ҳанифахон йигитларни кўрсатиб,— келсам ҳеч ким йўқ! Мана аҳ-вол! Югурганимча бориб учала йигитни ҳам уйларида бўғиб олиб келдим. Уят сизларга! Экскаваторни юрги-зиб бермагунимча кўнглим тинчимайди. Бу паҳлавон-ларим яна бир нарсани баҳона қилиб қочиб қолиша-дими, деб қўрқяпман!

— Кечирим сўраймиз,— деди йигитлар,— биз ҳеч қаёққа кетмаймиз, опажон, безовта бўлманг.

— Биз ингичка толали пахтага ўтмоқчимиз. Сув кўп керак, сув олапман. Азаматлар бу қўшимча канал-ни қозишмаса, сув қаёқдан келади?

— Опажон, келингизнинг кўзи ёриган эди... Туғ-руқхонага кетган эдим.

— Хабарим бор. Анави икки ўртоғингизни ҳам туғруқхонага олиб кетганмидингиз?

— Улар ишга чиқиши керак эди, хумпарлар! Улар-нинг кўзи ёришига ҳали анча бор.

Гур этиб кулги кўтарилди.

— Ҳа, бўпти. Бу ёғини тезлаштириб юборсангиз, хижолатбозлик қолмайди,— Ҳанифа опа Онахонга қа-ради: — Шунақа, синглим. булар ўзи жуда яхши йигит-лар-у, сал-пал шунақа одетлари ҳам бор. Лекин яхши ишлашяпти. Ҳотам Жўрақуловичдан хат-хабар борми?

— Телефон қилди. Аҳволлари яхши эмиш. Жуда яхши дам оляймиз, бу ердаги врачлар жуда зўр, деди. Ҳамма ўртоқларга салом айтишимни тайинлаган...

— Саломат бўлсинлар! Ҳотам Жўрақуловичнинг юраги ёмон бўлиб қолди-да. Бечора. Уни эҳтиёт қили-шимиз керак. Яхши секретаримиз бор,— деди-да, раиса яна йигитларга қаради,— Нормамат, чиқинг кабинага. Шу ердалигимда бир юрғазиб, ишга тушинг! Кейин ке-таман!

Нормамат бир сапчиб, экскаватор кабинасига кирди. Бир муддат унналиб, совиб қолган моторни гуриллатиб юргизиб юборди-да, ерга ботиб ётган хартумни кўтариб, осмонда осилтириб чуқур каналга ташлади. Ерни ўйиб, канал четига тупроқ тўка бошлади. Ҳанифа Бегимқулова, Онахон, Чўли бир муддат экскаватор ишини томоша қилиб тушиб, кейин раиса бориб йигитларга бир нимани тушунтира бошлади. Ҳанифахон Бегимқулованинг бунақа ишбилармон раҳбар эканини кўриб, Онахоннинг оғзи очилиб қолди. Уни «Малика» ва «Этагингизни кўтариб юрадиган чўрингиз эмасман», деганидан пушаймон бўлди. Бегимқулова экскаваторчи йигитларга топшириқ бериб бўлгач, Онахонни ўз машинасига таклиф қилди:

— Келибсиз, энди бизникида бир пиёла чой ичиб кетасиз. Мен совқотиб кетдим. Қоғозга уйда имзо чекам. Қани, ўтиринг, Чўлибой, сиз машинангиз билан бизникига бораверасиз!

Олдинда «Москвич», унинг кетидан «Газик» далама-дала кезиб, колхоз марказига келиниди. Правление олдидан ўтиб, катта йўл четидаги ҳовлилардан бири эшигида машиналарни қолдириб, ичкарига киришди. Чўли дарҳол ўзини ошхонага урди. Райком секретарлари, Термиздан, Тошкентдан келадиган азиз меҳмонлар ойнабанд айвондан ўтиб, ичкаридаги зал уйга олиб кириларди. Ҳанифахон Онахонни ҳам бошлаб ўша уйга олиб кирди. «Отангни ўлдирганга онангни бер», деганларидек, яқинда тил ханжарини санчиб, бағрини қопқора қон қилган Онахонни Ҳанифахон энг ҳурматли меҳмони сифатида юқорига, духоба креслога ўтқазди. Чўли бўлса Ҳанифахоннинг ошхонасида жаз-буз қилаётганлар ёнида, чой қўйиб, қизларга қарашарди. Ҳанифахон бир муддат Онахонни ёлғиз қолдириб, ичкари уйга кирди-да, кийимларини ўзгартириб, ювиниб чиқди. Қўл ювадиган жўмакни Онахонга ҳам кўрсатди. Бегимқулованинг катта қизи ҳам жуда ўзига ўхшади чиройли экан, у нон, чой ва кетма-кет гўшт қовурдоқ олиб кирди. Ҳанифахон тортиниб турган Чўлини ҳам чақирди. Об-ҳаво, умуман, ҳеч кимга дахли йўқ гаплардан кейин Ҳанифахон қарор лойиҳаси остига имзо чека туриб, ипак пахта истиқболи ҳақида гап бошлади.

Ҳанифа Бегимқулова янги йил арафасида Тошкент-

га, Қурултойга бориб келганини ҳаяжон билан гапириб берди. Унинг ҳикоясини Онахон диққат билан тингларди.

... Санъат саройи пахтакорлар билан тўлган: зиналар, коридору кираверишдаги заллар ғоятда гавжум. Юқоридан туриб, кенг залга кўз ташлаган киши беҳисоб дўппилар беқиёс гўзаллик бахш этганлигини сезмай иложи йўқ эди. Ора-чора рўмол ўраган, сурхондарёлик парча-парча гулли кўйлак кийган аёллар, хонатлас кийган фарғоналиклар ўтиришарди. Бош кийимлар ичида энг қулайи ва гўзали дўппи эканлиги ҳаммага аён бўлиб турарди. Дунёда турли-туман бой кийимлар кўп, лекин Ўрта Осиё шароитида тўрт гармдорили дўппидан қулайи йўқ. Айниқса дўппи ўзбекларнинг миллий кийими бўлиб қолдики, киши фахр этади! Дўппи кийган заҳматкаш кишиларни айниқса ҳурмат қилгинг келади. Залга қараб завқланасан, кўкраклари орден ва медалларга тўлган дала заҳматкашлари, пахта усталари ҳар йили бир йиғилиш-анъанага айланган бу Қурултойга жуда ҳам ясан-тусан бўлиб келинган эди. Қурултой баҳонаси билан Тошкентда — ҳам пойтахтда эски ёр-дўстлар жамолини кўриш, мулоқот, бўш вақтларда магазинма-магазин кезиш, невараларга совга-салом олиш кўпроқ ёқарди. Ҳанифа Бегимқулова ўртоқ Рашидовнинг жуда мазмунли доклади ҳақида ҳам, ўз колхози тилга олингани тўғрисида ҳам ҳаяжонланиб гапирди.

Қош қорайишига яқин Онахон уйига кетди. Чўли элтиб қўйди. Ҳанифа Бегимқулова қизи тенги Онахонни эшиккача кузатиб чиқди.

Кўрган эшитгандан афзал. Расмий жойларда, йиғилишларда ялтираб юрган Ҳанифа Бегимқулова иш жойида бошқача экан. Онахоннинг фикри ўзгара бошлади. Опанинг бутун одам эканлиги, бекорга колхозчилар уни яхши кўрмаслигини энди пайқади.

Онахон уйга келиб ҳам Ҳанифа Бегимқулова ҳақида ўйлар, унинг «тасодифан» моторни юргизиб юборгани, экскаваторчиларни уйларида олиб келгани, қўллари қорамой, юзлари совуқда кўкарган раиса дала кезиб юргани кўз олдига келаверди.

ТАЛВАСА

Останақулов прокурорга чақирилди. У ўзининг нега чақирилганини, сўроқда қандай саволлар тушини тахминан биларди. У район прокурори рўпарасида пинагини бузмай ўтирарди.

— Хотам Жўрақулов курортга кетаётганида, аэропортда, у кишини кузата туриб, чўнтагига беш минг сўм пул солгансиз.

— Жўрақуловнинг чўнтагига соладиган менинг беш минг сўм пулим йўқ. Нега мен унинг чўнтагига шунча пул солиб юборар эканман?

— Шун билмоқчимиз.

— Бу туҳмат! Менинг ортиқча пулим йўқ, мен жўжабирдек жонман.

— Мана пулингиз!— у стол тортмасидан қорозга ўроғлиқ ўша эллик, юз сўмликлар пачкасини олиб, стол устига қўяди,— бу нима? Пулингизни танидингизми?

— Йўқ, таниганим йўқ! Укажон, ёш прокурор экансиз, ўйлаб сўроқ қилинг! Бу фитна! Бармоқларим изи йўқ, қўлингизда экспертиза маълумоти ҳам йўқ. Бунча пулни Жўрақуловнинг чўнтагига фақат эсини еган одам солади. Исбот керак! Агар мени жодига солсангиз ҳам бўйнимга қўёлмайсиз, бу менга қарши фитна!

— Фитна эмас, ҳақиқат! Тўғри, сизни ўша лаҳза ушлаш керак эди. Бўпти, ҳозирча гап тамом... Сизга рухсат, кетишингиз мумкин.

— Бу фитна! Икки дунёда ҳам бўйнимга олмайман! Минг томонни текширганингиз билан ҳам хато тополмайсиз.

— Биз хатони эмас, жинойтни кўрамыз!

Останақулов қовоғи солиқ, ўзини «озор чеккан кимса» қилиб кўрсатиб, район прокурори кабинетидан чиқиб кетди.

Жазосиз қолган жинойт жуда ҳам хавфли, у яна бошқа жинойтни туғиши мумкин. Тайлоқов баъзан ғарқ бўлаётган одамдай, ҳар бир «сомон парчасига» ёпишарди, баъзан пинҳоний талвасада чор атрофга алангларди. Ҳар қалай у кўйлак ичида, бағримизда

исиниб ётган чаёнга ўхшарди. Сал-пал ҳаракат қилин-
са ниш уриб, заҳар солишга шай турарди. Лекин ҳам-
маёқ жимжит, Жўрақулов ҳам ўз иши билан банд
эканини кузатиб, секин кўйлак ичидан чиқиб, «бео-
зор» пашшага айланарди. Пашша бўлганда ҳам семиз
куз пашшаси бўлиб, дам лабга, дам кўзга, дам бурун-
га ўзини урарди. Сурбетлик билан пасткашлик бир-
бирига омукта бўлиб, у, Жўрақулов кўзига мўлтил-
лагани мўлтиллаган. Аммо асосий гап бу эмас, асосий
гап бошқа! У район раҳбарларининг бир-бирлари би-
лан ола бўлиши, масъул кишилар «сен каттами, мен
катта...» бўлишиб, бир-бирларининг пайини қирқиши-
ни истарди. Шунда у тинч бўлади. Жўрақулов билан
Бойбўсинов ўрталаридан илгари бир оламушук ўтга-
нини топиб, буни яна авж олдирмоқчи бўлди. Шунга
доир гапларни олтинга сотиб оларди. Масъул киши-
ларнинг бир-бири билан олишуви — Тайлоқовнинг бах-
ти, улар ёқалашса Тайлоқов тинч бўлади. Қадим
икки бойнинг олишуви қозикалон чўнтагини пулга
тўлдиради деганларидек, бошқалар жанжали Тайло-
қовга айниқса ҳозир жуда зарур эди. Лекин у афсус-
ланар, унинг илгари йилтираб кўринган баъзи «фой-
дали ишлари» асли сохта экани сезилиб, бу қилиқлар
Керенский нулидек беқадр бўла бошлади.

Сиртдан қараганда хокисор Тайлоқов киши раҳми-
ни келтирадиган йўталишлари билан кейинги пайтда
бошини қуйи солиб юрарди. Унинг бир қўлида гул, бир
қўлида ханжар ушлаб юришини ҳам биладиганлар бор.
Фақат бу одамнинг шунчалик маккор, хирп бўлиб
кетганига сабаб нима эканига тушунишмасди, холос.
У нечоғлиқ ёпишқоқлиги билан заготскот бошлиғи —
мансаб эгаси бўлиб олган эди. Қўчқорвой аканинг ай-
тишича, уни қанақаси ташласангиз шунақасига олчи
тураверар экан. Район газетасида ишлайдиган бир
йиғитча билан тил бириктириб, Жўрақулов таржимаи
ҳолини қовлаштириш учун тоғ оралиғи — Войсунга
юборган.

Овқатни у лунжидан бу лунжига олиб, секин, эрин-
май чайнади. Чой ҳўплаб, кейин шу ҳўплаган чойи
билан сганин чайқагандек, тишлари орасидан ўтказиб,
кейин қулт этиб ютарди. Ёнида турган кишининг кўнг-
ли озарди. Ҳамсуҳбатига тошбақанамо бошини со-
либ, тилиниб қараб қоларди. Тили ботир, баъзан ки-

шини таҳқирловчи сўзларни ҳам шартта чиқариб юборарди.

Заготскотни халқ контроли текшираётгани, унинг миси чиқаётгани райкомга маълум бўлди. Лекин Тайлоқов бу ишда Жўрақуловнинг қўли бор, Онахон сирни Жўрақуловга очиб қўйди, деб гумон қилди. Онахон бўлган воқеани унга айтмаслиги мумкин эмас, деди. Вақтни бой бермай ҳаракатингни қилиб қол, деб ўзининг баъзи ошналари билан гаплашиб, соддадил Гулжаҳон опага Хотам акамларга билдирманг, деб икки кийимлик хонатлас, аллақаяқдан юракка даво деб шиша банкада беҳи суви ташлаб кетди. «Ҳаммамизнинг бахтимизга акамлар саломат бўлсинлар...» деб кўзига ёш олиб, «кўп қийинчиликлар тушганда саломат олиб ўтганлар, айбсиз парвардигор, ҳаммамизнинг ҳам гуноҳимиз бор. Иш бор жойда камчилик ҳам бўлар экан, ишқилиб Хотам акамлар омон бўлсинлар...» деб Гулжаҳон опанинг раҳмини келтирди. Йигит кишининг бош эгиб турганини кўрган Гулжаҳон опанинг кўнгли бўшади. Илтимосига кўра бу гапни дарҳол Хотам Жўрақуловичга вақиллаб гапирмади. Чунки асабийлашса юраги ёмон бўлишини биларди.

Булар ҳам унча натижа бермай, комиссия ишни чуқурлаштира бошлади.

Кунлардан бир кун, райкомга келолмай далада Жўрақулов билан юзлашган Тайлоқов уни четроққа тортиб, мурожаат этди.

— Халқ контроли ўн беш кундан бери босиб ўтирибди. Жуда эзиб ташлади. Айтиш керак эмасмики, Хотам ака. Вас-де энди.

— Биз уларнинг ишига аралашолмаймиз.

— Халқ контроли заготскотни босганидан хабарингиз йўқми?

— Йўқ.

— Қандай қилиб райкомнинг санкциясини олмасдан улар алғов-далғов қилишяпти?

— Ишингиз тўғри бўлса нимадан қўрқасиз! Текширса текширавермайдими!

Тайлоқов ўйлиниб қолди. Бюро бу ишни қўзгаган-у, лекин Жўрақулов ўзини гўлликка соляпти, деди. Аноий йўқ, Хотам Жўрақулович, сизнинг қирриқ, пихини ёрган киши эканингизни биламиз, деди ичида Тайлоқов. Онахонга босқинчилик қилгани учун ҳам заготскотга

халқ контроли келдимикан, деб хаёл қилди Тайлоқов. Бу энди ўта подонлик эди. Маккорлик ақллилик деган эмас, бунинг тескариси.

Жўрақуловдан нажот бўлмагач, ҳап саними дедию барибир уни кўрса титраб, ўзини минг оҳангга солиб, ликиллари, безовта бўларди.

Ишонч томирлари узилган жойда хушомадгўйлик илдиз отади. Баъзан мажлисларда ғалтак ютиб, узундан-узоқ маъруза қиладиганлар ҳам Тайлоқовни танқид қила бошлади. Тайлоқовнинг товуши баъзан мойи қуриган арава гупчагининг ёқимсиз чинқириғига ўхшаб кетарди. У кучаниқ билан гапириб, юқорида ўтирган Жўрақуловга ғилайлашиб кетган кўзларини қадаб қўярди. Лекин стол устига қараб, қўлида уч-тўрт қаламни асабий гижимлаб, шиқирлатиб ўтирган биринчи секретарь гоҳо-гоҳо Тайлоқовга кўз ташлар, бу кўз қараши билан уни оз-моз безовта қилиб қўярди. Жўрақуловнинг ичмаслиги ҳаммага маълум. Юрагининг баъзида «нағма» қилиши сабабли худо уни бу маишатдан маҳрум этган. Врачларнинг маслаҳати ҳам шу. Ғоятда ҳурмат қиладигани бир врач унга агар ичсангиз даволаш ишларимизнинг ҳаммаси шамолга соврилади, саломатлигингиз учун жавоб беролмаймиз, деган эди. «Ҳар рюмка коньяк бир кам олтмиш йилдан буён гурс-гурс уриб, ишлаб келаётган юракка урилган бир ханжар!» — дерди у. Жўрақулов шу ишдан воз кечди. «Худонинг нозу неъматларидан бири — ичкиликдан кечганмиз...» деб қиқирлаб куларди. «Ичкилик ичиб бировнинг шохи чиқибдими?! Туппа-тузук одамларнинг шу йўлга кириб, охири бебурд, беобрў бўлиб ўлиб кетганини ҳам биламиз...» дерди Гулжаҳон. «Баъзан соатлаб қилинган лекциялар, панду насиҳатлар, ақлли китобу мақолалар эмас, ишонган кимса, қадрли дўстнинг битта сўзи инсон ҳаётини бошқа изга солиб юбориши мумкин, дерди унинг ўзи. «Жуда ҳам фаришта бўлаверманг, Жўрақулов, бундай бўладиган бўлса хонақодаги зоҳиддан фарқингиз қолмайди. Хонақо эмас, райкомдаги «зоҳид» бўлиб қоласиз», — дерди Бойбўсинов. «Ичмасангиз, чекмасангиз, юрмасангиз... бу дунёга нега келгансиз?» — деган эди Тайлоқов. — Бўлмаса, анави бир шоирга ўхшаб панирос қутичаси йиғиб, қолва еб юраверинг!» Бу дашному оғули кинояларга ҳам чидаб, баъзан кулги, баъзан сукут билан тере жавоб қиларди Жўрақулов.

Оғзига сўз олган, қаттиқ туриб, қарорини бузмасди. Жўрақуловнинг бу ишидан оила аъзолари мамнун. Секретарнинг бир обрўсига икки обрў қўшилди. Зиёфатларда у дастурхон устидаги нозу неъматлардан «гуногун тановул этар», лекин чиройли рюмкалардаги «беш юлдузли» лар сўмрайганича қолиб кетаварди.

Кунлардан бир кун, Термизда, исполкомнинг меҳмонхона — боғида Тошкентдан азиз меҳмон келиб, бирон соатлардан сўнг зиёфат бўладиган эди. Шу муносабат билан Жўрақулов барвақтроқ боққа келиб биллиард ўйнай бошлади. Диққати соққаларда. Жуда берилиб ўйнади. Бир-икки қарсиллаб тушган соққа унинг шавқини оширган, рақибини «ноль»да қолдириш учун ғайрати жўшиб кетганди. Атай ҳид билиб келган Тайлоқов Жўрақулов тарафдори бўлиб, ҳа-ҳалаб турди. Шундай ҳаяжонли пайтларда секретарь бир пиёла кўк чой ёки бир стакан қатиқ ичишини, баъзан стаканни қўлида кўтариб юриб, гапиришни ёқтиришни биларди. У дераза пирамонида, чиройли патнусда устига оппоқ сочиқ ёпилган икки стакан қатиқ турганини кўрди. Тайлоқов атай бориб улардан бирини олиб ича бошлади. Бунга кўзи тушган Жўрақулов ҳам бориб, бир стакан қатиқни олди, чиройи очилиб кетди: «Оҳ-оҳ, қатиқхон тўра-ку! Юрагим куйиб турган эди, оҳ-оҳ, зўр иш бўлди!» Жўрақулов стакандаги қатиқни симира бошлади-ю, негадир шу лаҳза томоғига етганда ўхчиб бурчакдаги туфдонга қайтариб ташлади. Тиши ғижирлаб, тили устидаги юпқа шиша парчаларини чимчилаб олди. Бармоқларига озгина қон теккани, шиша парчалари тилини тилиб юборганига ҳайрон бўлиб қолди. Тишлари орасида ҳам майда нарсалар ғижирларди. У бармоқлари билан ойна синигини ушлаб, саросимада турганида Тайлоқов ҳайратланиб, яқин келди: «Нима, нима бўлди, Ҳотам Жўрақулович? Кефир ёмон эканми?» Жўрақулов бош чайқади. Туфдонга тупук аралаш қон тушди. Тайлоқов Жўрақулов қўлидан стаканни оламан деган эди, у бермади. «Бошқасини берайми, Ҳотам Жўрақулович, буниси тозароқдир. Қил тушган эканми?» Жўрақулов ҳайрон бўлиб қолди. «Қил эмас, шиша»,— деди Жўрақулов. Биллиард атрофидаги одамлар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди. «Нега шиша бўлади? Тепадаги лампочка синган бўлса парчаси туш-

димикан? Ана, люстрада битта лампочка синиб ётибди. Ана, қаранг! Қисталоқ фаррошлар қатиқнинг устини беркитмаган эканлар-а! Фаррош хотин жуда ҳам бефарқ экан!» Жўрақулов стакан ичига бармоғини тиқди, қатиққа аралаштирилган майда шиша парчалари бармоқ учларига тегди. Агар лампочка синиб тушганида бунчалик майдаланиб кетмас эди-ку! Унинг юрагига шубҳа тушди. Дарҳол стол устидаги графини олиб, бўш стаканга сув қўйди-да, оғзини чайқади. Юпқа шиша парчасини туфдонга ташлади. Тили устидаги майда шиша синиқларни рўмолчаси билан артди, томоғини ғарғара қилиб чайди. Шу пайт икки бор мурожаат этиб, қўлидаги стаканни сўраган Тайлоқовга кўзини олайтириб, бермади. Учинчи бор Жўрақуловни алаҳситмоқчи бўлиб, яна стаканни олмоқчи бўлганида уни сўкиб берди: «Нима қиласиз! Қўйсангиз-чи ўз ҳолимга!» Жўрақулов стаканни кўтарганча ранги оқариб, коридорга чиқди-да, бўш хоналардан бирига кириб, ичкаридан эшик илгачини солди. Юраги тинмай урарди. Бу нима гап? Бу ишми ким қилди экан? Наҳотки у шундай аблаҳ кимса?! Менинг ўлимим унга шунчалик керак бўлиб қолдимми? Нега керак бўлиб қолди? Мен кимга ёмонлик қилдим? Бу ярамас сарсон бўлиб юрганида мен уни ишга таклиф этдим. Кейинчалик менинг тавсиям билан заготскотга борди. Яхши характеристикалар бердим. Унга суяндим, ишондим... Нега унга менинг ўлимим керак бўлиб қолибди? Наҳотки у қўйнимда кулча бўлиб ётган илон бўлса?! Наҳотки у юзтубан пасткашликка тушиб кетди? Наҳотки шу даражада иблис? Менинг болаларимни, невараларимни етим қилиб қўйиш унга шунчалик керакми?

Хона ўртасида туриб, рўмолчаси билан тинмай оғзини, лунжи, тишларини артаётган, баъзан-баъзан туфлаб, икки кўзини дераза олдида турган стакандан узмаётган Жўрақулов хаёл сурарди: «Падарингта лаънатларга мен нима ёмонлик қилибман? Нечун жонимга қасд қилади? Номард! Эҳтимол, менга ўхшаган кўнгли бўш, нодонларга бу ҳам кам. Оз бўлмаса, душман мени тобутга солиб қўяр экан. Қайси бир ишим, қайси бир норасида неварам бахтига омон қолдим», деди ўзига ўзи кексаларга ўхшаб.

Жўрақулов хонага кириб, эшикни илгаклаб қўйга-

ини билган Тайлоқов оёғи куйган товукдек коридорда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Бир нима дейишини ҳам билмади. Қочиб қолсамикан? Йўқ, унда сир очилади. Агар Жўрақулов илгаригидай ҳамма нарсани кечириб, одатдагидек бунга кўп аҳамият бермаса, яхши бўларди, деди. Агар юраги кенгликни бир томонга суриб қўйиб, ишни чаппасига айлантирса, унда бу ишга прокурор аралашади. Масъул раҳбарга суиқасд — оғир жиноят! У ҳамма гапни тушуниб турарди-ю, аммо пинагини бузмай, ҳеч нарса бўлмагандай кулиб, ҳазиллашиб қўярди. Бу ҳам катта санъат, ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бундай устмонлик — артистлик ҳам йиллар мобайнида «ихтисослашади». Фаррош хотиннинг «эътиборсизлиги орқасида стаканлар усти ёпилмаган... ва шифтдаги лампочкалардан бирининг ёрилиб тушиши оқибатида майда шиша синиғи стаканга тушган... Хўш, нега бошқа стаканга тушмаган? Бу, тасодиф...» Мана шундай фикрлар унинг бошидан ўтарди. Тулки, менинг ўттиз тўққиз найрангим бор, лекин шулар ичида энг яхшиси — пусиб ётиш, деган экан. Жўрақулов сал ҳовурдан тушгунча у дамани ичига ютиб пусиб ётмоқчи бўлди.

Жўрақулов бир муддат стаканни ушлаб турди-да, бир лаҳзадан кейин уни тумба ичига яшириб ташқарига чиқди. У ҳеч нима бўлмагандай, пинагини бузмади. Меҳмонларни қолдириб, медпунктга кириб чақа бўлган тилини кўрсатди. Ҳамшира қиз тезда поликлиникага бориб врачга учрашишини маслаҳат берди. Яна бирон майда шиша ичига кетиб қолмаслигини, ҳар қалай юраги бир оз уриб турганини айтди. Жўрақулов медпунктдан чиқиб, коридорда бир-икки қадам юргач, билинар-билиномас кимгадир эшиттириб, фаррош хотиннинг бепарволиги бу, деди. У машинасига ўтириб, стационарга жўнади. Шофёрга ҳам ҳеч нима демади. Врач уни вақтида даволаб, дунжи ва тишлари ёнидан яна шиша майдалари топиб, тозалаб чиқарди. Ундан сўнг, йўл-йўлакай, столда соатим қолибди, баҳонаси билан райкомга кириб, кимгадир телефон қоқди. Бўлган воқеани айтиб, шиша майдаси қўшилган қатик, 6-хонада, тумбочкада эканини ҳам қўшди. У ёқдан «бизнинг одамлар» эҳтиёткорлик билан бориб стаканни олади, дейишди. Зиёфатга тайёрланган бошқа ичимлик ва нозу неъматларга ҳам эҳтиёт бўлиш кераклигини, шуб-

ҳани ҳеч кимга сездириб қўймасликни илтимос қилди. «Шофёр», «электромонтёр» бўлиб, икки киши 6-хона тумбочкасидаги стаканни олишмоқчи бўлиб, хонага киришган эди, лекин афсус, стакан тумба ичида йўқ... Ингитлар хонага жуда ҳам бегидир, бешгубҳа киришган эди. Уларнинг тарвузи қўлтиқдан тушиб, бу ҳақда тезда бошлиққа хабар қилишди. Стакан ғойиб бўлганини телефонда Жўрақуловга маълум қилиб қўйишди. Жўрақулов тутатди. Лекин унинг безовта бўлмаслигини, тумба эшикчасида, хонага кираверишдаги эшик зулфида қолган бармоқ излари плёнкага кўчириб олинганини, стакан боғ орқасидаги чуқурликка отиб юборилганини айтиб қўйишди. Бу ишлар ҳаммаси талвасада изни йўқотиш учун қилинганини билишарди. Бу, мутлақо тасодиф эмас, зимдан тайёрланган суиқасд экани очиқдан-очиқ маълум бўлди. Жўрақулов кўз олдида совуқ бир башара пайдо бўлди. Ўзининг анчадан буён анқов бўлиб қолганини ҳам фаҳмлади. Табиатни муҳофаза қиламан, деб жанг қилганлари, районда яхши, мўътадил атмосфера яратаман, ҳеч кимнинг дилини огритмайман, ҳаммага бир хил яхшилик қилавераман, одамларнинг ёмони йўқ, ўзинг яхши бўлсанг — ҳамма яхши, деган гаплар унчалик тўғри эмаслигини ҳам фаҳмлади. Ҳали ичимизда қаллоблар, лўттибозлар бор экан, ҳаммага ҳам яхши бўлавериш тўғри эмас, деди. Оз бўлмаса ўзи ўлиб кетаёзди.

Жўрақулов ўз кабинетидagi креслода бошини икки кафтига қўйиб, хаёл ичида ўтирарди.

XXX боб

ЎРТОҚ РАШИДОВ СУРХОН ПАХТАКОРЛАРИ ҲУЗУРИДА

Сурхон — Шеробод канали битиб, ишга тушириш маросимида ўртоқ Рашидов иштирок этади, деган хабарни сурхонликлар аллақачон эшитган эди. Ингичка толали пахта экаётган бир неча районларда, Термиз яқинидаги гигант насос станциясида, янги совхозлар ташкил этилажак Бандихон даштида ҳам бўлишлари кўзда тутилган. Районлардан келган Сурхоннинг азамат пахтакорлари, механизаторлар Термизда тўпланиб, гулдаста кўтарган мактаб болалари, студент-

лар ва турли ташкилот ходимлари хурсанд бўлишиб, ҳурматли меҳмонни кутиб олмоққа тайёргарлик кўришарди. Лекин, кутилмаганда, бу тайёргарликдан эртaroқ обком бюро аъзолари даврасида Шароф Рашидов аэропортдан шаҳарга кириб келди. Кексалар унинг халқ ҳурмати қозонган сирларидан бири мана шундай камтар инсонлиги деб билишарди. Рашидовнинг характерини яхши биладиганлар учун бу янгилик эмас эди.

Улар шаҳарда кўп бўлмай, Сурхон—Шеробод канали бош тўғони томон йўл олишди. Рашидов кутиб олган эски қадрдонлари, танишлар ва баъзи янги ходимларнинг ҳаммаси билан қўл қисиб омонлашди. Кимнидир қидиргандек ҳам бўлди. Кимдир бу йиғинда йўқ эди...

Термиздан чиққач, икки томон пахтазор, тасмадек асфальт йўлда машиналар қалдирғочдек сузиб борарди. Биринчи машинада икки раҳбар ёнма-ён ўтиришарди. Шофёр ёнида Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳақназар ота виқор билан борарди. Бобони атай гаплашиб кетамиз, деб таклиф этишган. Рашидов ҳар гал Сурхонга келганда бу ернинг машҳур кишилари билан бир пиёла чой устида ёки машинада суҳбатлашар, одамлар билан гаплашишни яхши кўрарди.

— Ҳаво тоза қизияпти,— деди Рашидов пешонасидаги терни артиб,— Термиз мисоли қизиган тандир!

— Айниқса шу кунларда!— деди Ҳақназар ота шикоятмоз, қайрилиб қараб.

— Буни қаранг, аксига!— деди Каримов гўё бу иш раҳбарнинг кутиб олинисига халақит бераётгандай.

— Бизга мана шу керак! Яхши ҳам Сурхонимиз бор! Яхши ҳам Сурхон тандири бор! Вақтида ҳароратнинг кучайгани жуда яхши-да. Ипак пахта учун бу ҳарорат жон-ку!

— Тўғри,— деди Каримов ўзини ўнглаб олиб.

— Тўғри айтдингиз,— деди тортиниб турган Ҳақназар отага жон кириб,— бизлар мана шунга ўрганиб кетганмиз. Ёзда саратон иссиғини танзимизга бир олмасак, қишда касал бўламиз. Ҳа, шундай. Локин худо хоҳласа (бу сўз беихтиёр оғзидан чиқиб кетди. У бирдан тўхтаб, кўзлари ола-кула, гўлдирай бошлади) бу йил тоза пахта бўлади... Ҳа, пахта йили... Ватанга беш милён икки юз минг тонна берамиз...

Рашидов билан Каримов хахолаб кулиб юборишди.

Ҳақназар ота Марказком секретари олдида «худо» сўзини айтиб юборганидан хижолат бўлди. Лаб-даҳанини енги билан артди. Кўкрагидаги Олтин Юлдузига ҳам қараб қўйди.

— Агар пахтамиз бу йил сиз айтгандай тоза яхши бўладиган бўлса, «худо хоҳласа» сўзини тортинмай айтаверинг. Ҳеч қачон сиз билан биздан эшон чиқмайди.

— Ха-ха-ха-ха,— Каримов отага тикилди.

— Ўрганиш-да, ўртоқ Рашидов, бўлмаса мени қора босиб, бу сўзни сизнинг ёнингизда айтиб юбораманми! Ўзим эски партизан бўлсам... Хом сут эмган инсонмиз... Тил ўлгур бесуюк...

— Иброҳимбекни Какайди қишлоғида ушлаган мана бу отамиз бўлади,— деди Каримов кулиб,— аммо сал-пал қўрқоқроқлар. Мана шу гапни гапириб қўйдилар-ку, энди бугун туни билан ухламай чиқадилар...

— Биламиз отани. «Чағаниён» колхозини тузиб вояга етказиб, шу колхозлик Ҳанифа Бегимқулова деган қизга топширганлар...

— Ҳанифа Бегимқулова катта хотин, Шароф ака. Лекин, дарҳақиқат, ота колхозни топширганларида қиз эди. Балойи азим қиз! Лекин, тўғри, ҳозир ҳам Сурхонда ягона гўзал аёл шу десам, хато бўлмайди.

— Мен эмас, ўртоқ Каримов, туни билан сиз ухламай чиқасиз,— деди хўроз бўлиб, кулиб Ҳақназар ота,— бу, Ҳанифа Бегимқулова кўпларга уйқу бермайди. Қхи-қхи-қхи-қхи...

— Ҳей, отахон!— Каримов вино ичгандай қипқизариб кетди.

— Омон бўлсин, жуда яхши аёл. Қизимдан ҳам аъло кўраман. Олов, олов...— ота ўз хатосини тўғрилади.

— Митингни бир соатдан оширмаймиз, ўртоқ Каримов. Иссиқни кўралсизми?!

— Хўп, Шароф ака.

— Ҳақназар ота ҳам сўзга чиқсинлар.

— Сўз берамиз, лекин ўн минут. Отанинг бир соат вақтни олиб ўтлаб кетадиган одатлари бор. Йигирманчи йиллар, Иброҳимбек босмачи тўдаларига қарши жанг тафсилотини бу митингда айтмасинлар!

— Унда сўзга чиқмасам ҳам бўлар экан, ўртоқ Каримов, қўрқманг, айтмайман. Сиз ҳам қариганингиз-

да кўрамиз, бизники «босмачига қарши кураш» бўлса, сизники «ингичка толали пахта» бўлади. Қхи-қхи-қхи...

Отанинг гувраниб кулиши Рашидовни ҳам беихтиёр кулдириб юборди.

— Сўзимизни қоғозга ёзиб келмасак, обкомдаги ўртоқлар бизни минбарга чиқаришмайди, ўртоқ Рашидов. Вақтида ўқимаганмиз... Ҳозир ҳам қоғозга ёзилган сўзим йўқ.

— Қоғоздаги эмас, дилдаги гап керак, ота! Қоғозлар муҳим, лекин юракдан айтилган гап жуда ҳам муҳим,— деди Шароф Рашидов.

— Кўп яшанг!— бу гапни эшитган Ҳақназар отага жон кирди. У, Каримовга, «мана, кўрдингизми», дегандек кинояли қараб қўйди. Тошкентда баъзи раҳбарлар ҳамма нарсага қоғоз — ҳужжат талаб қилишлари, бу қоғозларга қараб аҳволни билишга уринишларини Ҳақназар ота эшитган эди. Лекин Шароф Рашидов киши дилидагини беқоғоз билади. Бу унинг катта адиб бўлгани сабабими, ҳар қалай, у ҳужжатга эмас, киши юрагига кўз ташлайди. Юракдаги бор гапни кўради ҳам. Унинг Сурхондарёга, канал очилишига, ипак пахта масаласи билан келиши, фақат шу масалаларнинг ўзи эмаслигини доно кишилар сезиб турарди. Яна нимадир бор... деб ўйлашарди. Кейинчалик бу тўғри чиқарди. Рашидовнинг ҳеч нарса ёдидан чиқмаслигини, бир айтган сўзи албатта бўлишлигини ҳам билишарди. Бу, раҳбарга одамларнинг эътиқодини оширади. Бу, ҳар қандай ҳужжатлардан ҳам муҳим.

Канал бўйида, далада митинг бўлди. Атроф колхозлардан келган мингларча одамлар, қурувчилар бу ерга тўпланган. Минбар, қизил алвонлар... Одатдагидек, пахтакордан бир киши, қурувчилар номидан бир киши, комсомол-ёшлардан бир қиз, кекса авлод номидан Ҳақназар ота сўзга чиқди. Гулдурас қарсақлар остида минбарга Шароф Рашидов чиқди. У, қўл ишораси билан давом этаётган қарсақларни тўхтатиб, ҳаммабоп жайдари тилда гап бошлади. Унинг сўзлари ширали, ўхшатишлару кулги қўзғайдиган қочирим гаплар билан тўла. Бундай қизиқ мисоллар билан қилинган доклад бир соат бўлса ҳам кишини зериктирмайди. У жуда эркин, юрагида бор гапларни очиқ гапирарди. Ўзбекистон партия Марказий Комитети олиб бораёт-

ган ишлар, режалар, ҳатто яқин ойлар ичида қилинадиган ишлар ҳақида ҳам гапирарди.

Ҳамма нарсани сир тутадиган, шундай қилса одамлар унинг «раҳбар киши» эканлигини кўпроқ эътироф этиб, ҳайиқиб туришини истайдиганлар ҳам бор. Аслида улар нўноқ бўлиб, ичидан бир бемаъни гап чиқиб кетмаслиги учун бўзрайиб юришади.

Гап, канал—ипак пахтадан ташқари одамлар ҳақида ҳам борарди. 1981 йилга бориб, ипак пахта бериш 540 минг тоннага етиши, шу жумладан Сурхондарё области 250 минг тонна ипак пахта беражаги, бу ажойиб область — ипак пахтанинг асл макони экани ҳақида ҳам Рашидов гапирди.

Ипак пахта, дарҳақиқат, Ҳақназар ота айтганидай, бошимда офтоб, оғимда Сурхон суви турсин, дермиш. Фақат Сурхондарё суви бўлсин дермиш,— деди Рашидов (бирдан гурра кулги кўтарилди). Мен, ўртоқ Каримовдан областда аҳвол қалай, деб сўрасам, олтин, дедилар. Шунга ишонса бўладими? (Яна кулги, кейин мингларча кишилар баланд овозда шундоқ, ўртоқ Рашидов, деди. Кейин бирдан чапак чалиб юборишди.)

Сурхондарё областимизни Ҳақназар ота, Жуманазар ота, сариосиёлик Омонов, Хуррамова, Ҳанифа Бегимқулова, Бозор Раҳмонов, Ўскан Аҳмедов, Истомин, Шоймардон Қудратовларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Улар чинакам ипак пахта усталари. Мен ипак пахта экилаётган районларимиз раҳбарларидан Ҳотам Жўрақулов ва Ҷориев ўртоқлар номини ҳам ҳурмат билан тилга олардим. Бу ўртоқлар ишни жуда ҳам яхши ташкил этишган. Улуғ Ватан уруши иштирокчиси, синалган партия ходими ўртоқ Жўрақуловнинг катта тажрибага эга экани, унинг принципиал раҳбар ходим экани, районда ишлар борган сари яхши бораётганини биз биламиз.

Халқ бирдан қарсак чалиб юборди, лекин президиумда ўтирган баъзи кишилар бир-бирларига қараб, елка қисиб, ҳайрон бўлишди. Жўрақулов устида гап борлиги, баъзан шикоят хатлари, қоғозлар Тошкентга ҳам жўнатилаганидан, у яқин ўртада ишдан олинишни кутаётганлар ҳам бор эди. Улар гўё Рашидов бу гапларни билмай, Жўрақулов ишига яхши баҳо бериб

юборди, деб ўйлашди. Аслида Рашидов ҳамма гапдан хабардор бўлиб, атай унинг номини тилга олган эди. Жўрақулов юрак дарди билан стационарда ётарди. Тухматга учраб, боши берк кўчага кириб қолган кишиларни йўлга солиб, йиқилган еридан тургазиб қўйиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бундай одамлар умр бўйи ундан миннатдор бўлади. Ҳақназар ота Рашидовни яқин йигирма йилдан буён Ўзбекистон Марказий Комитетининг биринчи секретари бўлиб хизмат қилаётгани сирларидан бири ҳам шу деб билди. Пахта ва бошқа иш бажариляпти. Буни одамлар қиляпти. Одамлар билан ишлашнинг энг муҳим томони — меҳрибонлик, одиллик, орденни ҳам мансабига қараб эмас, меҳнатига қараб тавсия этилади. Мана шу масалада ҳам у жуда адолатли.

Ҳақназар ота Рашидов нутқиға жон қулоғини тутарди. Пахтакорлик ишида бизга ҳалол, мард кишилар керак! Упкаси йўқлар ҳам йўқ эмас орамизда, деганида яна қарсақлар гуриллади. Бойлик орттиришга муккасидан кетган, ҳамма нарсани пул билан ўлчайдиган кимсаларға пахтазорда ўрин йўқ! (Яна гулдурас қарсақлар янгради).

Митингдан сўнг Рашидов ҳаваскор санъаткорлар концертини охиригача мириқиб томоша қилди. Кейин хайрлашиб, Каримов, яна бир неча раҳбар кишилар билан биргаликда колхозларға йўл олишди. Ўраб олган одамлар уни ҳеч қўйиб юбормас, гаплашгилари, уни кўргилари келарди. Кишиларда ҳаяжон, у билан қўл бериб кўришиб, ниҳоятда мамнун бўлишарди.

Рашидовнинг Сурхондарёга келганини стационарда ётган Ҳотам Жўрақулов эртасига газетадан ўқиб билди. Шу куни унинг ёнига Ҳанифа Бегимқулова ҳовлиқиб кириб келиб, митингда бўлган ҳамма гапларни муфассал гапириб берди. Жўрақуловнинг кўзидан ёш чиқиб кетди. Қасалхонада юрагини чангаллаб ётган одамни Политбюро аъзолиғиға кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари яхши сўзлари билан эл олдида эъвозлаб эслаши — ҳазилакам гапми! У ётган еридан дик туриб кетди. Ҳанифа назарида Жўрақуловнинг кўзида ёш пайдо бўлганга ўхшади. Буни кўзойнак орқасидан унча севиб бўлмас эди.

Жўрақулов шу куниёқ стационардан чиқиб, уйига

келди. Врачлар ҳам ҳайрон. Эртасига эрта билан, одатдагидек соат тўққизда райкомга, кабинетига кириб келди. Унинг юраги соғ, отнинг юрагидек гурса-гурса урарди. На волидол ва на валокардин керак! У яна юз йил яшайдиган одамдай енг шимариб, иштиёқ билан ўз ишига киришиб кетди. Райкомда яна ҳаёт қайнай бошлади. Майдагап, ивogarларга яна сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетди...

XXXI боб

ЖУМАРД БАХТЛИМИ?

Жўмард билан Марҳабонинг никоҳ тўйи жуда ҳам зўр — гумбур бўлиб ўтди, Моҳитобон ая ҳамма «орзу-ҳавас»ларини қилди. Тўй янгича бўлиб янгича эмас, эскича бўлиб эскича бўлмади. Тўйдан кейин бир-бирига ўхшаш кунлар бошланди. Бойбўсиновларнинг икки қаватли уйи — атрофи баланд гиштин девор билан ўралган коттеджнинг уч хонадан иборат биринчи қавати келин-куёвга берилди. Дадаси, ойиси ва Чинихол юқори қаватга чиқишди. Ошхона пастда ва «менинг кабинетим» деб Моҳитобон хоним бунда кўп вақт ўралашар, унинг пазандалиги наинки хонадонда, қариндош-уруғларга ҳам маълум эди. Сурхондарёликлар аксар гўшт қовуриш, шўрваю гўжага ўхшаган таомларга уста бўлар, лекин Моҳитобон хонимнинг эри Тошкентда ишлагани ва ўқиган йилларида йигирма йилча бунда тургани сабабли хамир овқатларни — уграю, лагмону мантини яхши ўрганиб олган эди. Батзиларнинг айтишича, Сурхонга қизил паловни фарғоналиклар олиб келган бўлса, хамир овқат тошкентликлардан борди. Лекин сурхонликларнинг арча кабини ҳар қандай пазандалар ҳам тайёрлолмаса керак. Дунёнинг ҳеч бир ерида Дашнободчалик анор бўлмаганидай, ер ўчоқда арчага пиширилган қўзи фақат Сурхонда бўлади. Сурхон водийсида, айниқса Термиз, Шеробод томонларда татарлар ҳам кўп — уларнинг кўпчилиги маҳаллий ўзбеклар билан қўшилиб кетган, фамилияларидан билиб бўлмас. Моҳитобон хоним ҳам улардан парамач, чак-чак ва шунга ўхшаш

ширин таомларни ўрганиб олган. Она томони ўзбекла-
шиб кетган татар уруғидан эди. Баъзида ҳазин гармон
оҳангларини тинглаб, юраги эрир, раҳматли бувилари
Ғалия бонунинг иссиқ бағри, питрак, невараларига
меҳрибон бир муштипарни эсларди. Пазанда Моҳито-
бон хонимнинг яна қон босими ошиб, иккинчи бор
Тошкентга, стационарга кетиши Бойбўсиновлар хона-
донини ҳувиллатиб қўйди. Ошхонада унча-мунча она-
сига қарашиб юрадиган Чиннихол ҳам онаси билан
жўнади. Моҳитобон хоним эрининг юлқани яхши
кўришини биларди. Ўзини ёмон сезса ҳам икки-уч
кунга етадиган юлқа пишириб кетди. Бойбўсинов
ҳар куни эрта билан еб, кечгача шунинг қуввати билан
юрарди. Жўмард тушликни мактабда қиларди. Лекин
икки-уч маҳал иссиқ овқатга ўрганган Марҳабо бу
ҳолга чидаолмади. У бир-икки кун онасиникига қатнаб,
у ерда қорнини тўйғазди. Эрига ва қайнотасига ҳам бир
тоғорачада ош олиб келди. Бу иш ҳам узоққа бормади,
ошхонага кириб ўрганмаган Марҳабо бир куни эрта
билан Жўмарднинг илтимоси билан бирлари чой, бир-
лари қуймоқ пишириб столга қўйиш, ундан кейин ота-
ни чақиришни маслаҳатлашишди. Жўмард «қийини»
қуймоқни эплаштирди, лекин Марҳабо ошхонада иссиқ
чойгумни ушлаб, қўли қуйиб ташлаб юборди. Сервиз-
дан ажратиб олиниб, Бойбўсинов учун тутиладиган
чиройли катта чойнакнинг ҳам кеча тумшугини учи-
риб юборди. Марҳабо ошхонага кирса тарақ-туруқ ку-
чайиб кетарди. Илгари ҳам бир пиёла қўлидан тушиб
синганида Моҳитобон хоним, «келган бало-қазо шунга
урсин...» деб Марҳабони юлатиб қўя қолган эди. Унинг
ҳеч қанақа овқат пиширишни билмаслигини сезган қай-
нотаси бир куни ўгли қулоғига шивирлади: «Келинимиз
овқат пиширишни билмас экан, шунинг учун уни кўп
қийнаш керак эмас. Керак нарсаларни синдириб бўл-
ди, аянг келганида хафа бўлмасин десанг, унга кўп иш
буюрма». Жўмард ота айтганини қилди, улар эру хо-
тин шаҳардаги ошхонага қатнашарди. Лекин Марҳабо
кимлардандир ошнинг «рецепти»ни ёзиб олиб, қоғозга
қараб ош дамламоқчи бўлди. Мутлақо бўлмади, ўзи
ҳам оғзига ололмади. Шавла бўлиб шавла эмас, бир
бало бўлди. Ундан негадир қўланса бир ҳид келарди.
Бойбўсинов оғзига олганини ҳам секин ўрнидан туриб,
умивальникка ташлади. Хулласи калом, овқат тайёр-

лаш билан шуғулланмаган, умрида фақат, «вай, ширин бўпти», деб еб ўрганган Марҳабонинг қўлидан бу иш келмади. Қайнотаси, эри хизматга кетгач, қўш қаватли каттакон уйда ёлғиз қолган Марҳабо соат ўн бир, ўн иккиларда эринчоғлик билан каравотидан туриб, сочлари тўзиган ҳолда ички комбинация билан бўйи шифтга етадиган тошойна ёнига келар, керишар, ўзининг у ёқ-бу ёғини ойнага солар, шундан кейин елкасига халатини ташлаб юз ювишга кирарди. Кўп вақт совун кўпиртиришга эриниб, жўмракдан шариллаб тушган совуқ сувга бармоқларини номига теккизиб, юзидаги упалар, қошдаги буёқ оқиб тушмаслиги, сунъий киприкларга путур етмаслиги учун деярли «таяннум» қилиб қўя қоларди. Шундан кейин Жўмард столга тайёрлаб кетган таом устидаги оқ сочиқни олиб ташлаб, устига қалин қалпоқ ёпилган чойнакдан биллур стаканга чой қуяр, бирваракайига уч-тўрт чақмоқ қанд ташлар, оппоқ нон устига сарёғ суриб еб оларди. Кечагидан қолган овқат совиб қолгани сабабли афтини буриштириб, қошиқ урмасди. Асалёолинган идиш қошқоғини очаман, деб қўлидан тушириб юборди. Стол атрофида турган пашшалар ҳам гўё уни кузатиб, ҳайрон бўлишиб тургандай, бирдан учишди. У бу жониворларга озор бериб ҳайдамасди ҳам. Марҳабо наридан-бери чойини ичиб, ўрнидан туриши билан беш-ўнга пашша ўзини ширинликка урарди. Ҳамма таомнинг усти очиқ қолгандан кейин нега улар ўзини урмасин! Уларда ҳам нафс бор, ёпишадилар-да! Овқат егандан сўнг устини ёпиб кетиш, ювуқсиз идишларни ювиш нариги ҳовлидаги Зебохон опанинг иши эди. Шу сабабли Марҳабо бунга одатланмаган. Кечгача стол устида нонлар сочилиб ётарди. У баъзи кунлари тамоман уйдан ҳовлига чиқмас эди, юз-қўлини ҳам одеколонда ювиб қўя қоларди. Коридор бошидаги ваннахонага бориб ўтирмай, баъзан хонага олиб кириб қўйгани тувакдан фойдаланар, эрта билан деразаларни очиб, уй ҳавосини енгиллаш ҳам одат эмас эди. Марҳабо яна тошойна ёнига келиб пардозни бошларди. Кўнглига ёққан кийимларини гардеробдан олиб, кийиб кўрар, турли инак кийимларни диван устига уйиб ташларди. «Винзавод» директорининг «ёлғиз» қизи, обрисполком раис муовинининг «ёлғиз» келини, бахту маржонга кўмилган Марҳабо эрталабки нонуштадан сўнг тошойна

билан гардероб оралиғида бўзчининг мокисидай бориб келарди. Шундан сўнг у белларини сиқиб турадиган импорт пальтони кийиб, ташқарига чиқди-да, зинапода бир лаҳза ўйланиб қолди: онаси ёнига борсамикан ёки маиший хизмат кўрсатиш уйига—тирноқларини бўйатиш учун Лаълихонга учрашсамикан? Бу гал онаси ёнига жўнади. Жўмард каравоти шундоқ, бетартиб, чойшаблари очилганча қолди. Ўша кун, тўй арафасида ҳовлида баъзан ялтиллаб кўриниб қоладиган Марҳабога иттифоқо бир ёш бола каттакон гулчамбар олиб келиб, тақдим этди. Бу йигитчани Марҳабо танимади. У ҳовлида ўтирди, чой ичди. Бу ерда хизмат қилаётганларга ёқмаса ҳам анча ўтирди. Бу гулни акаси бериб, табриклаётганини, акаси кимлигини айтмади. Акасининг кимлигини Марҳабо билган эди-ю, аммо қариндошлари олдида бунитан олмади. Ўзини билмасликка солган эди. Негадир бу иш ялт этиб хаёлидан ўтди. Йўл-йўлакай магазинга кирди, таниш кишилар билан саломлашди. Кимгадир уйи телефони номерини бериб, бир лаҳза у билан кулишиб гаплашиб турди. Бирон импорт нарса келиб қолса хабар қилишини илтимос қилди. Магазиндан чиқишда мактабда бирга ўқиган йигит билан ҳам учрашиб, чақчақлашди. Агар бу ҳолатни Жўмард кўрса, тоза фигони чиқарди. Лекин Марҳабо эрининг ўта рашкчи эканини ҳали яхши сезмасди. Фақат: «О, жаноб! Сиз мактабда ўралашиб қолавермай, кандидат бўлишни ҳам эсдан чиқарманг! Ҳамма нарсада адамлар сизга ёрдам берадилар. Тошкентга борайлик, қанча пул керак бўлса олиб келаман...» деган эди бир куни.

— Эсингизни едингизми!— деган ўшанда Жўмард,— мен ўзим тарихни яхши кўрсам, диссертацияни ҳам ёзиб қўйган бўлсам, нега пул билан иш қилишимиз керак? Бизнинг уйда бунақа гаплар ҳеч қачон бўлган эмас!

— Жаҳлингиз бурнингиз учида туради-я, Жўмард ака, лекин барибир пулсиз иш қилиб бўлмайди. Адамлар муллажиринг нималарга қодир, деб юрадилар.

— Э, қўйинг!

— Мен ишга кираман! Уйда зерикдим!

— Жуда яхши. Аям келсин, озгина сабр қилинг. Қаерга кирмоқчисиз?

— Мени обкомга секретарь қилмайдилар, тўғрими?

— Тўғри! Шу фикрингиз билан обкомнинг эшигига ҳам яқинлаштириб бўлмайди!

— Ха-ха-ха-ха-а! Жўмард ака, ҳозир ҳамма ёшлар мендақа! Фақат битта сиз бошқачароқ чиққансиз. Сиз эски-тускилар, вайроналар билан қизиқяпсиз. Ҳозир йигирманчи аср... Кибернетика... Вайроналарни қўйинг!

— «Йигирманчи» эмас, ҳижрий бўйинча ўн олтинчи аср. Бунинг аҳамияти йўқ. Будда бўйинча юзинчи аср... Гап асрда эмас.

— Нимада бўлмаса? Мен сизнинг ўз шахсий ишончингизга қарши бўлолмайман. Бу инсоний ҳуқуқ. Лекин ўтмиш асрларга эмас, келгуси асрларга қараш керак!

— Бу тўғри гап. Келажакка қарашимиз керак. Лекин ўтмишни билмаганлар келажакка ҳам қаролмайди. Ўтмиши йўқларнинг келажаги ҳам йўқ.

— Но-о, Жўмард ака! Бу жуда кескин гап. Буни сиз менга айтяпсизми?

— Сизга ҳам, ҳаммага ҳам!

— Ҳа, майли. Қани, иш ҳақида гаплашайлик. Аямлар келганларидан кейин сиз мени қаерга ишга киритмоқчисиз? Ишнинг катта-кичиги бўлмайди, деган эдингиз, тўғрими?

— Тўғри.

— Қаерга кираман?

— Қаерга кирмоқчисиз? Сизнинг хоҳишингиз муҳим.

— Сен, денг!

— Ҳа, сен.

— Мен қаерга кирардим?

— Ҳамма ерга.

— Қаерга киришни билмайман. Озодароқ жой бўлиши керак. Менинг икки дугонама универмага ишлайди. Шу ерга кирсам нима дейсиз?

— Мен сени механизаторлар тайёрлайдиган олти ойлик курсга кириб ўқийман, ундан сўнг машина ҳайдайман, деб айтасанми, деган эдим.

— Жинни бўлдингизми?

— «Йигирманчи аср», «Кибернетика...» ҳақида гап айтган одам ўзини универмага урадими?

— Дугоналарим бор, деяпман у ерда! Уйда ўтира-вериб юрагим сиқилиб кетди.

Бўлиб ўтган бу диалог ҳозир Марҳабо ёдидан ўтди. Универмагдаги дугоналари, ундан кейин Анвар деган мўйлаб қўйган шўх бир йигит ҳам Марҳабо кўз олдига келди. Бу йигит анчадан буён оҳ уриб юрарди. Универмагга кириб қолган Марҳабони бир лаҳза чеккага чақириб: «Ҳокимлар бир-бири билан қуда бўлиб кетавераркан, камбағал минг яхши кўрса ҳам эзилиб қолавераркан-да! Кичкина одамларнинг муҳаббати ҳамма вақт поймол бўлавераркан-да!» деб, ўзини «Меҳробдан чаён» романидаги Анварга ўхшатарди.

— Жинни бўлманг, менга бунақа гапларни гапирманг, мен сиз таклиф қилган жойга бормайман!— деган Марҳабо жаҳли чиқиб,— биз сиз билан мактабдош ўртоқ бўлиб қоламиз.

— Майли. Куйиб, сени ўйлаб юришдан бошқа иложим йўқ.

Марҳабо шу ердаги дугоналаридан ҳамда қисман Анвардан Жўмард илгари Онахон деган қизга уйланмоқчи бўлганини, у билан анча юрганини, у қиз Қумқўрғон райкомида ишлашини, у билан бирга келиб универмагдан пальто ва бошқа нарсалар сотиб олишганини ҳам эшитган. Бу гапларни Марҳабо дилида тутарди. Эрининг қизганчиқ рашкчилигини оз-моз сезарди. Агар Онахон ҳақидаги гап оғзидан чиқса, Жўмард бунинг у кимдан эшитганини суриштирмай қўймасди, шунда кетидан осилиб юрган Анварни ҳам билиб, жанжал чиқаришидан қўрқиб, Марҳабо Онахон ҳақида оғиз очмади. Дарҳақиқат, бунинг нима кераги бор! Оламан, деб айниб кетибди, демак, Онахон ёмон. Ётган илоннинг бошини қўзғаш нега керак! Лекин барибир имконияти бўлганда ўша Онахонни бир кўришни кўнглидан ўтказиб қўйди.

Шу куни Марҳабо онасиникига борди. Бунда бирон соат ўтириб, овқатланиб, яна кўчага чиқиб кетди. У ўзидан ўзи боши оғиб, яна универмагга кириб қолганини билмай қолди. Қадрдон дугоналари, пештахта орқасида турган эпчил йигитлар уни очиқ чехра билан кутиб олишди. Бунда яна бирон соат гаплашиб, чақчақлашиб, кейин уйига қайтиб келди. Чўнтагидаги калитни олиб, катта эшик томондан ичкарига кирди. Шаҳар айланиб, анча бити тўкилган Марҳабо ҳали-замон эри келиб қолиши, у айтмаган бўлса ҳам бир нарса пишириб, «сюрприз» қилишни кўнглидан ўтказди. Нега-

дир унинг кайфи чоғ эди, дугоналари ва улар ёнида турган Анвар жуда ҳам яхши илтифот ва хушомад қилгани қалбига ором берди. У уйга келиб, овқат тайёрлаб эрини хурсанд қилмоқчи бўлди. Ёчиниб, наридан-бери пиёз тўғраб, сабзи арчди. Холодильникдан гўшт олди. Плитани ёқиб, қозонга икки қапир ёғ ташлади. Ёғни обдан қизитиб, ундан кейин пиёз, гўшт ташлашни, бир неча дақиқадан кейин сабзи босишни ҳам ёзиб олган эди. Илгари қилган бир овқатида ёғни сал исигач, гўшт ташлаб, ўлгудек бемаза қилгани эсига тушиб, онасининг ўргатганича ёғни яхши доғ қилиш учун плита оловини баландроқ кўтариб, бир муддат қўйиб берди. Шу лаҳза телефон жиринглаб, коридорга чиқди. Бу Анвар экан... Улар анча вақтгача ҳар тўғрида гаплашиб қолишди. Боя, одамлар олдида айтмагани, аслида импорт кийимлар, яхши туфлилар борлигини айтди Анвар. Марҳабо ёғзининг таноби қочди, Анварга илтимоснамо, ялинганнамо гапира бошлади. Бир муддатдан ёўнг, ошхона томондан қора тутун бурқиб, ёғ ҳиди анқиди. У дарҳол телефон трубкасини қўйиб, ошхонага чопди. Қозондаги ёғ лоппа-лонпа ёниб, деворда ёсиғлиқ қийма-тахтаю дарпарда ҳам қўшилиб ёнаётган эди. Ошхона тутун ва олов. Марҳабо дод солганча кўчага чиқди. Унинг ранги оқариб кетган, оёқ яланг, ички кийимда эди. Кўкраклари очилиб, комбинацияда юрган жувонни кўрган ўткинчи кишилар югурганча уйга бостириб киришди. Қўшнилари ҳам бу бақриқни эшитиб, чиқа сола ўт ўчириш командасига телефон қоқишди. Кимдир шолчаю наMAT кўтариб, олов устига ёпди. Кимдир ҳушёрлик қилиб газни ўчирди. Идиш-товоқлар ерга тушиб синди. Бошқа хоналарга ўтишининг олдини олиб кўпчилик жонбозлик кўрсатиб, бир оз тинчатишган бир пайтда сигналларини дамо-дам бақиртириб ўт ўчириш командаси ҳам етиб келди. Ошхона ва бошқа уйлар кўздан кечирилиб, фалокатнинг олди олинди. Ўт ўчириш командаси қайтиб кетиш олдидан акт тузаётган бир пайтда Жўмард келиб қолди. Унинг капалаги учиб кетди. Лекин фалокатнинг олди олинганини кўриб, ўзини босди. Қўшниникидан отасига телефон қоқди. Симлар ҳам узилиб кетган эди.

— Жўмард ака, жон ака, мен сизга ош дамлаб қўяман, деган эдим. Сизни хурсанд қиламан, деган эдим. Буни қаранг, фалокат... Бўлмаса мен шундоқ

шу ерда турган эдим... Ёғни обдан қиздирмоқчи бўлдим...

— Ишқилиб ўзингизга зарар қилмади-ю, Марҳабохон. Худо асрабди. Эҳтиёт бўлиш керак.

— Уришиб берасизми, деб қўрққан эдим,— деди Марҳабо эрини қучиб.

— Нега уришаман! Бу, фалокат. Эҳтиёт бўлиш керак. Энди аямлар келгунча ошхонага кирмай қўя қол. Консерва еб турармиз.

Марҳабо бу фикрга қўшилгандай мамнун бир тарзда эрига боқди. Шу-шу унга овқат қилдирмадилар.

Лекин орадан бирон ҳафталар ўтгач, иттифоқо, телефон жирингладию югурганча бориб уни кўтарган Марҳабо суҳбатдоши билан узоқ ва шартли белгилар билан гаплашгани ичкари хонада ўз иши билан машғул ўтирган Жўмард диққатини жалб этди. У ҳар қанча сеҳи солса ҳам суҳбат мазмунига тушунмади. Гап кийим-кечак, об-ҳаво ҳақида кетди. «Бу эзма кимса Марҳабонинг дугоналаридан», деб ўйлади Жўмард. Аслида Анвар эди...

Йигирма тўрт кун деганда Моҳитобон хоним стационардан чиқиб, ўз уйига келди. Уни Бойбўсиновнинг ўзи бориб олиб келган эди. Қизи билан бирга уйга кирган ая хоналарни айланиб чиқиб, бир хўрсиниб қўйди. У келини, ўғли дилини оғритгиси келмади-ю, лекин секин вайсагандек бўлди.

— Ўлларинг, исқиртлар! Ҳаммаёқнинг кирини бошига чиқарибсанлару! Даданг боёқиш қандай чидади экан! Сенлар қўлингга куҳлаб ҳидлайсанлар! Нашпа-ларнинг семириб кетганига қаранглар! Қозон-товоқларнинг қотиб ётганию коридорлардаги пайтава-пайпоқларга қаранглар! Вой, мен касал бўлмай ўлай! Йигирма беш кун кетганимга шунча исқирт-лиг-а!

— Шукур қил, аяси!— деди Бойбўсинов,— оз бўлмаса шу исқирт уйингга ўт кетиб, ёниб кул бўлишига оз қолди.

— А?

— Шунақа.

— Вой, мен касал бўлмай ўлай! Худо бир асради денг!

— Мен сенинг ошхонангу гардеробингнинг куйга-

ни эмас, шифту деразаларнинг куйгани эмас, стол торг-масида муҳим ҳужжатларим бор эди... Шундан қўрқдим.

Моҳитобон хонимнинг оғзи очилиб, донг қотиб қолди.

— Тавба! У кўзинг бу кўзингни ўяман дейди-я!

Гап шу ерга етганда Бойбўсинов Моҳитобонни тўхтатиб, асабни бузмасликни маслаҳат берди. Кейин уйга олиб кириб кетди.

Кунлардан бир кун пойтахтдан Мукаррама Турғунбоеванинг «Баҳор»и Сурхондарёга келди. Катта концерт бўлди. Бу концертга Жўмард ҳам хотини билан тушди. Марҳабо эрининг шунча қаршилигига қарамай қиммат баҳога сотиб олишгани тор америкача «жинси» шимини кийиб тушди. У атай ўзининг белу орқасини таманно қилиб театр фойесига эри билан қўлтиқлашиб юрди. Бу концертга Термизининг машҳур кишилари, атрофдаги яқин районлардан, райком, райижроқўм ва бошқа раҳбарий ташкилотлар ходимлари ҳам келиши ҳаммага маълум эди. Билет топиш қийин бўлган концертга ҳамма тушарди. Бу концертга Марҳабо Онахоннинг келишини ҳам кутган — универмаг қизлари албатта бир йўлини қилиб Марҳабога Онахонни кўрсатишмоқчи бўлди. «Қоп-қора, лўлига ўхшайди...» дейишган. Аммо бунга қарамай, унинг жуда ҳам Онахонни кўргиси келди. У Жўмардда қаттиқ из қолдирган, бир куни тушида: «Онахон, Онахон...» деб алаҳлаб, уйғониб кетган Жўмард каравотда, ёнида ёстиққа тирсагини қўйиб, ўзини кузатиб турган Марҳабодан қўрқиб кетган эди. Жўмарднинг баъзида узоқ хаёл суриши ҳам уни ўйлатиб қўярди. Ўша куни алаҳсираб уйғониб кетган Жўмард юз хил ёлғон баҳоналар билан Марҳабони тинчитган бўлса ҳам барибир бу босинқираш Марҳабонинг эсидан чиқмасди.

Дарҳақиқат, театрга Онахон тушди. У Райкомхон опа Итолмасова ва яна бир неча дугоналари билан ёнма-ён ўтирарди. Ложада Жўрақулов, Гулжаҳон опа ва бошқа раҳбар кишилар ҳам бор эди. Концерт бошланишига яқин қолганда музқаймоқ олиб келаман, деб Марҳабо димоғдорлик билан ложа атрофида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Одамлар ичида ўтирган Онахонга тикилди. Дугоналаридан бири: «Иккинчи қаторда, ўнгдан тўртинчи...» деб кўрсатди. Онахон театрга

Жўмард тушганини ҳам сездди. Унинг ҳам юраги жиз этиб кетди. Лекин бир ўлиб тирилган, гўё бор-йўгидан ажралиб, қуруқ жисми ўтирган Онахон узоқдан Жўмардга кўз ташлаб қўйди. «Жинси» шим кийган чиройли бир қиз қўлидаги музқаймоғининг бирини Жўмардга узатди. У бу ишларни ҳаммага кўрсатиб қиларди. Бу Марҳабо эканини Онахон билиб, юраги шиғиллаб кетди. Ҳа, демак, шу экан. Лекин ложада ўтирган Ҳотам Жўрақулович бу чиройли қиз Бойбўсиновнинг келини эканини билмай, ёнида ўтирган Гулжаҳонга қаради:

— Кимнинг қизи экан? Бунақалар биз томонда ҳам пайдо бўлибди-да! Ёш бўла туриб, орқасини тўппайтириб кўрсатиш унча яхши тарбиядан дарак бермайди. Гўзаллигим ҳам, ақлим ҳам, бари шу «жинси» шим ичида деб юрибди. Офарин!

— Фигон бўлманг, сизга нима!

— Сирасини айтаман-да! Шу қиз комсомол аъзоси бўлиб чиқади. Ҳа, албатта аъзо бўлиб чиқади.

Концерт сурхонликларга ёқди, карнай-сурнай қилинмай ташкил этилган бўлса ҳам одам тиқилиб кетди. Бу гал дам ҳиндча, дам кавказча яхши куйларни бўтқа қилиб обрў оламан, деганлар эмас, ўзбекнинг беқиёс нафис рақсини ижро этадиган «Баҳор» қизлари билан дуторчилар, мақомчилар келган эди. Бу Марҳабога унча ёқмади. У бўғилиб кетган бўлса ҳам эрининг ҳурмати учун дам сақлаб ўтирди. Бундан кўра уйига бориб магнитофонини қўйгани маъқул эди.

Эртасига, душанба куни Жўмарднинг дарси бўлмаганлиги сабабли уйда қолди. Шу куни Марҳабо ҳам аямларни кўриб келаман, ундан бичиқчиникига ҳам ўтаман, деб ясаниб кўчага чиқиб кетди. Жўмард нонуштадан кейин китоб ўқишга тутинди, лекин негадир эти увишиб, яна кўрпа орасига кирди. Оз-моз шамоллаганга ўхшарди. Эндигина бошини ёстиққа қўйиши билан телефон жиринглаб қолди. У ўрнидан туриб бориб, трубкани кўтарди:

— Ал-ло, эшитаман,— у томондан садо бўлмай, кимдир жим турарди,— эшитаман! Ким керак?— яна овоз бўлмагач, Жўмард телефон трубкасини қўйиб, жойига келиб ётди. Ҳайрон бўлди. Кейинги ойларда кимдир уларнинг уйларига телефон қоқарди-да, Жўмард кўтариши билан жим турарди. Шундай бўлавер-

гач, у трубкани олмай, Чиннихол уйда бўлса унга буюрар эди. Телефон қоққан кимса уларга ҳам сукут сақларди. Илгари бундай ҳол бўлганини сира эслолмайди. Бу иш ҳам Жўмардни жуда ўйлатиб қўйди. Лекин бу ишда бирон ёмон гап борлигини мутлақо ҳаёлига келтирмади. Эҳтимол биронта дугонаси гаплашмоқчидир, Марҳабонинг овозини эшитмагач, уялиб жим тургандир... Марҳабо кўп вақт дугоналари билан узоқ гаплашарди. Ҳатто телефон аппарати симини узайтириб, каравотгача етадиган қилиб олган эди. У кўп вақт ўрнида ётиб гаплашарди. Булар Жўмардга ёқмаса ҳам у кўника бошлади. Сириб кийиладиган «жинси» шим ҳақида ўша кун театрда шивир-шивир гап бўлганини ҳам дилидан ўтказди, лекин тишини тишига қўйиб, чидади. Чидамай иложи ҳам йўқ; бир-икки марта раъйини қайтариб, жеркиган эди, Марҳабо ўрнига ётиб йиғлади. Икки кун Жўмард билан гаплашмади. Кейин отасиникига кетиб қолди. Орадан бир ҳафта ўтгач Моҳитобон хоним: «Бу нимаси, мен сизни ҳам келиним, ҳам қизим деганман. Кечиринг. Эр деган баъзан шунақа сиёсат ҳам қилади. Нима, сизни урибдими, сўкибдими! Фақат, камроқ тентира, қаёқларда юрасан, дебди. Бу, арзимаган гап! Эр бўлгандан кейин тергайди-да!» — деди бориб. Шундан сўнг уни машинага солиб уйга қайтариб олиб келишди. «Хоҳлаган еримга бораман. Вораман! Уйда ўтирсам юрагим сиқилади!» — деб кунлардан бир куни Марҳабо бақариб, кўкракларини муштлаб «ультиматум» қўйди. Жўмард тилини тишлаб, индамади. Моҳитобон ая ўзини тутолмай: юрса юрар, майли, уришма, қўявер! Хол аканинг итидай тилини осилтириб юриб-юриб келади, деди. Бу гап ҳам Жўмардга ёқмади. Марҳабонинг кайфи чоғлигида қилиқлари ширин... эканлигини дилидан ўтказарди-ю, аммо «Хол аканинг итидай санғиб юриши»ни ёқтирмасди. Қаерларга боришини ҳам билмасди. Мана бу қилиқ Жўмардни васвасага сола бошлади. Кейинги ҳафтада Марҳабо Жўмардни қўярда-қўймай бир синфдошининг тўйига олиб борди. Бу тўйда Марҳабо рақсга тушди. Қандайдир бир чиройли йиғит Марҳабога ҳам, Жўмардга ҳам илтифот кўрсатиб, хизмат қилиб юргани, Марҳабонинг у билан жуда яқин кишилардек гаплашиши, табассуми... Жўмардга ёқмади. Унинг юраги сиқилиб, тезда хотинини олиб, тўйдан чиқиб кетди.

Жўмард кўп ўйлайдиган бўлиб қолди—нима бўлаётганини ўзи ҳам билмасди. Баъзан ёлғиз қолиб, хаёл сурганида негадир кўз олдига Онахон келарди. Машинада шофёр билан ёлғиз кетаётгани сабаб бўлиб, оралари бузилди. Бунда ҳеч қандай шубҳа қиладиган гап йўқ эди. У кейинчалик тушуна бошлади. Бу бир арзимомаган нарса, дафъатан қараганда англашилмовчилик орқасида пайдо бўлган рашк экан. Марҳабонинг қилиқлари олдида бу бир ҳолва. Мана шубҳаю рашкларнинг кони! Эрталаб чиқиб, белгисиз томонларга кетиш, кечга яқин ишга борган одамдай чарчаб келиш, ҳар хил баҳона... Мана, рашк қиламан, деган одамга етарли асослар. Жўмарднинг боши қотиб юрган кезларида, улфатлар ичидаги бир суҳбатда баъзи суюқоёқ хотинлар ҳақида гап кетди. Ошналаридан бири бошини сарак-сарак қилиб, баъзиларни иқтисодий жиҳатдан ва кийим-кечак билан таъмин қилиб қўйишнинг аҳамияти йўқ, чакки босишга бир ўрганган жувон эрининг ҳар қанча яхшилиги, кучлилиги, олижаноблигига ҳам қарамайди, эри кўзига чўп ташлайди. Чакки юради, бу бир тарьякмисол, ўрганиб олгандан кейин ташлолмайди, деди. Бундай ваҳимали гапларни эшитган Жўмард кейинги кунларда жуда хомуш юрарди.

Душанба куни ёлғиз ўтирган Жўмарднинг кўзи иттифоқо жавони ичида жиягига олтин ҳарфлар билан муаллифи номи ёзилган китобга тушди. Бу китобни Жўмард туғилган кунига Онахон совға қилган эди. Бу китобга шу маҳалгача Марҳабонинг кўзи тушмаган, агар унинг ичидаги ёзувни ўқиганида, тоза жанжал кўтариши аниқлигини ўйлади. Китобдаги бир шеър Онахонга жуда ёқарди. Шеърни Жўмард ҳам бир неча бор ўқиган, ҳаяжонланган эди. Ҳозир у китоб саҳифаларини очиб, Марҳабо йўқлигида яна ўша шеърни ўқиди. Унинг рўпарасида Онахон пайдо бўлди.

Мағрур ўсган саҳро қушидек
Қалб бўйсунмас эди, ёввойи...
Гўдакларнинг ширин тушидек
Кулар эдим, йўқди парвойим.

Баҳор эди... боқдинг кўзимга,
Қўлларинг-ла тутдинг қўлимни.

Ишонмадим ўзим ўзимга,
Туташ қошлар тўеди йўлимни.

Севиб қолдим сени жон каби,
Ўзинг қалбим, ўзинг сўлмас гул.
Мен севгимдан қайтсам, бу юрак
Бир қоракўл қўзичоқ каби
Кўз очмасдан кетгани маъқул!

XXXII боб

БЕШИК ВА ҚАБР

Бугун, эскича катта ҳайит куни, тонг қоронғисида баркашдаги юпқани бошига кўтариб олган букчайган бир кампирнинг катта йўлда қабристон томонга йиғлаб фарёд чекиб кетаётганини кўрганлар бор. Бечоранинг фарзанди ўлган, чидай олмай оҳ ураётгани шундоқ сезилиб турарди. У катта йўлни кесиб ўтиб, чироқлар шуъласидан нари, илонизи йўлга тушиб, кенг дала ўртасидан қабристонга борарди. Бундай кунларда кўп-лар ўз жигарларини, оға-иниларини эслаб, турли таомлар пишириб, қабристонга келиши мозийдан таомил. Гўрковларга, бундаги ғарибларга хўрак улашиб, жигари қабри тепасида бир муддат йиғлаб-сиқтаб, кўнглини бўшатиб, қайтиб кетишар эди. Кампир ҳам баркашдаги юпқасини кўтариб, ҳаллослаб, йўл-йўлакай, «вой болом, во-ой-й, жоним болеем, сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасмиде-е! Сеини ўлдирганларнинг ўзи ўлсе-е-н!» — деб фарёд чекарди.

Она қабристонга етиб келиб, гўрковларнинг кичик ҳужраси ёнида бир лаҳза тўхтаб, қўлидаги тугунни берди. Эскигина шолча ташлаб қўйилган супа четига ўтириб, дуо ўқиди. Юзига фотиҳа тортиб, мазористон ичидаги сўқмоқ йўл бўйлаб ичкарига кириб кетди. Катта ғиштин сағаналар, пасту баланд қабрлар, мрамартон қўйилиб, атрофи панжара билан иҳота қилинган қабрлар ёнидан ўтиб, энг чекқадаги пастқамликда, қайрағоч дарахти тагидаги кўримсизгина янги қабр тепасига келиб, тонг қоронғисида бу қабрни қучиб, зор-зор йиғларди. Кетма-кет келиб, бир оз нарида кузатиб турган

кекса гўрков бу кампир яқинда фожиали ўлган Тайлоқовнинг онаси эканини пайқади. У фарзанди қабрини қучоқлаб, оҳ уриб, йиғлаб ўтирган она ёнига келиб, унга тасалли берди. Яна дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Шундан сўнг кекса гўрков ўрнидан туриб, ўз ҳужраси томон юрди. Она бўлса бунда қолиб, қабр тепасида тупроққа беланиб йиғлаб ўтирарди. Бу қабр тепасига бундан буён ҳеч ким келмайди, онадан бўлак унга ачинадиган кимса йўқлигини ҳеч ким билмасди. Марҳумнинг тириклигида қилган қилмишларини унинг асло билгиси ҳам келмас, бу менинг фарзандим, бу менинг ўғлим, деб она зор-зор йиғларди. Бу қабр ичида болалигида тўпписига укпар тақиб юрадиган, йигитлигида ўқиб мулла бўлган, кейинчалик «катта ишларда» ишлаб, костюм кийиб, галстук тақиб, машинада юрадиган фарзанди ётарди. Гўрков Тайлоқов воқеасини эшитган, ҳамма гапдан воқиф эди. Бечора онага ачиниб, кетаётган ерида узоқдан яна бир қайрилиб қараб қўйди. Бешикдан то қабргача шу онага ташвиш берган ўғил тепасида онаизор яна оҳ уриб йиғлаб ўтирганига ачинди.

* * *

Фожа мана бундоқ юз берган эди; Тайлоқов қилмишлари устидан маъмурий ташкилот иш қўзғаб, текшираётганидан хабари йўқ, босди-босди бўлиб кетди, деб юрарди. Ўша кунлари у қочмоқчи ҳам бўлган эди. Илгари қилиб юрганидек, бу ишни ҳам тинчитиб юбораман, дерди. Лекин ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, у шу кунлари ҳам ўзининг фақш ишларини қўймади. У кейинги кунларда бир жувонга элакишиб юрарди. Баъзи кунлари кампири ёнига ярим тунда келарди. Болалар унинг ҳолидан хабар олмасди. Билаклари, кўкси тишланиб, кўкарганини кўриб қолган кейинги хотини ҳам эрининг бузуқлигидан куйиб, жанжал кўтарган бўлса ҳам фойда бўлмагач, ташлаб кетган, бу тўнғизни тарбиялаш мумкин эмаслигини билган эди. Тайлоқов янги бир жувонни топиб, серқичиқ бу жувонга муккасидан кетган. Болаларини ҳам тамом унутган эди. Улар-

ни бориб кўрмас, қайрилиб қарамас, нафақа ҳам бермасди. Болалари турган ҳовлининг наложини ҳам тўламасди.

Маълум бўлишича, Тайлоқов хотини билан дон олишиб юрганини сезган эри — заготзерно ходими уларни жиноят устида ушлаб олиш учун икки бузуқнинг пайига тушган. Кунлардан бир куни тоғ оралиғига — Бахшивор томонларга кетдим, индинга келаман, деб уйдан чиқиб кетган йигит «машинада кетиб», ярим соатлардан кейин қайтиб келиб, универмаг ёнидаги кўчага кириб, ошнасиникида ўтирган. Орадан бир неча соат ўтгач, овлоқ кўчада Тайлоқов пайдо бўлиб, шундоқ кўча юзидаги бир эшикни калит билан очган. Эшиги кўчага қараган бу кичкина хонада илгари бир тикувчи-машиначи турарди. У кўчиб кетганидан кейин бир муддат сартарошхона бўлди. Ҳозир негадир бўш ётарди. Тайлоқов ичкарига кириб кетгач, рўпарадаги уйда дераза пардасини сал қия қилиб, мўралаб турган йигит орадан яна бирон соатлар ўтар-ўтмас рўмол билан юзини обдан ўраган ўз хотини кўча четидан жадал, шатиллаганича келиб, ўша хона эшигини тақиллатмай кириб кетганини кўрган. Хотинининг жадал келишидан у бу хонада узоқ турмаслигини сезган йигит беш минутлардан сўнг титраб, югурганча бориб ўша хонанинг юпқа тахтадан ясалган, унча бақувват бўлмаган эшигини зарб билан тегиб илгагини бузиб, ичкарига кирган. Ярим яланғоч хотини билан Тайлоқов ёғоч каравотда бақадай бир-бирига ёпишиб ётганини кўриб, жойларингдан силжима, ифлослар, дегану этиги қўнжидан пичоқ суғуриб олиб, икковининг қоқ юрагига санчган. Шундан кейин у титраб, оқариб тўппа-тўғри милиция идорасига келиб, бўлган воқеани ғудурлаб айтиб берган...

Она бечора аза очди. Жанозага уч-тўрт одам келди, холос. Лекин ажралган хотини бу воқеани эшитиб, атай келиб, ҳақиқатни яширманглар, мен милиция идорасида бўлдим, ҳамма гапни эшитдим. Нариги кўчада турадиган бир жувон билан қўлга тушиб, эри пичоқ уриб ўлдирибди. Тўғри қилган! Судда ҳам ўша йигитни ҳимоя қиламан, дебди. Жанозага келган бир неча одамлар бирин-сирин кетиб қолишибди. Хотинининг гапини участка милицияси ҳам тасдиқлаган. Ҳақиқатни бузмай, тўғри айтиш керак! Унинг фаҳш ишлари ўз боши-

га етди. Унинг бошқа жинойтлари ҳам бор эди, дебди. Бир неча қариндош-уруғлари иштирокида жаноза ўтган. Маъмурий ташкилот унинг жасадини катта қабристонга эмас, чеккароққа кўмилсин, дебди. Агар уруғлари уни туғилган томонига олиб кетамиз, деса. Сурхондарёдан олиб чиқиб кетиша қолсин, дейишибди.

Бу фожиани эшитган Ҳақназар ота билан Ёрлақаб оталар кўз олдига «вакил» бўлиб келган, кўп шўриш ва гавголارнинг сабабқори, жингалаксоч, тугмача мўйлаб, овчарка итдай серҳаракат, уddaбурон Тайлоқов келди. Битта одам бутун районни така-така қилганини эслашди. Бунақаларнинг қисмати беш кун олдин бўлмаса, беш кун кейин албатта шундай бўлади, дейишди.

— Ёрлақаб-бей, ҳой Ёрлақаб-бой?

— Лаббай?

— Таҳоратингиз борми? Юринг, анави Тайлоқов ўлибди, борайлик.

— Э, унга бетаҳорат борса ҳам бўлаверади!— деди Ёрлақаб ота.

Икки чол оғзига нос ташлаб, ўша «бу дунёнинг кайфу сафосини тотиган», содда одамларни алдаб, хотин-қизларни бузиб, ишрат қилмоқчи бўлган лўттибознинг жанозасига боришмади.

— Шу одамлар зиёлиман деб, ўзини пардалаб, кўп қабиҳ ишлар қилишяпти. Бир раисга ҳам суйкалиб, ўзларининг ифлос ишларини унга билдирмай, уни йўлдан оздирмоқчи бўлди. У ўз наздида бу ишларни ҳеч ким билмайди, деб ўйлаган. Мана, кўриб турибмиз-ку! Кафтида кири йўқ, покман, деб юрган кимса ким бўлиб чиқди!

Ёмон гап тез тарқалади. Жўрақулов ҳам, Бойбўсинов ҳам Тайлоқов фожиясини шу куни эшитишди. Улар телефонда гаплашишарди:

— Чумоли филга ошиқ бўлиб, дадасига тез шуни олиб берасиз, дебди. Филни олибди-ю, кўп ўтмай фил ўлибди. Шунда чумолининг дадаси Чумолижонга: «Мана, жон-ҳолимга қўймай олишга олдинг, ўлди. Энди ўлгуниингча гўр қазийсан», дебди. Биз Тайлоқовни ишчанликда бир фил деб ўйлардик. Аксинча, унинг ҳаром ишлари филчалик катта экан. Энди бу шармандалик то қиёматгача эсимиздан чиқмайди,— деди Жўрақулов.

— Ёмон гап бўлди,— деди Бойбўсинов,— катта шахарнинг йўли бошқа, аммо биз пахтакор бўлганимиз сабабли бундай нотайин кимсаларнинг изғиб юриши яхши бўлмайди-да! Ўртоқлар ташвишда, комиссия келса керак,— деди у Жўрақуловнинг юрагига таҳлика солиб. Чунки у шахснинг Жўрақуловга яқинлигини яхши биларди.

— Текшириш керак,— деди Жўрақулов,— лекин гавҳартош қидирган Чингизхоннинг куни келмасин. Чағаниённи босиб олган Чингизхон қимматбаҳо жавоҳирларни талаган. Бир бой катта гавҳарни ютиб юбориб яширганини эшитадилар. Шундан сўнг унинг қорнини ёриб, гавҳартошни оладилар. Бундан шубҳаланган Чингизхон бошқа ҳамма эркакларнинг ҳам қорнини ёриб, гавҳар тош қидирган,— деди бўрк ол деса калла олиб келадиганларга ўхшаган, қизиққон, қаттиққўллиги билан ном чиқарган Бойбўсинов гапига жавоб қилиб.

XXXIII боб

ИНСОН ОСМОНГА ҲАР ҚАНЧА КЎТАРИЛГАНИ БИЛАН БАРИБИР ЕРГА ТУШАДИ

Кишининг ёдидан кўтариладиган нарсалар кўп. Лекин киши дунёга келиб, ўла-ўлгунча унутмайдиган нарсалар ҳам жуда кўп, инсон юрагида чуқур из қолдириб, эркалайди, ибрат тимсоли бўлиб, яхши йўлга бошлайди. Лекин ўн тўққиз яшар қиз — шу ниҳолнинг ҳам ўзига ярашур кечмиш-кечирмишлари бор, биз, катталар, баъзида шу ёшларни ҳам камситмаслигимиз керак. Еримиз ниҳоятда кўҳна бўлгани билан дунёга келган ҳар бир ёш уни янгидан бошланди, деб ўйлайди. Неча бор ўта тараққиёт, неча бор қиёмат-емирилишлар бўлиб ўтганини билмайдилар, улар учун дунё янги. Бу руҳ табиатнинг инсонга бағишлаган бекиёс тухфасидир. Шу сабабли ҳам чарчаган, баъзан зериккан боболар кўз олдида неваранинг елиб-югуриши, ўз дунёсини яратмоқ учун тиришиб-тортишиши ҳаётнинг абадул-абадлигидан далолатдир. Онахонга аввал унча ёқмаган кибору маданиятли кишилар билан гаплашишни ёқтирадиган, истараси иссиқ Ҳанифа Бегимқулова кейинча-

На узбекском языке

МИРМУХСИН

КОРНИ И ЛИСТЬЯ

Р О М А Н

Книга первая

ДОЧЬ СУРХАНА

Редактор *Л. Тожиева*

Рассом *Л. Богатова*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 1814

Босмахонага берилди 05.12.80. Босингга рухсат этилди 14.4.81. Р. 08963.
Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Мактаб гарнитураси. Юқори бос-
ма. Шартли босма л. 15.12+0,52 вкл. Напр л. 14,95+0,36 вкл. Тиражи 60000.
Заказ № 366. Ваҳоси 1 с. 20 т.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент.
Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси-
нинг 1-босмахона Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.